

UKRAYNA EĞİTİM VE BİLİM BAKANLIĞI
DEVLET KURUMU «K. D. UŐİNSKİY GÜNEY-UKRAYNA MİLLİ
PEDAGOĞI UNİVERSİTESİ»
Batı ve Doğu Dilleri ve Öğretim Yöntemleri Bölümü

Yumrukuz A. A., Erdoğan S.

Türkçe Ses Bilgisi

Odesa, 2021

Рекомендовано Вченою радою ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського» (протокол № від червня 2021 р.)

А. А. Юмрукуз, С. Ердогду

Навчальний посібник з теоретичної фонетики основної іноземної (турецької) мови для студентів 3-го року навчання спеціальності 014 Середня освіта (Мова і література (турецька)). Одеса, Магістр. 2021. 203 с.

Рецензенти: кандидат педагогічних наук, доцент Першина Л. В.

викладач турецької мови та літератури Норгалієва А. Т.

Навчальний посібник покликаний допомогти студентам 3-го року навчання у засвоєнні основ теоретичної фонетики турецької мови, а також сприяти формуванню лінгвістичної і соціокультурної компетентностей студентів спеціальності 014 Середня освіта (Мова і література (турецька)).

İÇİNDEKİLER

Önsöz	5
DERS 1. Ses bilgisi ve dalları	
Teori	6
Sorular ve ödevler	11
Ders dışı bağımsız çalışma	13
DERS 2. Ses birimleri ve alt ses birimleri	
Teori	15
Sorular ve ödevler	22
Ders dışı bağımsız çalışma	23
DERS 3. Türkçe seslerinin sınıflandırılması	
Teori	25
Sorular ve ödevler	31
Ders dışı bağımsız çalışma	32
DERS 4. Türkçe ses olayları	
Teori	33
Sorular ve ödevler	40
Ders dışı bağımsız çalışma	45
DERS 5. Hece ve çeşitleri	
Teori	48
Sorular ve ödevler	53
Ders dışı bağımsız çalışma	57
DERS 6. Sözcük vurgusu	
Teori	62
Sorular ve ödevler	71
Ders dışı bağımsız çalışma	73
DERS 7. Tonlama	
Teori	75

Sorular ve ödevler	80
Ders dışı bağımsız çalışma	91
Makaleler	
<i>Ses biliminin kavramı</i>	94
<i>“Sesbilim” ve “Sesbilgisi” Terimleri Üzerine</i>	97
<i>Türkçenin sesbirimleri ve belirgin altsesbirimleri</i>	108
<i>Fonem teorisinin önemi hakkında</i>	126
<i>Seslerin özellikleri</i>	137
<i>Türkiye Türkçesi ses bilgisi parçalarıüstü ses birimler</i>	146
<i>Ses bilimi ve ses bilgisi</i>	149
<i>Türkiye türkçesinin ses bilgisi üzerine notlar</i>	153
<i>Türkçe ses bilgisi öğretiminde ses olaylarının sınıflandırılması</i>	169
Son sınav	198
Sınav soruları	202
Kaynakça	203

ÖNSÖZ

Ukrayna'daki yüksek öğretim sisteminin reformunun mevcut koşullarında, öğrenciler tarafından yabancı dillerin ustalığına özel önem verilmektedir.

Avrupa Konseyi'nin tavsiyelerine göre, “genel ortaöğretim öğretmeni” mesleği için mesleki standarta, eğitim ve mesleki uzmanlık programına 014 Ortaöğretim (Dil ve Edebiyat (Türkçe)) göre, Ana dilin fonetiği dersini öğrenmekten sonra öğrenciler, Türkçe'nin özelliklerini analiz edebilme, dil sistemi ve gelişimi, özellikle dilin fonetik seviyesinin araçları bilmek zorundadır. Bu nedenle, önerilen ders kitabı, öğrencilerin Türk dilinin teorik fonetiği konusundaki bilgilerini derinleştirmeyi, disiplin çalışması sırasında dilsel, sosyo-kültürel ve söylemsel-pragmatik yeterliliklerini oluşturmayı amaçlamaktadır.

Kitabın bölümlerinin konuları, “Teorik Fonetik (ana yabancı dil)” disiplininin çalışma programının gereksinimlerini karşılar.

Ders kitabı yedi bölüm, öğrencilerin bağımsız çalışmaları için bilimsel makaleler, bir son sınavı ve sınav soruları listesi içerir.

Her bölüm, belirli bir konuda teorik bilgi, kendi kendini kontrol etme soruları, edinilen bilgileri pekiştirmek için pratik görevler ve öğrencilerin bağımsız çalışması için görevler içerir.

Son sınav, Türk dilinin teorik fonetiğinde bilgi edinme seviyesini ve becerilerin oluşumunu kontrol etmenizi sağlar.

Sınav sorularının listesi, final sınavı için gönderilen kurstan temel soruları sunar.

Kaynakça bölümünde, öğrencilerin ders materyalinde ustalaşmak için gerekli bilgileri bulabilecekleri literatür kaynaklarının ve bilgi kaynaklarının bir listesi sunulur.

DERS 1. SES BİLGİSİ VE DALLARI

Plan:

1. Ses bilgisi: genel bilgi
2. Ses bilgisinin dalları
3. Ses bilimi (fonoloji) ve dalları
4. Ses bilgisi ve diğer bilimler

1. Ses bilgisi: genel bilgi

Fonetik sözcüğü, Yunanca'dan türemiştir. Aslına baktığımızda günümüze gelen birçok anlam ve kavram Yunanistan, bir başka deyişle Yunan Mitolojisine kadar gider. Bunun en büyük nedeni ise, bilge insanların bu ülkeden çıkması olarak gösterilmiştir.

Yunanca'dan türeyen fonetik kelimesi, "phone" sözcüğünden gelmektedir. Bu söz, ses kelimesi manasında kullanılan sözcükten gelmiştir. Yani işitilen ve duyulan anlamını taşıyan "phonetikos" sözcüğünden türemiştir.

Ses bilgisi, seslerin özelliklerini, özellikle konuşma seslerinin özelliklerini inceleyen ve bunların tanımlanması, sınıflandırılması ve transkripsiyonu için yöntemler sağlayan bir bilimdir.

2. Ses bilgisinin dalları

Ses bilgisi kendi içinde de *genel* ve *özel ses bilgisi* olarak ikiye ayrılır.

Genel ses bilgisi dilde yer alan işaretlerin üretimini alınmasını ve doğru şekilde aktarılmasına bakar. Üç çalışma prensibine bağlıdır. Boğumlama, işitsel ve sesçil fonetik.

Boğumlama (артикуляційна): Dilin daha çok fizyolojik yapısı ile yaklaşır ve bu açıdan bakar.

İşitsel ses bilgisi (аудитивна): Seslerin beyinde nasıl algılandığını inceler.

Sesçil (Akustik) ses bilgisi (акустична): Dilin fiziksel yapısına bakmakla birlikte seslerin ve dilin kodlaması ile ilgilenir.

Özel ses bilgisi ise kendi alanında birden çok alt tabakayla meydana gelir. Oldukça fazla alt alana sahiptir. Ses bilgisinde yer alan alt başlıklara tek tek göz atalım.

Düzyüsel (нормативна) Ses Bilgisi: Adından da anlaşılacağı üzere dilde yer alan seslerin doğru telaffuzuna bakar. Ses sisteminin içinde yer alan kuralları inceler.

Betimsel (описова) Ses Bilgisi: Betimsel fonetiğin amacı, istatistik verileri ele alır. Belli bir kodlamaya sahip olan dilsel işaretleri belirler.

Karşılaştırmalı (порівняльна) Ses Bilgisi: Aynı anda iki dilin ses bilimlerini mukayese eder.

Fonolojik Ses Bilgisi (Ses bilimi) (фонологія): Değişik tonlarda yer alan seslerin işlevi, düzenlenmesi ve vurgulanması gibi konular içerisinde bulunur.

Adli (судова) Ses Bilgisi: Adli işlerde kullanılan bir ses bilgisidir. Yani suç bilimlerinde kullanılan bir alandır.

Psikolojik (психологічна) Ses Bilgisi: Dilde bulunan seslerin yayılması ve konuşmasının sesini planlama yaparak kendisinin algılayabileceği bir durum getirmektir.

Deneysel (експериментальна) Ses Bilgisi: Araçsal ses bilgisi olarak da bilinir. Uluslararası Fonetik Alfabe de yer alan tüm dillerin gösterilmesini tanımlar.

Eğitsel (освітня) Ses Bilgisi: Bireylerin ses ile ilgili gelişimini izler. Konuşmanın kolaylaşmasını ve bu becerinin sürekliliğini sağlamak için çabalar.

3. Ses bilimi (fonoloji) ve dalları

Ses bilimi, (fonoloji) belirli dil seslerini (fonemler) inceleyen bir bilim dalıdır. Ses bilimi dil içindeki seslerin işlevlerini inceler. Konuşma seslerinin eklemelenmesi (артикуляція), nakli (передача), alınması (сприйняття)

ile ilgili bir bilim dalıdır. Fonetğin bu üç çalışma alanına karşılık gelen üç branşı vardır: boğumlama (артикуляційна), akustik (акустична) ve işitimi (аудитивна) ses bilgisi. Fonolojiye zıt olarak, fonetik konuşma seslerinin fizikî yönüyle ilgilenir. Konuşma seslerinin tam bir transkripsiyonunu vermek için, birkaç özel alfabe vardır. Bu alfabelerden en çok kullanılanı bu metinde bulacağınız alfabe olan IPA'dır.

Ses bilgisinin alanı olan Fonoloji modern dilbiliminin alt alanıdır. Hangi şartlar altında hangi sesler ile kelimelerin birbirinden ayrılabilceğini araştırır. Bir kelime veya sesin ilk hecesini belirlemeye çalışır. Böyle sesler farklı fonemlerin temsilcisidir. Bu fonemler de bir dildeki anlam ayırt eden en küçük birimlerdir.

Fonoloji; fonemlerin farklı sistemlerini, bir dildeki anlam ayırt eden en küçük birimleri kapsar. (Bir dildeki anlam taşıyan en küçük birimlere morphem denir ve Morfoloji'nin araştırma alanına girer.) Fonetik, fonolojik bağlamdan bağımsız olarak seslerin detaylı tanımıyla ilgilenirken, Fonoloji, her bir dildeki ses birimleriyle uğraşır.

Sesbilim, dilin seslerini, dilsel iletişim dizgesindeki işlevleri açısından inceleyen bilim dalıdır. Sesbirim ve bürünbilim gibi soyut birimlerin incelenmesi üzerine kuruludur. F. de Saussure, J. Baudouin de Courtenay gibi araştırmacılardan esinlenen Prag Dilbilim çevresinde oluşmuştur.

“Okunduğu gibi yazılan diller” kavramı ile “fonetik dil” kavramı arasında fark vardır zira her dil kendi yazım stilini ve kurallarını üretmiştir ve o dilde yazılmış bir yazı o dilin okunuş kurallarına göre okunduğunda gayet yazıldığı gibi okunan(ya da tersi) bir dil olur. dolayısıyla yazıya aktarılmış her dil okunduğu gibi yazılan dillerdir ama bu onların fonetik dil oldukları anlamına gelmez.

Her dil ilk yazıya geçirildiğinde fonetik kurallara olabildiğince saygılı olduğu kabul edilir. Dilin yazımını fonetik olmaktan uzaklaştıran ise zamanla konuşulan dilde(spoken language) görülen değişikliklerdir. Konuşmada ortaya çıkan değişikliklerin anında yazıya yansması hiçbir zaman söz konusu olamayacağından dolayı, yazım konuşulan dilin evrim hızına yetişemez, bu da

zamanla yazıyla konuşulan dilin kopmasına, yazımın fonetik olmaktan uzaklaşmasına neden olur. Kimi dillerde bu evrim süreci çok dramatik yazım farklılıklarına yol açmışken(ing, fr) kimi dillerde daha az farklılık gözlenir(İspanyolca, Almanca vs).

Türkçe yazımı daha yeni adapte edilmiştir (1928), dolayısıyla her hâlde günümüzde Türkçe dünya üzerindeki en fonetik dillerden birisidir. dil evriminde 80 yıllık bir süre bir nefes alıp verme kadar olduğundan Türkçe yazımı ile okunuşu arasında farklılıklar çok ama çok nadirdir. öte yandan süreç içerisinde her dil gibi Türkçenin de yazımı ile okunuşları arasında farklar oluşacaktır, bu kaçınılmazdır. hatta şimdiden birkaç belirgin örnek ortaya çıkmıştır. Örneğin “değil mi” yerine “diğ mi”, “geleceğim” yerine “gelcem”, peki, abi gibi... bu sayılan örnekler her ne kadar gözümüze yanlış kullanım gibi gelse de zaman içerisinde oluşan okunuş kaymaları (зрушення вимови) böyle oluşmaktadır.

Ses biliminin böyle dalları var:

Genel ses bilimi – bu bilimin inceleme alanı oldukça geniştir. Sadece bir dilin sesbilimsel dizgesini değil, bütün dillerin sesbilimsel dizgelerini ve bunların işleyiş kurallarını incelemeyi amaç edinir.

Karşılaştırmalı ses bilimi – bir ya da birçok dilin sesbilimsel dizgelerini birbiriyle karşılaştırarak bunlar arasındaki farklılıkları ve benzerlikleri ortaya koymayı amaçlar. Bu bilimin elde etmiş olduğu bulgular çeşitli amaçlar için uygulanabilir.

Eşsüremli ses bilimi – kısaca tanımlamak gerekirse, bir dilin sesbilimsel düzgesindeki evrimi göz önünde bulundurmadan, sadece bu dilin belli bir döneminde yer alan sesbilimsel dizgesini bir bütün olarak alır.

Artsürmeli ses bilimi – eşsüremli ses biliminin aksine, sesbilimsel dizgelerin evrimini, bir dil durumundan öbürüne geçişte ortaya çıkan değişimleri ortaya çıkarmaya çalışır.

4. Ses bilgisi ve diğer bilimler

Ses bilgisi, dilbilimsel ve dilbilimsel olmayan bilimlerle ilişkilidir. Dilbilimsel olmayan bilimler: akustik, fizyoloji, psikoloji. Dil bilimleri: dilbilgisi, sözcükbilim, üslup bilimi.

İnsan anatomisi ve fizyolojisi ile ilişkisi. Sesleri başarılı bir şekilde öğretmek için ve bazı uygulamalı problemleri çözerken, uzmanların konuşma üretimiyle ilgili organların yapısını ve işleyişini bilmeleri gerekir.

Akustik ile iletişim. Konuşma sesi, çevremizdeki doğanın diğer sesleri gibi, süresi, yoğunluğu, ana tonun frekansı, spektrum gibi özelliklere sahip nesnel bir fiziksel fenomendir. Konuşma seslerinin fiziksel yönünü incelerken, fonetikçiler akustikte kullanılan terminolojiyi ve kavramları yaygın olarak kullanırlar.

Psikoloji ile ilişki. Herhangi bir konuşma mesajı yeterince anlaşılmalıdır. Modern bilim, sesler arasındaki hangi nesnel akustik farklılıkların dinleyici için dilbilimsel olarak önemli olabileceğini anlamaya, konuşma seslerinin işitme sistemi tarafından nasıl işlendiğini anlamak, o sırada beyin korteksinde ve insan ruhunda hangi işlemlerin gerçekleştiğini anlamak için çalışıyor. Konuşma ve algılama sırasında ve konuşma sinyali kod çözme sırrına nüfuz etmek. Bu sorunları çözme sürecinde, yeni bir yön oluşturuldu – psikoloji ve akustiğin bir sentezi olan psikoakustik ve bu karmaşık sorunlar, psikoakustiğin en son bilimsel yönleri - odyoloji ve bilişsel psikoloji çerçevesinde geliştiriliyor.

Fonetik ve *morfoloji* arasındaki bağlantı, dilbilgisi kategorilerinin oluşumu için kuralları oluştururken, morfolojinin çoğu zaman fonetik kurallara atıfta bulunduğu gerçeğinde ortaya çıkar.

Fonetik ayrıca dilbilgisinin başka bir bölümü ile de ilgilidir – sözdizimi. Bu bağlantı, okunan herhangi bir cümlenin her zaman bir tür prozodik kabuğa sahip olduğu gerçeğinde ortaya çıkar. Bir cümlenin anlamı, cümlenin tonlamasına bağlı olabilir. Mesela, cümle *Ben sinemaya seninle gitmek istemiyorum, sinemaya* vurgulu olduğu zaman demek ki tak sinemaya seninle gitmek istemiyorum, fakat

belki diğerk yerlere gitmek isterdim. Ama aynı cümleyi *seninle* vurgulu olduğunda demek ki sadece *seninle* gitmek istemiyorum, diğerklerle belki gideceğim.

Sözcükbilimle, daha doğrusu, dilin kelime dağarcığı ile bağlantı da var. Her şeyden önce, herhangi bir kelimenin sağlam görünümünün dışında düşünülemez olduğu gerçeğinde kendini gösterir. Ek olarak, alternatif ünlüler ve ünsüzlerin yardımıyla, diğerk konuşma bölümlerinin oluşumu gerçekleşir: *din (isim) – dini (sıfat), kuvvet (isim) – kuvvetli (sıfat)*. Bazı kelemelerin anlamı da değışebilir sese göre – *kar / kâr, un – ün* vb.

Üslup bilim ile bağlantı. Şiirsel konuşmada, ses paralelliğı gibi bir üslup aracı yaygın olarak bilinmektedir. Bu terim, seslerin tekrarına dayanan birkaç tekniğı birleştirir, mesela *rengarenk, marmavi* vb.

Hayvanların doğal seslerini veya ağlamalarını koşullu olarak ileten kelimeler oluştururken, ses sembolizmi sıklıkla kullanılır: *kükremek, tıslamak, vurmak, eğilmek* vb. Bu fenomen dilbilimde onomatopoeia olarak adlandırılır.

SORULAR VE ÖDEVLER

1. Aşağıdaki sorulara cevap veriniz.

1. Ses bilgisi ne ile uğraşır?
2. Hangi kelimedenden fonetik sözcüğü türemiştir?
3. Fonetik terimi farklı dallarda nasıl tanımlanabilir?
4. Ses bilgisinin hangi dalları biliyorsunuz? Bu dallardan birer kısaca bahsedebilir misiniz?
5. Ses bilgisinin ses bilimiyle arasındaki farkı nedir?
6. Ses biliminden hangi dalları biliyorsunuz?

2. Aşağıdaki cümleler ses bilgisi terimini tanımlamaktadır. Size göre en tam anlatım hangisidir? Seçtiğiniz varyantı açıklayınız.

- Ses bilgisi, sözcüklerin temelini oluşturan sesleri, harfleri ve bunlarla ilgili kuralları ele alır.

- Ses bilgisi (fonetik), bir dilin seslerini, boğumlanma noktalarını, boğumlanma özellikleri vb. bakımından inceleyen dil bilimi koludur.
- Ses bilgisi, dilin seslerinin oluşumunu, boğumlanmalarını, sınıflandırılmasını, kelimelerdeki sıralanışlarını, ses değişimlerini, hece yapısını ve tonlamayı inceleyen bilgi dalıdır.
- Ses bilgisi, dilsel seslerin öğelerini araştırır.
- Ses bilgisi, ses titreşimlerinin özelliklerini, nesnelere etkileşimlerini ve uygulamada kullanılmalarını inceleyen bilgi dalı.

3. Sol sütundaki sözcükleri sağ sütundaki açıklamalarla eşleştiriniz.

1.Fonolojik sesbilgisi	a.Artzamanlı ve eşzamanlı olarak iki
2.İletişimsel sesbilgisi	dilin sesbilimsel sistemlerini
3.Kulak fonetiği	karşılaştırır.
4.Karşılaştırmalı sesbilgisi	b. Farklı tonlama türlerinin ve
5.Araçsal ya da deneysel sesbilgisi	vurgulamanın araştırılması gibi
6.İletişimsel sesbilgisi	konularda bir dildeki ses birimlerinin
7.Prozodi	işlevi, ilişkisi, düzenlenmesi ve yapısı
8.Eğitsel fonetik	ile uğraşır.
	c. Dildeki seslerin tanımlanması ve
	bu seslerin, sözcük hecelerindeki
	kullanımı ile uğraşır. Araştırma
	alanına hecelerın ses yapısı ve dildeki
	seslerin birleştirilme kuralları da
	dahildir.
	d. Bilgi alışverişinde ses yapısının
	düzenlenmesi ile uğraşır.

- e. İnsan duyumunun yeteneğiyle uğraşan kuramsal sesbilgisinin alanıdır.
- f. Bilgi alışverişinde ses yapısının düzenlenmesi ile uğraşır.
- g. Konuşma becerisinin kazanılması ve bireysel ses gelişimi konularıyla uğraşır.
- h. Uluslararası Fonetik Alfabeti aracılığıyla bütün dillerdeki seslerin gösterilmesi ve tanımlanması ile uğraşır.

4. Bütün aşağıdaki cümlelerde hatalar var. Onları düzeltip anlatınız.

1. Düzgüsel sesbilgisi: Bir dildeki seslerin yanlış söylenişine göre dildeki ses sisteminin kurallarını inceler.
2. Dil sisteminin ögesi olarak ses birimleri ile ses bilimi de ilgilenmez.
3. İşitsel fonetik: Ses olaylarının nasıl algılandığı ve bunların kulaktaki oluşumu ile ilgilenir.
4. Ses bilgisi, Latince “ses” anlamında olan phōnḗ sözcüğünden türetilen ve “işitilen, duyulan” anlamına gelen phōnētikós sözcüğünden gelmektedir.
5. Boğumlama dile sınır sistemi bakış açısı ile yaklaşır.

DERS DIŞI BAĞIMSIZ ÇALIŞMA

1. Aşağıdaki makaleyi okuyup ses biliminin ne olduğunu anlatınız. Not alıp aşağıdaki sorulara cevap veriniz.

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Sesbilim>

- 1) Sesbilim ne ile ilgilenir?

- 2) Sesbilimlerin hangi türleri var? Bunlardan kısaca bahsediniz.
- 3) Sesbilim ile sesbilgisinin arasındaki fark nedir?
- 4) Ses ve söz uyumsal fonoloji ne ile ilgeleniyor?
- 5) Sesbilimin en temel kavramı nedir?

2. Aşağıdaki makaleyi okuyunuz. Not alıp aşağıdaki sorulara cevap veriniz.

<http://dad.boun.edu.tr/tr/download/article-file/273990>

- 1) Sesbilim ve ses bilgisi ayramları nedir?
- 2) Sesbilimin amacı nedir?
- 3) Ses bilgisel yeterlilik ne demek?
- 4) Örtülük konuşma ile açık konuşmanın arasındaki farkı nedir?
- 5) Hangi sesbilimcileri biliyorsunuz?

DERS 2. SES BİRİMLERİ VE ALT SES BİRİMLERİ

Plan:

1. Konuşma sesleri ve ses birimleri
2. Fonem teorisinin amacı
3. Ses birimi. Ayırt edici özellikler. En küçük ortak çift metodu
4. Alt ses birimi. Tamamlayıcı dağılım. Serbest değişimleri
5. Alt ses birimlerin sınıflandırılması

1. Konuşma sesleri ve ses birimleri

İnsanlara mahsus olan dilin konuşmaya ve dolayısıyla sese dayalı olduğu, konuşma seslerinin diğer bütün ham seslerden farklı olduğu bilinmektedir. Dilin en küçük birimi olarak kabul edilen sesi yeryüzündeki diğer ses ve gürültülerden ayıran en önemli nitelik, onun insana mahsus şekillendirilmiş bir fiziksel vasfının olmasıdır. Doğadaki sınırsız ses çeşitliliğine karşılık insanın çıkarabileceği sesler sınırlı sayıdadır. İnsan sesleri içinde konuşma organları tarafından üretilen ve dil sisteminin temelini oluşturan seslere *konuşma sesleri* (speech sound) adı verilir. Toplamı yüzü aşmayan konuşma seslerinin büyük bir bölümü dünya dillerinde ortaktır ve bu sesler ünlüler ve ünsüzler olmak üzere iki ana gruba ayrılırlar. Bu yazıda, insan konuşmalarını mümkün kılan seslerin önem ve özelliklerini bilgi seviyesinden bilim seviyesine taşıyan fonem teorisi kısaca ele alınacaktır. Fonem teorisini modern ve metodik bir yaklaşımla dilbilime kazandıran ilk dilbilimcilerin kimler olduğu belirtilecektir. Zira dilin seslerini anlayıp sistemleştirme yönünde ilk olma özelliği taşıyan çalışmalar sadece ses olayını değil dildeki birçok olayı izah etmeye ışık tutacak bir altyapının başlangıcı mahiyetindedir. Bize göre fonem teorisi gramer kitaplarında ses olaylarını anlatan bütün bölümlerde öncelikle anlatılması gereken en temel konudur. Bu teori ses bilgisi ve ses bilimi gibi alanların içeriğinin daha iyi bir şekilde algılanmasına zemin hazırlayacaktır.

2. Fonem teorisinin amacı

Yerli veya yabancı dilbilgisi kitaplarını incelediğimiz zaman uzmanların ekseriyetinin dili çözümlenmeye sesten başladığını görürüz. Bunun sebebi dilin bir sistem olmasıdır. Dil, içinde birbiriyle ilişkili, birbirine bağımlı seviyeleri bulunan ve her seviyesi kendi içinde başlı başına bir sisteme sahip olan bir yapıdır (Eldemir 1980: 130). Gelişigüzel bir sıralanışa sahip olmayan dil belirli kurallar içerisinde sıralanma ve yapılanma sergiler. Francis Katamba'nın (1993: 4) belirttiği gibi bilhassa Amerikalı yapısalci dilbilimciler dili garip bir doğal olay olarak değil, tasvir edilebilir ve incelenebilir bir cisim olarak görmüşlerdir. Bu anlayış genel olarak bir yapı olan dilin bir katmanını çözüp kavramadan öteki katmana geçmeme prensibini benimsemiştir. Dilin her bir katmanına *dilbilimsel seviye* (linguistic level) olarak bakılarak bu seviyeler basitçe şu bölümlere ayrılmıştır: *Sesbilimsel seviye* > *Biçimbilimsel seviye* > *Sözdizimsel seviye* > *Anlambilimsel seviye*. Sesbilimsel seviye yapısal olarak işin temelini oluşturur. Bu seviyenin temelini de fonem1 adı verilen yapılar oluşturmaktadır. Fonemin analizi dilin analizinin ilk adımını teşkil eder. Dolayısıyla bunu fark eden dilciler bir matematikçi hassasiyetiyle fonemi tanımlayıp sınırlarını çizmeye çalışmışlardır. Bu amaçla fonem terimi ilk olarak 1870'lerde Jan Baudouin de Courtenay tarafından bilim dünyasına tanıtılmış daha sonra onun öğrencileri fonem teorisini geliştirmişlerdir.

3. Ses birimi. Ayırt edici özellikler. En küçük ortak çift metodu.

Konuşan kişi zihninde oluşan izlenimlerin, duyuların, hislerin ve benzeri durumların birbirinden farkını ortaya koyup dışarıya bir karışıklığa mahal vermeden aktarabilmek için seslere de farklı özellikler yüklemek durumundadır. Başka bir deyişle, seslerin farkları verebilmesi için kendilerinin ötekilerden farklı özelliklere sahip olması gerekir. İşte fonem teorisine göre her bir konuşma sesinin eski tabirle nev-i şahsına münhasır, yani kendini diğer seslerden en az bir *ayırt edici özelliğe* (distinctive feature) sahip olması gerekir. Ayırt edici özellik terimi

dilbilimde daha çok fonolojiye mal olmuş olup zıtlıklar üzerine kurulmuş bir sistemin göstergesidir (Bkz. Crystal 1998: 121-123). Roman Jakobson, ayırt edici özellikleri, sesler arasındaki anlamlı zıtlıklar ile insanların sesleri ayırt edebilme kabiliyetinin manifestosu olarak görür. Jakobson, *Fonem kavramı* (1942), adlı yazısında bir dilin bütün konuşurlarının -doğru söylendikleri takdirde- duydukları tüm sesleri en ince ayrıntısına kadar doğru bir şekilde ayırt edebilmektedir. Yabancılar ve hatta dil uzmanlarının aynı sesleri doğru algılayıp farkı görebilmeleri oldukça zordur.

Fazla ayrıntıya girmeden fonem teorisinin ortaya çıkışına göz atalım. Rusya’da Polonya asıllı Baudouin de Courtenay, İsviçre’de Saussure, İngiltere’de [Henry] Sweet ve Fransa’da [Paul] Passy bu teoriyi ana hatlarıyla ortaya koyarken 1928 yılında Lahey’de toplanan Uluslararası Birinci Lenguistik Kongresi’nde bu teori Nikolai Trubetzkoy, Roman Jakobson ve [Mikolaj Habdank] Kruszewski tarafından iyice şekillendirilmiştir. Özcan Başkan, fonem teorisinin altyapısını Ferdinand de Saussure’ün „Dilde, aykırılıklardan başka bir şey yoktur“ sözünün şekillendirdiğini söyler. Modern fonem teorisinde fonem anlam ayırt edici sestir. Fonem, genel anlamda insana ait olan konuşmanın ve bilimsel anlamda fonolojinin en küçük birimidir. Örneğin, *yay* sözcüğünün başındaki *y* sesi onu *bay* ve *ray* sözcüklerinden ayırır. Bu durumda *y-ay*, *b-ay*, *r-ay* sözcüklerinde /y/, /b/, /r/ farklı ses birimleridir. Türkiye Türkçesinin resmî alfabesinde 29 fonem vardır. Bu fonemlerden herhangi birini ötekilerden ayırıp incelediğimizde seçtiğimiz bu fonemin geri kalan 28 fonemden en az bir özellik bakımından ayrılması gerekir. Bu fark onu kendi başına bir fonem olarak diğerlerinden ayırma gücüne sahiptir. Örneğin, her konuda (oluşum noktaları, süre, çıkış yolu vs.) birbirlerinin aynı olan *g/k*, *f/v*, *c/ç*, *p/b* gibi fonem çiftleri ses tellerinin titreşip titreşmemesine geldiğinde birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Türkçede *gel* ile *kel*, *fay* ile *vay*, *cayır* ile *çayır*, *pir* ile *bir* kelimeleri arasındaki anlam farklarının esas sebebi *g/k*, *f/v*, *c/ç*, *p/b* fonemlerinin ayırt edici özellikleridir. Dolayısıyla bu kelimelerde kullanılan sesler için şunu söyleyebiliriz:

/g/≠/k/, /f/≠/v/, /c/≠/ç/, /p/≠/b/

Fonemleri birbirinden ayırmak maksadıyla kullanılan kelime çiftlerine *en küçük ortak çift* (minimal pair) adı verilir. Dillerde ortak çiftler bir fonemin farklı bir ses olup anlam farkı yaratmaya muktedir olduğunu test etmeye yararlar. Bu, bir tür doğrulama veya matematiksel tabirle sağlama yapma işlemidir. Alfabede kendine yer bulmuş olan bir sesin kendisine benzeyen veya benzemeyen öteki seslerin tümünden ayrıldığı ortak çiftler aracılığıyla tespit edilebilmektedir. Yukarıda geçen *gel-kel, fay-vay, cayır-çayır, pir-bir yay-bay* gibi çiftlerin yanında Türkçede seslileri ayıran farklı çiftler de vardır:

resmî „resimle ilgili” *resmî* „yükleme hali” /î/≠/i/

kâr „kazanç” *kar* „bir yağış türü” /â/≠/a/ *şûra* „danışma heyeti” *şura* „yer yön zarfı” /û/≠/u/

4. Alt ses birimi. Tamamlayıcı dağılım. Serbest değişimleri

Ancak ses bilgisi tamamen zıtlıklar yaratan fonemlerden ibaret değildir. Ses birimlerin anlam farkı yaratmayan alt sesleri de mevcuttur. Fonem teorisinin önemli bir tarafını oluşturan bir kavram da *alofon* kavramıdır. Anlam farkı yaratmayan ses birimlere *alt ses birim* (alofon) denir (Eker 2009: 235). Baudouin’in St. Petersburg’da derslerine devam eden Rus dilbilimci Lev Scerba (1880-1944) hocasının fonem konusundaki psikolojik yaklaşımını kabul etmekle birlikte sonradan fonemin işlevsel yönü üzerine yoğunlaşır. Scerba fonem teorisine *tamamlayıcı dağılım* (complimentary distribution) terimini eklemiştir. Tamamlayıcı dağılım aynı fonemin farklı fonetik bağlamlarda anlam değiştirmeyen değişik varyantı demektir. Bu durumda anlam değiştirmeyen iki ses birbirinin *serbest değişimleri* (free variation) olarak ortaya çıkarlar. Bu yaklaşım fonem gibi algılanan fakat fonem olmayan seslerin tespitinde geçerli bir ölçüt olmuştur. Aşağıdaki örneklerde farklı gibi gözükten ortak çiftler anlam bakımından aynıdır: *cigara=sigara* (c=s) *jandarma=candarma* (j=c) *beg=bey* (g=y) *piştim=biştim* (p=b) *kaymak=gaymak* (k=g) *horaz=horoz* (a=o) vs. Bölgesel

ağızlarından veya kişisel sebeplerden kaynaklanan söyleyiş farkları kelimeler üzerinde kendilerini ses farklılığı olarak gösterir. Bu ses farklarının çoğu yeni bir sesbirim olmayıp belirli bir sesbirimin alt sesbirimleri yani serbest değişimleridir.

Peki, yukarıda kısaca anlatmaya çalıştığımız fonem teorisinin dili çözümlenmeye yönelik çalışmalarda ne gibi kullanım alanı veya faydaları olmuştur? Her bir sesi bir matematikçi hassasiyetiyle bir rakam gibi tek tek ele alıp bu seslerin büyük dil yapıları içerisindeki etkilerini incelemek dile ait ayrıntıların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Çok genel ve kabataslak bir şekilde „dil, seslerle konuşulur“ genellemesi fonem teorisiyle yerini daha titiz ses çalışmalarına bırakmıştır. Bu ayrıntı sesten büyük yapılara da uygulanmıştır. Her şeyden evvel dilin yalnızca -duymaya çok alışık olduğumuz-sözdiziminden ibaret olmadığı, dilin temelde bir ses dizimi⁵ olduğu, morfolojik, leksikal ve sentaktik dizimin bu ses dizimi temelinde şekillendiği fonem teorisiyle daha açık olarak görülmüştür. Her bir dilbilimsel seviyenin kendini oluşturan daha küçük parçalarının belirlenip tanımlanmasında sesin analizi oldukça önemli bir yer tutar. Aşağıdaki örnekte dilin sadece söz diziminden ibaret olmadığını gözlemleyebiliriz:

1. K-ö-p-e-k-l-e-r-i-m-i-z k-e-d-i-l-e-r-e g-ü-n-l-e-r-c-e n-e-f-e-s a-l-d-ı-r-m-a-m-ı-ş-t-ı. (ses dizimi)

2. Köpek-ler-imiz kedi-ler-e gün-ler-ce nefes al-dır-ma-mış-tı. (morfem dizimi)

3. Köpeklerimiz-kedilere-günlerce-nefes aldırılmamıştı. (söz dizimi)

Bu dizilişlerin her birinde dizilişi oluşturan unsurların (ses, kök-ek, kelime/öge) yerleri belirli oranlarda değiştirildiğinde „anlam“ denen hedefe ulaşma ihtimali azalmaktadır. Unsurların büyüklüğüne bağlı olarak anlam kaybı sesten kelimeye doğru (ses > morfem > leksikon) azalmaktadır. Ama her seviyede değişikliğin derecesi arttıkça ve değişiklik belirli bir noktaya gelince anlam tamamen kaybolur. Aşağıdaki birinci (1) cümlede anlam tamamen kaybolmuştur. Anlam taşıyabilme kabiliyeti açısından sesler; morfemlere, kelimelere ve ögelere

göre daha anlamsız birimler olduğundan seslerin yer değişikliği anlamı daha çabuk yok edebilmektedir. İkinci (2) cümlede anlam biraz uğraştıktan sonra çıkarılabilir. Üçüncü (3) cümlede yer değişikliğinin anlamı çok tam olarak bozmamasının sebebi cümlenin kısa olmasından kaynaklanmaktadır. Öge sayısı çok olan, paragraf uzunluğundaki sıralı ve bağlı cümlelerde sentaktik değişiklikler de anlamı tamamen öldürebilir.

Fonem teorisinin öncülüğünde *parçalarüstü sesbirimler, morfemler, alomorflar, monemler, etimonlar, söz öbekleri, ögeler* vs. kaba birer dil varlığı olmaktan çıkıp ayırt edici özellikleri dikkate alınarak daha hassas yaklaşımlarla ele alınmıştır. Neredeyse tüm alanlarda varlığın en küçük parçalarına erişme isteği göze çarpmaktadır. Atomun proton ve nötronların dışında daha küçük olan quarklara veya bunlardan daha küçük parçacıklara ayrıldığı, her şeyde makrodan mikroya, mikrodan nanoya geçildiği dünyada dilin de en küçük parçalarına inme isteği doğal bir durumdur. Türkçedeki yön adlarına bakalım. Yönlerin çok da önemli olmadığı bir mesleği olan kişiler için *doğu, batı, kuzey* ve *güney* kelimeleri yönleri ifade etmek için yeterli olabilir. Bu dört ana yön yeterli olmasa bile *kuzey-doğu, güney-doğu, kuzey-batı* ve *güney-batı* gibi arayön gösteren kelimelerinin yeterli olacağını düşünülebilir. Buna mukabil bir meteoroloji uzmanı için bunların yeterli olması düşünülemez. Meteoroloji uzmanının daha ayrıntılı ara yönleri gösteren kelimeler bulması gerekir. Nitekim bu tür bilimlerde normal insanların bilmediği onlarca farklı kelime kullanılmaktadır. Meteorolojide dile dayalı kelimelerin (adların) yetersiz kaldığı noktada matematik dili sayılan rakamlar devreye girer. Hatta rakamların yanında „derece“ ve „dakika“ bildiren işaretler kullanılarak mevcut durum (ayrıntı) ifade edilir. Bu durum matematiğin kendi içinde de gözlenir. Sıradan bir insan için 1, 2, 3, 4...10 vb. düz/doğal sayılar yeterli iken bir matematikçi için 1 ile 2 arasında virgülle ifade edilecek birçok ara sayı vardır (1.01, 1.02, 1.03, 1.04, 1.05, 1.06, 1.07, 1.08, 1.09 - 2). Nano boyutta bu ara sayıların adedi muazzam bir şekilde çoğalacaktır. Bu durum olaya dışarıdan bakan sıradan insan için gereksiz gibi algılansa da hem işin uzmanı

açısından hem de varlık realitesi açısından gereklidir. Farklı bilim dallarındaki emsalleri gibi fonem teorisi de dili anlama adına ayrıntıların fark yaratabilecek özellikte olduğunu gösterme ameliyesidir.

Mesela fonem teorisinin *ayırt edici özellikler* yaklaşımıyla fiillerin çekimi konusuna bakılınca, şimdiye kadar genel bir adla geçirilen *zaman* ve *kip* gibi kavramların aslında ne kadar ayrıntılı olduğu görülebilir. Birbirine yakın gibi görünen fiillerin bile derine inilince öteki fiile göre bir ayırt edici özelliği olduğunu tabir yerindeyse bunun milimetrik bir fark bile olsa mevcut olduğunu görmek mümkündür. Örneğin *ölmek*, *vefat etmek*, *gebermek*, *nalları dikmek*, *ebedî istirahatgâhına çekilmek*, *ex olmak*, *tahtalı köye gitmek*, *hayatını kaybetmek*, *son yolculuğuna uğurlanmak*, *dar-ı bekaya irtihal etmek*, *göç etmek* vs. gibi fiiller aynı anlam ekseninde birbirlerinden farklılık arz eden fiillerdir. Bu fiillerin tümü biyolojik olarak hayatın sonlanması anlamına gelse de her biri bu biyolojik sonlanma olayını ifade eden kişinin bakış açısını yansıtmaları açısından farklılık gösterir. Örneğin *aspekt* (bakış/görünüş) olayı bugün başlı başına incelenen bir konu haline gelmiştir.

5. Alt ses birimlerin sınıflandırılması

Alt ses biriminin bir kaç çeşidi var.

Ana alt ses birimi – özellikleri, konuma ve fonetik ortama minimum düzeyde bağlı olan alofon.

Kombinatoryal ses birimler, seslerin fonetik ortamının etkisi altında birlikte artikülasyonla ilişkili fonem uygulamalarıdır. Mesela, *tır* kelemesinde *t* daha sert, ama *tir* kelimesinde *t* daha yumuşak oluyor.

Konumsal ses birimleri, bir kelime veya hecedeki fonetik konumlarıyla ilişkili fonem uygulamalarıdır. Mesela, sözcüğünün başında *b* yer alan (balık) daha ötümlü, sözcüğünün sonunda ama (muhabat) daha az ötümlü oluyor.

SORULAR VE ÖDEVLER

1. Aşağıdaki sorulara cevap veriniz.

1. Ses birimi nedir? Türlü açıklamalardan bahsedebilir misiniz?
2. Konuşma sesi nedir?
3. Strukturalizm (yapısalcılık) bakımından fonem nedir?
4. Fonem teorisi nedir ve neyi amaçlar?
5. Fonemin ayırt edici özelliği nedir? Kim bu konuda çalışıyordu?
6. En küçük ortak çift metodundan bahsedebilir misiniz?
7. Alofon nedir? Alofonun hangi çeşitleri biliyorsunuz?
8. Aayırt edici özelliğinin hangi çeşitleri biliyorsunuz?

2. Aşağıdaki açıklamaları nasıl anlıyorsunuz?

Fon – Alofon – Fonem

Fon (ses): Fiziksel bir varlık olarak ele alınan konuşma sesi. Hiçbir fon diğere benzemez.

Alofon (alt sesbirim, sesbirimcik): Bir fonemi gösteren ancak fonetik özellikleri birbirinden farklı olan fonların oluşturduğu alt gruplar.

Fonem (sesbirim): Bir dilde anlam ayırt etme özelliği olan ses ögesi.

3. Aşağıdaki kelimeleri en küçük ortak çift metodu ile gruplandırınız.

Örnek: taş – baş

dil, kar, ün, orda, kira, din, ses, dön, pil, un, ters, ders, don, orta, yüz, bina, sis, kâr, buna, kuş, sil, kaş, kıra, düz.

.....
.....

4. Aşağıdaki kelimeler için en küçük ortak çift bulunuz. Hangi ayırt edici özelliklerin sayesinde anlamları farkı oluyor?

kek -	ses - .....
kıl -	yük - .....
pis -	biz - .....
maaş -	buraya - .....
beş -	göl - .....
bil -	arz - .....

5. Aşağıdaki kelimelerde ses birimleri nasıl kelimelerinin anlamlarını değiştiriyorlar? Alt ses birimin hangi çeşidi bulabilirsiniz?

Örnek: bil – pil (b - ötümlü, patlamalı, çift dudak, p - ötümsüz, patlamalı, çift dudak)

sık – tık .....

al – an .....

bul – pul .....

git – çit .....

mak – mek .....

bina – buna .....

çöz – göz .....

din – bin .....

DERS DIŞI BAĞIMSIZ ÇALIŞMA

1. Aşağıdaki makaleyi okuyup not alınız ve bu sorulara cevap veriniz (Eker S. Türkçenin sesbirimleri ve belirgin altsesbirimleri).

<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/73615>

1. Ses birim ve Yazıbirim Karşılıklığı nedir?
2. Altsesbirim nedir?
3. Sesbirimlerin sınıflandırılmasından bahsediniz.

4. Ünlü ve ünsüz ses birimlerinden bahsediniz.

5. Ses birimlerinin tek sınıflandırması var mı acaba?

2. En küçük ortak metodu ile bulduğunuz 20 tane kelime hazırlayınız ve onların ayırt edici özelliklerinden bahsediniz.

DERS 3. TÜRKÇE SESLERİNİN SINIFLANDIRILMASI

Plan:

1. Ünsüz ve ünlü
2. Ünsüz: sınıflandırılması
3. Ünlü: sınıflandırılması

1. Ünsüz ve ünlü

Sesleri ünlü (vowel) ve ünsüzler (consonants) olmak üzere iki gruba ayırmak genel bir alışkanlıktır. Bu terimler fonetik biliminde de kullanılır ancak tam bir tanımlarını verebilmek genelde mümkün değildir. Ünlüler ötümlü ve ses tellerinden dudaklara uzanan kesimde, hava akımına bağlı olarak çıkarılan seslerdir. Ünlü sesler, ses telleriyle elde edilen titreşimlerin ses yolunda rezonansa uğratılması sonucu elde edilen sesler olarak da tanımlanabilir. Ünsüzler ise ses yolunun herhangi bir konumunda, akan havaya yaratılan engellerle (tıkamalarla) üretilen seslerdir. Ünsüzlerde ses teli titreşimleri (ötüm) önemli değildir. Bunları tanımlayan özellik daha seste duraklama ve türbülansa dayalı yüksek sıklıktır. Toplam Türkçede 28 ünsüz ve 16 ünlü var.

2. Ünsüz: sınıflandırılması

Ünsüzleri belirleyen özellikler genelde üç kritere bağlanır. Bunlar:

- çıkış noktası
- çıkış biçimi
- ses telli titreşimi varlığı kriterleridir.

Çıkış noktası ünsüzün üretiminde kısılan, akan havayı engelleyen ya da kısıtlayan noktayı tanımlamaktadır. Tüm dillerde, ünsüz seslerin üretimi:

- dudaklar arası (ya da çift dudak) (bilabial)
- alr durak – üst dişler arası (labiodental)

- dil ucu – diş ardı arası (apicodental)
- dil ucu – diş eti arası (apicongivial)
- dil ucu – diş kökü arası (apicoalveolar)
- dil ucu – (sert) damak arası (apicodomal)
- ön dil – diş kökü arası (laminoalveolar)
- ön dil – (sert) damak arası (laminodomal)
- ön dil – (sert) damak sonu arası (sentrodomal)
- arka dil – yumuşak damak arası (dorsovelar)
- dil kökü – yutak arası (pharyngal)
- ses telleri arası (glottal)

kısıлма noktalarında gerçeklebilmektedir.

Çıkış Biçimi, çıkış noktasında hava akımına kısıлма ya da engelleme yaratıldıktan sonra serbest bırakılış biçimini tanımlamaktadır. Buna göre, tüm dillerdeki ünsüzler:

- patlamalı (plosive) /p/ gibi
- üflemeli (aspirated)
- sızmalı (fricative) /s/ gibi
- sızıcılaşmalı (affricative)
- yan ünsüz (lateral) /l/ gibi
- yarı ünlü (semivowel) /y/ gibi
- genizden (nasal) /m/ gibi
- çarpmalı (açılıp kapanan noktalarda titremeli) (trill) /r/ gibi

olabilmektedir.

Ses telli titreşiminin varlığı ünsüzleri diğer ünsüzlerden ayırmada yararlanılan bir özellik olabilmektedir. Ses yolunda akan havayı, bir çıkış noktasında durdurma ya da engellemeye rağmen ses tellerinin titreştirilmesi, kısa bir süre sürdürülebilir. Bu tür ses telli titreşimlerini taşıyan ünsüzler ötümlü ünsüzler olarak anılmaktadır.

Bu durumda herhangi bir ünsüzü, çıkış noktası, çıkış biçimi ve ötümlük üzere üç temel özelliği ile tanımlama olanağı bulunur. Bu bağlamda, örneğin ünsüzler:

/b/ - ötümlü, dudaklar arası, üflemeli,

/p/ - ötümsüz, dil ucu dış arası, sızıcılaşmalı biçiminde tanımlanabilmektedir.

		ÇIKIŞ YERLERİNE GÖRE							
		çift dudak	dış-dudak	dışeti	dışeti-damak	damak	yumuşak damak	gırtlak	
ÇIKIŞ BİÇİMLERİNE GÖRE	Kapanma	Ötümsüz	p		t		k(önde)	k(artta)	
	Ünsüzleri	Ötümlü	b		d		g(önde)	g(artta)	
	Kapanma - Daralma	Ötümsüz				ç			
		Ünsüzleri	Ötümlü				c		
	Darlama	Ötümsüz		f	s	ş			h
		Ünsüzleri	Ötümlü		v	z	j	y (yarı ünlü)	ğ
	Burun	Ötümsüz							
		Ünsüzleri	Ötümlü	m		n			
	Yan	Ötümsüz							
		Ünsüzler	Ötümlü			l	l		
	Çarpmalı (Vurmalı)	Ötümsüz							
		Ünsüzler	Ötümlü			r			

Çizelge 1. Türkiye Türkçesi Ünsüz Sınıflandırılması

Çizelge 2’de Türkçenin ünsüzlerinin sözü edilen bu özelliklere göre sınıflandırılmaları verilmiştir.

Özellikler	b	c	ç	d	f	g	h	j	k	l	m	n	p	r	s	ş	t	v	y	z
Patlamalı	✓					✓			✓				✓				✓			
Genizden											✓	✓								
Çarpmalı														✓						
Yarı Ünlü																			✓	

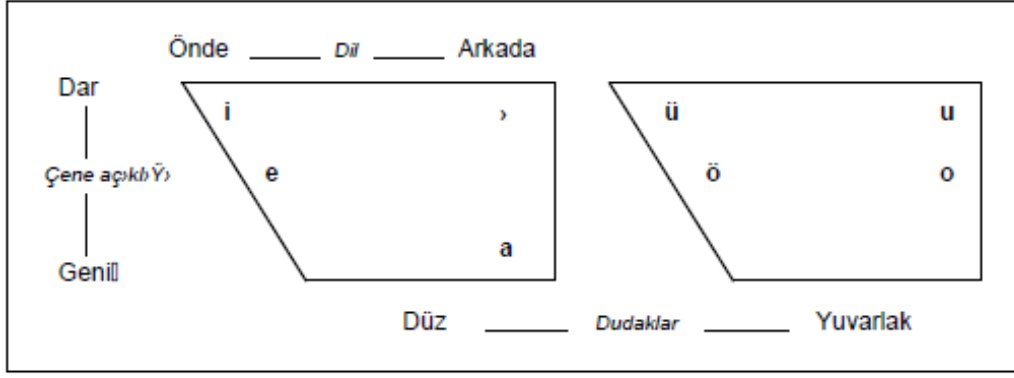
p [p]	ötümsüz, patlamalı, çift dudak	ip [ɪp]
r [r]	ötümlü, çokçarpmalı, dilucu-dişeti	raf [raf]
r [r]	ötümlü, tekçarpmalı, dilucu-dişeti	ırmak [ɯr'mak]
r [ð]	ötümlü, sürtünücü, dilucu-dişeti	bir [bɪð]
s [s]	ötümsüz, sürtünücü, dilucu-dişeti	ses [sɛs]
ş [ʃ]	ötümsüz, sürtünücü, dil-öndamak	aş1 [a'ʃu]
t [t]	ötümsüz, patlamalı, dilucu-dişardı	ütü [y'ty]
v [v]	ötümlü, sürtünücü, dudak-diş	var [vað]
[w]	ötümlü, sürtünücü [yarı ünlü]	tavuk [ta'wɔk]
y [j]	ötümlü, dil-öndamak [yarı ünlü]	yat [jat]
z [z]	ötümlü, sürtünücü, dilucu-dişeti	azık [a'zɯk]
z [θ]	ötümsüz, sürtünücü, dilucu-dişeti	yoz [jɔθ]

3. Ünlü: sınıflandırılması

Bilindiği gibi ünlüler ses telleriyle oluşturulan titreşimlerin ses yolunda rezonansa sokulması yoluyla elde edilen seslerdir. Ünsüzlerde yapılarına benzer biçimde, ünlüler, ses yolunun sokulduğu biçime, başka bir deyişle, *çene açıklığına* (dil damak arası açıklık) *dilin ağız içindeki konumuna* (dil önde arkada), *dudakların biçimine* ve *genizin rezonans kutusuna katılıp katılmamasına* göre sınıflandırılmaktadır. Bunlar:

1. Çene açıklığı *dar* (*tongue high*), *geniş* (*tongue low*) (kimi durumlarda *orta* açıklıktan da söz edilebilmektedir)
2. Dil *önde* (*tongue front*), *arkada* (*tongue back*)
3. Dudaklar *yuvarlak* (*lips rounded*), *düz* (*yuvarlak değil*) (*lips unrounded*)
4. Geniz *açık* (*nasalized*), *kapalı* (*unnasalized*)

Ünlülerle ilgili önemli bir kavram *diftong* kavramıdır. Bir ünlü çıkarılırken ses yolunun bir biçimden diğer biçime geçmesiyle aynı hece içinde birden çok ünlünün yer alması sağlanır. Elde edilen bu bileşik ünlü ses diftong olarak tanımlanır. Türkçe'de ise diftong bulunmamaktadır.

Çizelge 3. Örnek Türkiye Türkçesi Ünlü Dörtgeni

Aşağıda bütün Türk ünlülerin sınıflandırılması sunulur.

Harf IPA	Özellikleri (titreşim, çıkış biçimi, yeri)	Örnek
a [ɑ]	geniş, düz, arkadil	anı [ɑnɯ]
a [a]	geniş, düz, öndil	laf [laf]
e [e]	geniş, düz, öndil (kapalı)	elma [el'mɑ]
e [ɛ]	geniş, düz, öndil (açık)	dere [de're]
e [æ]	geniş, düz, önortadil	terk [tærc]
ı [ɯ]	dar, düz, arkadil ısı	[ɯ'su]
i [i]	dar, düz, öndil (açık)	iğde [i:'de]
i [ɪ]	dar, düz, öndil (kapalı)	simit [sɪ'mɪt]
o [ɔ]	geniş, yuvarlak, arkadil (açık)	soru [sɔ'ru]
o [o]	geniş, yuvarlak, arkadil (kapalı)	oğlak [o:'lak]
ö [œ]	geniş, yuvarlak, öndil (açık)	örtü ['œrtɯ]
o [ø]	geniş, yuvarlak, öndil (kapalı)	öğren [ø'ræn]
u [ʊ]	dar, yuvarlak, arkadil (açık)	kulak [kʊ'lak]
u [u]	dar, yuvarlak, arkadil (kapalı)	uğur [u:ð]
ü [y]	dar, yuvarlak, öndil (açık)	ümit [y'mɪt]
ü [ʏ]	dar, yuvarlak, öndil (kapalı)	düğme ['dy:me]

SORULAR VE ÖDEVLER

1. Aşağıdaki sorulara cevap veriniz.

1. Türkçede kaç tane ünlü ve ünsüz var?
2. Türkçedeki ünsüzler nasıl gruplandırılır?
3. Türkçedeki ünlüler nasıl gruplandırılır?
4. Çıkış noktasına göre ünsüzlerin hangi türleri var?
5. Çıkış biçimine göre ünsüzlerin hangi türleri var?
6. Ses telli titreşimine göre ünsüzlerin kaç grubu var?
7. Ünlüler Türkçede nasıl sınıflandırılır?
8. Çene açıklığına göre ünlülerin hangi türleri var?
9. Dil pozisyonuna göre ünlülerin hangi türleri var?
10. Dudaklar pozisyonuna göre ünlülerin hangi türleri var?
11. Genize göre ünlülerin hangi türleri var?

2. Aşağıdaki açıklamalar için örnek olarak ünsüzler ve ünlüler veriniz.

Ünsüzler-

- ötümsüz, sürtünücü, dilucu-dişeti .....
- ötümlü, yandaralma, dilu.-öndamak (ön) .....
- ötümlü, patlamalı, dil-artdamak .....
- ötümlü, tekçarpmalı, dilucu-dişeti .....
- ötümsüz, sürtünücü, dilucu-dişeti .....
- ötümlü, sürtünücü, dil-öndamak .....
- ötümlü, sürtünücü, dil-öndamak .....
- ötümsüz, sürtünücü, dudak-diş .....
- ötümsüz, patlamalı, çift dudak .....
- ötümlü, patlamalı, çift dudak .....

Ünlüler –

- geniş, düz, önortadil .....

- geniş, yuvarlak, arkadil (kapalı) .....
- dar, yuvarlak, öndil (kapalı) .....
- geniş, yuvarlak, öndil (kapalı) .....
- dar, düz, arkadil ısı .....
- dar, yuvarlak, arkadil (açık) .....
- dar, yuvarlak, öndil (açık) .....
- geniş, yuvarlak, arkadil (kapalı) .....
- geniş, düz, arkadil .....
- geniş, düz, öndil .....

3. Aşağıdaki açıklamalarda hataları bulup onları düzeltiniz.

- g [ɟ] ötümlü, patlamalı, diş-artdamak (ön) .....
- y [j] ötümlü, dil-arkadamak [yarı ünlü] .....
- p [p] ötümsüz, çokçarpmalı, çift dudak .....
- t [t] ötümlü, patlamalı, dilucu-dişardı .....
- l [l] ötümlü, yandaralma, çift dudak .....
- i [ɪ] geniş, düz, öndil (kapalı)
- ö [œ] geniş, yuvarlak, kapalı
- u [u] dar, düz, arkadil (açık)
- ı [ɯ] dar, düz, arkadil ısı

DERS DIŞI BAĞIMSIZ ÇALIŞMA

1. Aşağıdaki makaleyi okuyup not alınız ve sözüğünün hangi konumunda hangi ünsüzler olamaz diye açıklayınız.

<https://www.edebiyatokulu.org/2015/12/unsuzler-ve-ozellikleri.html>

2. Türk ve Ukrayna sesleri karşılaştırarak ortak bir tablo hazırlayınız.

DERS 4. TÜRKÇE SES OLAYLARI

Plan:

1. Ses olayları – genel bilgi
2. Ünlülerle ilgili ses olayları
3. Ünsüzlerle ilgili ses olayları

1. Ses olayları – genel bilgi

Gerek seslerin, gerekirse fonemlerin diğer ses ve fonemlerden bağımsız olarak belirlenen özellikleri, heve ve sözcükler içinde, ardarda söylenmeleri nedeniyle değişebilmektedir. Başka bir deyişle, bir fonem için belirlenen özellik, sesli ifade içinde, olduğu gibi bulunamamakta ve diğerfonemlerle örtüşüyüğünden değişime uğramaktadır. Bu, coarticulation olarak bilinen, birlikte seslendirmeden kaynaklanmaktadır. *Birlikte seslendirme (coarticulation)*, foneme dayalı sesli ifade tanımında gözetilmesi gereken önemli bir hususu oluşturacaktır.

2. Ünlülerle ilgili ses olayları

Türkçe’de bir sözcüğün ilk hecesinde kalın ünlü (a, ı, o, u) varsa sonraki ünlüler de kalın; ince ünlü (e, i, ö, ü) varsa sonrakiler de ince olur. Buna “**Büyük Ünlü Uyumu**” denir.

Sözcük sonuna getirilen ekler de bu kurala uyar.

Örnek: Otururlardı, gölgelik, düşünmek, ağaç, toprak, topraklar, topraklarımız, topraklarımızdan ...

Aykırı Durumlar:

* Bazı yabancı kökenli sözcükler: İnsan, kitap, televizyon, gazete, rüzgâr, kader, istasyon ...

* Zamanla değişikliğe uğrayan bazı Türkçe sözcükler: Elma (alma), hangi (kangı), anne (ana), kardeş (karındaş) ...

* Bazı bileşik sözcükler: Kocaeli, ilkokul, gecekondu ...

Uyarı: Bileşik sözcüklerde ve tek heceli sözcüklerde büyük ünlü uyumu aranmaz.

* Bazı ekler büyük ünlü uyumunu bozar:

-ken: dolaşırken, uyurken, doğarken ...

-ki: onlarınki, sabahki, duvardaki ...

-(i)yor: geliyor, görünüyor, gülümsüyor ...

-leyin: sabahleyin, akşamleyin ...

-(i)mtrak: yeşilimtrak, mavimtrak ...

-daş: ülküdaş, meslektaş ...

Küçük Ünlü Uyumu

Türkçe'de bir sözcüğün ilk ünlüsü düz (a, e, ı, i) ise öteki ünlüleri de düzdür.

Örnek: Balık, kedi, sessiz ... (düz + düz)

Sözcüğün ilk hecesinde yuvarlak ünlü (o, ö, u, ü) varsa sonraki hecelerdeki ünlüler dar ve yuvarlak (u, ü), ya da düz ve geniş (a, e) olur.

Örnek:

Odu (yuvarlak + dar ve yuvarlak)

Kömür (yuvarlak + dar ve yuvarlak)

Üzüm (yuvarlak + dar ve yuvarlak)

Ufak (yuvarlak + düz ve geniş)

Kürek (yuvarlak + düz ve geniş)

Ocak (yuvarlak + düz ve geniş)

1) O ve Ö harfleri Türkçe sözcüklerde yalnızca ilk hecede bulunabilir. Aksi halde o sözcük yabancı kökenli demektir. (Televizyon, şoför, pilot ...)

2) Türkçe sözcüklerde iki ünlü yan yana bulunmaz. Bulunanlar yabancı kaynaklıdır. (Şair, şiir, saat ...)

3) Türkçe'de düzeltme (inceltme) işareti bulunmaz. Bulunanlar yabancı kökenlidir. (Rüzgâr, âfet ...)

Ünlü daralması

'a' veya 'e' ünlüleriyle biten bir fiile -yor eki getirildiğinde, fiilin son hecesindeki ünlü, ı, i, u, veya ü ünlülerinden birine dönüşür.

Örnek:

sakla + yor > saklıyor

dile + yor > diliyor

kutla + yor > kutluyor

Ünlü düşmesi

Genellikle ikinci hecesinde dar bir ünlü (ı, i, u, ü) bulunan sözcüklerde görülür ancak istisnaları mevcuttur.

İki heceli bazı sözcükler ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında ikinci hecedeki dar ünlü düşer:

yalın-ız = yalnız (aradaki ı harfi düşmüştür)

burun-um = burnum (aradaki u harfi düşmüştür)

boyun-um = boynum (aradaki u harfi düşmüştür)

ÖNEMLİ: Bu sözcükler bir ikileme oluşturduğunda ünlü düşmesi görülmez:

burun buruna, omuz omuza, devirden devire, ağızdan ağıza

Bunun haricinde birleşik isim oluşturan bazı isimlerde de ünlü düşmesi görülür:

kahve-altı = kahvaltı (aradaki e harfi düşmüştür)

ne-için = niçin (aradaki e harfi düşmüştür)

ne-asıl = nasıl (aradaki e harfi düşmüştür)

Bazı isimlerin, ünlü ile başlayan yapım ekleri veya yardımcı fiiller alarak, fiil gövdesi haline gelmeleri sonucunda oluşur

meyil+etmek > meyletmek

sabır+etmek > sabretmek

seyir+etmek > seyretmek

Fiil köklerinden yapım ekleri ile isme dönüşen bazı sözcüklerde görülür:

uyumak > uyku (u düşmüştür)

kıvrırmak > kıvrım (ı düşmüştür)

devirmek > devrim (i düşmüştür)

Belirtisiz ad tamlamasıyla oluşturulan yer adlarında:

Kadıköyü > Kadıköy

Tekirdağı > Tekirdağ

Elmadağı > Elmadağ

Güniz Sokağı > Güniz Sokak

Aşağı, yukarı, içeri, dışarı, bura, şura, ora, ileri gibi sözcükler herhangi bir ek aldığı anda ünlü düşmesi görülmez:

aşağıda, yukarıdan, içeride, dışarıda, buradan, şurada, orada, ileride.

Ünlü türemesi

Sözcüğün aslında olmadığı halde, bir ek aldığı zaman ortaya çıkan ünlülerdir.

Örnek:

genç – cik > gencecik

bir – cik > biricik

az – cik > azıcık

3. Ünsüzlerle ilgili ses olayları

Sertleşme

Türkçede sert ünsüzle biten bir sözcüğe yumuşak ünsüzlerden “c, d, g” ile başlayan bir ek geldiğinde, ekin başındaki ünsüz değişerek sertleşir. Bu ses özelliğine ünsüz uyumu, ünsüz sertleşmesi veya ünsüz benzeşmesi denir. Bu ses olayına ünsüz benzeşmesi denmesinin sebebi, kelime sonundaki sert ünsüzün, yanına gelen yumuşak ünsüzü kendine benzetmesidir.

Örnek:

yavaş – ca → yavaş – ça

unut – gan → unut – kan

Sert Ünsüzlerin Yumuşaması

Süreksiz sert ünsüzlerle biten sözcüklerin, ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında, sözcüklerin sonundaki ç, k, p, t ünsüzlerinin yumuşayarak - sırasıyla- c, g/ğ, b ve d'ye dönüşmesidir. “K” ünsüzü hemen hemen her zaman “ğ” ünsüzüne dönüşür. Bununla birlikte “g” ye dönüştüğü sözcükler de mevcuttur. Bu duruma genellikle son iki harfi sessiz olan sözcüklerde rastlanır:

çiçek > çiçeği

ahenk > ahengi

kepenk > kepengin

Ünsüz yumuşamasına aykırılık

Tek heceli sözcüklerde genellikle ünsüz yumuşaması görülmez:

top > topa

koç > koçum

dut > dutu

Yabancı dillerden Türkçeye geçen kimi sözcüklerde yumuşama olmaz.

bisiklet > bisikleti

hukuk > hukuku

kart > karta

ahret > ahreti

millet > milleti

Ünsüz yumuşaması kuralı özel isimlerin “yazımında” uygulanmaz. Ancak sözcük, kural uygulanarak telaffuz edilir.

Tokat'ı

Zonguldak'ı

Birleşik Krallık'a

Sert ünsüzle biten bazı öztürkçe kelimelerde de yumuşama görülmez:
bulutu, saçım vb.

Ünsüz düşmesi

Ünsüz düşmesi, bir sözcüğe bir ek veya başka bir sözcük eklenirken, kaynayan kısımdaki seslerden birinin kaybolmasıdır. Bazı sözcükler ek alırken kök ve gövde ek ile birleşmez, bu esnada kök veya gövdeden bir ünsüz düşer.

Örnek:

küçük – küçücük

ufak+cık - ufacık

Ünsüz türemesi (ikizleşme)

Bazı kelimelerin üzerine ünlü ile başlayan bir ek geldiğinde ya da ünlüyle başlayan bir kelimeyle birleştiğinde sözcüğün sonundaki ünsüzün aynısı (ikizi) ortaya çıkar. Ses olaylarından bu duruma ünsüz türemesi veya ikizleşme adı verilir.

Örnek:

Zan+ et > Zannetti

Ret + etmek > reddetmek

Af + ol > affoldu

His + etmek > hissetmek

Göçüşme

Konuşma dilinde söyleyiş zorluklarını gidermek maksadıyla kelime içindeki ünsüzlerin yer değiştirmesidir. Bu durum yazıya yansıtılmamalıdır.

Örnek:

avrat > arvat

ekşi > eşki

kirpik > kiprik

köprü > körpü

toprak > torpak

N-b çatışması (boğumlanma, gerileyici ses benzeşmesi)

Türkçede “n” ünsüzü ile biten bir heceden sonra “b” ile başlayan bir hece gelmez. Bu durumlarda dudak ünsüzlerinden “b” sesi kendisinden önceki “n” sesini “m” sesine dönüştürür. “b, m, p” sesleri dudak ünsüzüdür. Bu seslerin oluşum yerleri aynıdır. Bu ses olayındaki mantık da esasen buradan kaynaklanmaktadır. Dudak ünsüzleri benzeşmesi (n-b çatışması) Farsça kelimeler başta olmak üzere daha çok yabancı kelimelerde görülür.

Örnek:

tembel – tenbel (yanlış)

pembe – penbe (yanlış)

İlerleyici Benzeşme

Kelimede önceki sesin sonraki sesi etkilemesine İlerleyici Benzeşme denir. Bu benzeşme türünde önce gelen ünsüz, sonraki ünsüzü kendisine benzetir: Bu tip benzeşmeler genellikle ağızlarda ortaya çıkar.

Örnek:

(yok-dur) > yoktur,

(gelmiş-dur) > gelmiştir

Önce gelen ünsüz, sonraki ünsüzü bazen sadece konuşurken kendisine benzetir:

anlatmak > [annatmak],

onlar > [onnar],

alsınlar > [alsınnar].

Ulama

Ulama, ünsüz ile biten bir kelimeyi ünlü ile başlayan bir kelime takip ettiğinde birinci kelimenin ikinci kelimeye bağlanarak

söylenmesidir. İmlâda gösterilmeyen bu durum, konuşma dilindeki söyleyiş kolaylığı sebebiyle ortaya çıkar.

Örnek:

Üç adam her an beraber gezerdi.

Son sınavdan yetmiş almış.

Kaynaştırma

Türkçede iki ünlü harf yan yana gelmez. Bu nedenle ünlü ile biten bir kelimenin sonuna ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde iki ünlünün arasına “n, s, ş, y” harflerinden biri getirilir. Bu harflere kaynaştırma harfi veya yardımcı ses; bu olaya ise kaynaşma veya kaynaştırma denir.

Örnek:

kapı + a → kapıya

iki + er → ikişer

araba + ı → arabası

pencere + in → pencerenin

SORULAR VE ÖDEVLER

1. Aşağıdaki olaylardan bahsediniz:

- Ünsüz düşmesi
- Ünsüz türemesi (ikizleşme)
- Göçüşme
- N-b çatışması (boğumlanma, gerileyici ses benzeşmesi)
- İleriyeci benzeşme
- Ulama
- Kaynaştırma
- Ünsüz Yumuşaması
- Ünsüz sertleşmesi

- Ünsüz yumuşamasına aykırılık
- Büyük ünlü uyuması
- Küçün ünlü uyuması
- Ünlü daralması
- Ünlü düşmesi
- Ünlü türemesi

2. Aşağıdaki kelimelerde ses olayları bulup açıklayınız.

sıcacık .....

hukukun .....

babammış .....

araban .....

affetmiş .....

kaldırım .....

muşamba .....

hakkında .....

toprak .....

pembe .....

onun için .....

kitaba .....

yanlış .....

3. Aşağıdaki dizelerde bulunan sözcüklerden büyük ünlü uyumuna uymayanların sayısını parantez ( ) içine yazınız.

1. Gurbette döner insan kimsesiz bir öksüze ( )
2. Yazlar çekilmez oldu, dönüyor güze ( )
3. Çekilmiyor ayrılık, bu hasret artık yeter ( )
4. Rabbim garip kuluna birazcık kuvvet ver ( )
5. Ömür gelip geçiyor, kenardan ansızın ( )

6. Eksilmiyor, artıyor her an yürekte sızın ( )

4. Aşağıdaki cümlelerde büyük ünlü uyumuna uymayan eklerin bulunduğu sözcükleri belirleyiniz.

1. Akşamleyin hep birlikte yemek yiyelim.
2. Sen uzaklaşırken Hasan geliyordu buraya.
3. Sabahki gezi yağmurla son bulmuş.
4. Mavimtırak elbisesiyle göz kamaştırıyordu.
5. Dindaş insanlarla dolmuştu salon.
6. Muratgil akşamki toplantıya gelmiyor.

5. Aşağıdaki sözcüklerden küçük ünlü uyumuna uymayanları işaretleyiniz.

- ( ) ufaklık ( ) kurumsal
- ( ) tiyatro ( ) düzeltip
- ( ) utanmayıp ( ) istasyon
- ( ) evlenmiş ( ) pamuklu
- ( ) gösterişsiz ( ) evlatlık
- ( ) çabucak ( ) ameliyat
- ( ) ütopya ( ) üniversite
- ( ) erguvan ( ) keşif
- ( ) huzurluca ( ) tarihsel
- ( ) asılsız ( ) gösteriyor
- ( ) kavuştuk ( ) isteksiz
- ( ) ufalmış ( ) ümitli

6. Aşağıdaki dizelerde görülen ses olaylarını bularak parantez içine sırasıyla yazınız.

1. Varlığım ki duadır senin için edilen
(.....)

2. Yurdumda hafifçe gülümsüyor martılar
(.....)
3. Gece yolculuğunun izni ile parlıyor ay
(.....)
4. Sümbül kokan bahçenin sızlıyor yüreği
(.....)
5. Benziyor ömrüm ürkek bir serçeye

7. Aşağıdaki ekleri karşılarında verilen sözcüklere getiriniz, sözcüklerde görülen ses olaylarını karşılardaki boşluğa yazınız.

- su – unuz .....
- fikir – im .....
- silah -dan .....
- liste – e .....
- anlama – yor .....
- devir – e .....
- sahaf – da .....
- dört – ü .....
- yasak – in .....
- tara – yor .....
- kavur – uk . .....

8. Aşağıdaki dizelerde ses olayı görülen sözcükleri bulunuz ve görülen ses olaylarını parantez içine sırasıyla yazınız.

1. Artık yetişti sevgili gül naz ile kahrın
(.....)
2. Zulmün ile gönlüm viraneye döndü
(.....)
3. Uykusuz gözleri hisseden sendin

(.....)

4. Mehtabın nazıyla ağlıyor gözlerim

(.....)

5. Denizleri tutuşturur pembe ellerin

(.....)

9. Aşağıda verilen sözcüklerde görülen ses olaylarını karşılardaki boşluklara yazınız.

çocukça .....

sevdiği.... :.....

renği.....

hoşça.....

gönlü.....

tembel.....

kaybolmuş.....

alçacık.....

hissetmek.....

zihni.....

konuştuğu..... ,.....

çevre.....

çalışkan.....

ayrılmak.....

küçüldü.....

gencecik.....

biricik..... ;.....

istemiyor.....

10. Aşağıdaki sözcüklerde meydana gelen ses olaylarını karşılardaki boşluklara yazınız.

azıcık.....
düpedüz.....
sıcacık.....
sararmak.....
oynadı.....
yalnız.....
nasıl.....
koklamış.....
ufacık.....
ayrıntı.....

11. Aşağıdaki cümlelerde ünsüz yumuşaması kuralına uymayan sözcükleri belirleyiniz.

1. Hakikate giden yol ilimdir.
2. Sanatı yücelten sanatçıdır ancak.
3. Süpürgenin sapı kırılmış.
4. Milletimizin birlik olması gerek.
5. Saçının her bir telini örmüştü.
- 6 Atına binip hızla uzaklaştı.

DERS DIŞI BAĞIMSIZ ÇALIŞMA

1. Aşağıdaki sözcüklere, verilen ekler getirildikten sonra, meydana gelen ses olaylarını karşılarındaki boşluklara yazınız.

ömür – üm .....

his – i .....

başla- -yor .....

çabuk – cak .....

açık – ca .....

küçük -cük .....
sıyr- – il .....
seç – gin .....
de -yor .....
dolap -I .....
ağız – in .....
dert -i .....
sert – ce .....
ye -ip .....
dar -cık .....

2. Aşağıdaki dizelerde bulunan kaynaştırma harflerini belirleyip sayısını parantez ( ) içine yazınız.

1. Vatan evladına Türkçeyi öğretmiştik ( )
2. Onda toplanır güzelliğin parıltısı ( )
3. Dolunayın gölgesini kıskanırdı gökyüzü ( )
4. Şarabın rengine düşen sızıyı duyardım { }
5. Bir kuşun ayağına değdi suyun rengi ( )

3. Aşağıda verilen bileşik sözcüklerde görülen ses olaylarını karşılardaki boşluklara yazınız.

pazartesi ..... assubay .....
kahrolmuş ..... zannetmek .....
reddedip ..... kaybolmak .....
niçin ..... şükretmek .....
halloldu ..... üsteğmen .....

4. Aşağıdaki sözcükleri, verilen eklerle birleştiriniz, sözcüklerde görülen ses olaylarını karşılardaki boşluklara yazınız.

Ayşe – in .....
senet – i .....
sokak – da .....
vakıf -1 .....
kavur – ul .....
ret -i .....
altı -ar .....
çok – u .....
yumurta – la .....
yaşa -yor .....
de -erek .....
dolan – baç .....
yolcu – um .....
kapak – cık .....

5. Aşağıdaki makaleyi okuyup not alınız ve her ses olayı için örnek veriniz.

<http://www.dilbilimi.net/sesbilimi.htm>

DERS 5. HECE VE ÇEŞİTLERİ

Plan:

1. Hece: genel bilgi
2. Hece çeşitleri
3. Hece teorileri
4. Hece bölünmesi

1. Hece: genel bilgi

Hece aşağıdaki anlamlarda kullanılır.

- söz zincirindeki her türlü dizilişin temeli olan ve bir tek sesleme eylemiyle çıkarılan ses ya da sesler öbeği; örneği *a, al, bul* birer hecedir.
- hece, tek bir ekspiratuar dürtü temelinde yakın bir fonetik birlik oluşturan bir veya daha fazla sestem oluşun nominal, telaffuz bir konuşma birimidir.
- hece, bir ses veya sesin bir kombinasyonudur, tek bir ekshalasyon havası ile telaffuz edilir.

2. Hece çeşitleri

Sesli ifade üretme kaburgalar arası kaslarca biçimlendirilen göğüs atışlarıdır. Her göğüs atışıyla birlikte ses telleri de titreşmeye başlar. Bu biçimde ünlü sesin çıkarılması gerçekleşir. Her göğüs atışı periodunda çıkarılan sesler hece olarak anılır. Her atış sürecinde belirli basınçta soluk ses yolundan dışarı çıkar. Bu basınçlı havaya ses tellerinin titreşimleri eklenmesiyle ünlü sesler çıkarılır. Kasların gevşemesiyle birlikte geçen havanın azalması ya da durdurulması sırasında ses tellerinin titreşmesi ya da durması ünsüz seslerin çıkarılmalarını sağlar. Ünsüzlerin dağılımına göre hecetürleri belirlenmektedir (Ünlü: Ü -ünsüz: Z)

	Hece	Örnekler
engelsiz	Ü	O
gevşeme engelli	ZÜ	de, ne, şu
duruş engelli	ÜZ	et, is, in
gevşeme ve duruş engelli	ZÜZ	sis, düş, gel

Çizelge 4. Ünsüz dağılımlarına göre hece yapıları

Genelde hece başında ve sonundaki bu ünsüz sesler anlaşmazlıkları oluşmaktadır. Özellikle hece başı ve sonunda birden fazla ünsüz kullanan dillerde bu olay yaygındır. Bu nedenden ötürü İngilizce konuşmada kavşak gibi bir özelliğin dile katılması gerekmiştir. *I scream* ile *ice cream* ya da *night rate* ile *nitrate* arasında seslendirme açısından bir fark olmamasına karşın yazılış ve anlam farkı bulunmaktadır. Türkçede kavşak özelliği bulunmamaktadır. Ancak duraklar ve kullandıkları yerler anlam farkını oluşturmada kullanılmaktadır (Demircan 1979).

Hece Türü	Örnek
Ü	O
ZÜ	bu, su
ÜZ	al, at, an
ÜZZ	üst, alt, ilk
ZÜZ	gir, bul, yen
ZÜZZ	Türk, çark, sırt

Çizelge 5. Türkçe Hece Türleri

Çizelge 6’da Türkçede kullanılan hece türleri verilmiştir. Türkçede en fazla kullanılanlar ZÜ ve ZÜZ türü hecelerdir. Türkçede hece türlerinin kullanım sıklığı Çizelge 5’te verilmiştir.

	Ü	ÜZ	ÜZZ	Z Ü	Z ÜZ	Z ÜZZ
Sözcük içinde hece başta	%4,9	%4,2	%0,4	%52,9	%37,1	%0,5
yapısının geçiş ortada	%1,4	%0,6	%18,3	%38,9	%28,3	%12,5
sıklığı(Demircan 1979)						
Tek Heceli / Sözcük Başında	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Ortada	Alıntı 1	✓	Alıntı 1	✓	✓	✓
Sonda	✓	✓	Yok	Yok	✓	✓
Olasılık Sayısı	✓	160	3200	160	3200	6400 0

Çizelge 6. Türkçe hece yapısı ve sözcük içindeki kullanım sıklıkları.

Türkçede bu çizelge verilen hece türleri tek başlarına ya da sözcük başında kullanılırlar. Sözcük ortasında ÜZ, ZÜ, ZÜZ, ZÜZZ, sözcük sonunda ise Ü, ZÜ, ZÜZ, ZÜZZ türü heceler kullanılmaktadır. Ayrıca yabancı dillerden geçen sözcüklerle birlikte türlerde farklılık göstermektedir. Bunlara örnek olarak,

ZÜZZZ tekst

ZZÜ spiker ZZÜZ

tren, stok ZZÜZZ

tröst, flört ZZZÜZ stres

verilebilir.

Türkçede bir hecede en fazla dört ses bulunabilir. Türkçede, heceyi oluşturan seslerin sayısına ve bu seslerin hecedeki yerine göre altı çeşit hece vardır: (aşağıdaki kısaltmalarda ü ünlü, sesli yerine; s ünsüz, sessiz yerine kullanılmıştır.)

1. bir ünlüden oluşan hece (ü): *e - rik, a - rı, u - yan.*
2. bir ünlü, bir ünsüzden oluşan hece (ü+s): *el - ma, or - du, ül - ke.*
3. bir ünlü, iki ünsüzden oluşan hece (ü+s+s): *ilk, üst, art,*

4. bir ünsüz, bir ünlüden oluşan hece (s+ü): *el - ma, ar - ka - daş, gör- gü*

5. bir ünsüz, bir ünlü, bir ünsüzden oluşan hece (s+ü+s): *bil-dik, yal - nız - lk*

6. bir ünsüz, bir ünlü, iki ünsüzden oluşan hece (s+ü+s+s): *türk, kurt, sarp, se-vinç-ten*. Bunlardan ilk üçü kelimenin sadece ilk hecesi olabilir.

Yabancı dilden gelen kelimelerde ise farklı tip heceler bulunabilir:

iki sessiz, bir sesli, bir sessiz harften oluşan hece: *tren, tram-vay*

3. Hece Teorileri

Hece teorisi uzun zamandır filologların dikkatini çekti. Eski dilbilgisi Priscian Caesareski (Tamam. 500 yıl M.Ö.), hecenin, Sub UNO Aceentu ve Uno Spiritu'yu belirgin olan seslerin bir kombinasyonu olduğu seslerin bir kombinasyonu olduğu bir hecenin tanımını verdi. Öncelikle, metrik açısından önce heceyle ilgilendi.

Priscian Cesaesky (Lat. Priscianus Caesariensis) - Aslen Moritanya'daki Saesare'den Roma Gramer, yaklaşık 500 yıl yaşadı. e. Çalışmalarının en büyüğü, Grammaticae ('gramer talimatları') - 18 hacimde Latince Dil ders kitabı. Ortaçağlarda, için en yaygın el kitabıydı. Latin dili ve Latin filolojisi üzerindeki en yeni çalışmaların temeli olarak görev yaptı.

Roma filologları, kelimenin heceli yapısına dayanan ince bir şiirsel konuşma teorisi geliştirdiler.

60-70'lerde XIX yüzyıl hecenin sorunu Phonetov dilbilimcilerinin dikkatini çekiyor. İnsani konuşma fizyolojik, organik genetik, psikolojik ve akustik bir olay olarak kabul edilebildiğinden, hecenin doğasını tüm bu noktalardan açıklamaya çalışıldı.

Bir düzineden fazla teori veya heceli yorum var. En ünlü olanları bunlar.

a) *ekspiratuar teori* - hecenin teorisi, buna göre hecenin hava ekspiratuar bir itmesidir.

Bununla birlikte, deneysel çalışmalar hecelerin sayısının şokların sayısıyla uyuşmadığını göstermiştir.

b) sonor (akustik) teorisi (O. Jespersen) - bir hecenin havanın ekshalasyon itmesi olduğu hece teorisi, ancak en yüksek sonisiteye sahip ses hecenin tepesini oluşturur.

Sonor teorisinin zayıflığı, bir sesin sonorite derecesinin sabit bir değer olmamasıdır. Aynı ses, değişen derecelerde sonoriteyle telaffuz edilebilir.

c) kas teorisi - bir hecenin artikülasyon sırasında kas gerginliğinin sonucu olduğu hece teorisi (L.V. Shcherba)

Kas gerginliği teorisi, hece oluşumunun karmaşık fenomenlerini sadece fizyoloji açısından açıklar, yani. sadece artikülatör.

d) artikülasyon-akustik teorisi - bir hecenin teorisi, buna göre bir hece, elemanları hem akustik hem de artikülatif olarak yakından ilişkili olan minimum telaffuz birimi olarak tanımlanır.

4. Hece bölünmesi

Türkçede kelime içinde iki ünlü arasındaki ünsüz, kendinden sonraki ünlüyle hece kurar: *a-ra-ba, bi-çi-mi-ne, in-sa-nın, ka-ra-ca* vb.

Kelime içinde yan yana gelen iki ünsüzden ilki kendinden önceki ünlüyle, ikincisi kendinden sonraki ünlüyle hece kurar: *al-dı, bir-lik, sev-mek* vb.

Kelime içinde yan yana gelen üç ünsüz harften ilk ikisi kendinden önceki ünlüyle, üçüncüsü kendinden sonraki ünlüyle hece kurar: *alt-lık, Türk-çe, kork-mak* vb.

Batı kökenli kelimeler, Türkçenin hece yapısına göre hecelere ayrılır: *band-rol, kont-rol, port-re, prog-ram, sant-ral, sürp-riz, tund-ra, volf-ram* vb.

Türkçede satır sonunda kelimeler bölünebilir fakat heceler bölünemez. Satıra sığmayan kelimeler bölünürken satır sonuna ***kısa çizgi*** (-) konur.

Burasını ilk defa görüyormuş gibi duvarlara, perdelere, möblelere, eş-

yalara bakıyor, hayret ediyordu. Bütün bu muhitte Türk hayatına, Türk ruhu-

na ait bir gölge, bir çizgi bile yoktu. Birden Bursa'daki çocukluğunun geçtiği babaevini hatırladı; sofada rahat ve beyaz örtülü divanlar vardı. (Ömer Seyfettin)

İlk heceden sonraki heceler ünsüzle başlar. Bitişik yazılan kelimelerde de bu kurala uyulur: *ba-şöğ-ret-men, il-ko-kul, Ka-ra-os-ma-noğ-lu* vb.

Ayırmada satır sonunda ve satır başında tek harf bırakılmaz:

.. u-

çurtma değil,

.....uçurt-

ma;

..... müdafa-

a değil,

..... müda-

faa;

Kesme işareti satır sonuna geldiğinde yalnız kesme işareti kullanılır; ayrıca çizgi kullanılmaz.

... Edirne'

nin...

..... Ankara'

dan...

..... 1996'

da...

SORULAR VE ÖDEVLER

1. Aşağıdaki sorulara cevap veriniz.

1. Hece nedir?

2. Türkçe’de olan hangi hece çeşitleri biliyorsunuz?
3. Hece problemi hangi sorulara indirgenmiştir?
4. Antik hece teorisinden bahsediniz.
5. Ekspiratuar Teorisini açıklayınız.
6. Patlama teorisinden bahsediniz.
7. Kas gerginliği teorisinin anlatınız.
8. Sonor hece teorisi anlatınız.
9. Optimallik teorisinden bahsediniz.

2. Aşağıdaki makaleyi okuyup hece yapısı ve satır sonlarından beh

3. Öğrendiğiniz kurallara göre aşağıdaki testi çözünüz.

1. “Ya-yı-ne-vi” kelimesi doğru bir şekilde hecelerine ayrılmış mıdır?

A Hayır

B Evet

2. Hangisi “hanımeli” kelimesinin bir hecesi değildir?

A Ha

B nım

C li

3. “İlköğretim” kelimesini hecelerine ayırdık. Peki hangisi sence doğru?

A İlk-ög-ret-im

B il-kög-re-tim

C İlk-ög-re-tim

4. “Tra-kyā” kelimesi doğru bir şekilde hecelerine ayrılmış mıdır?

A Evet

B Hayır

5. “Atatürk” kelimesinde kaç tane hece vardır?

A 2

B 1

C 3

6. “Kır-kayak” kelimesi doğru bir şekilde hecelerine ayrılmış mıdır?

A Evet

B Hayır

7. Hangisi “prens” kelimesinin bir hecesidir?

A Prens

B rens

C P

8. Aşağıdakilerden hangisi “semizotu” kelimesinin hecelerinden biridir?

A zo

B sem

C o

D miz

9. “Kızılırmak” kelimesini hecelerine ayırdık. Peki hangisi sence doğru?

A Kız-ıl-ır-mak

B K1-z1-l1r-mak

C K1-z1l-1r-mak

10. Aşağıdakilerden hangisi “denizaltı” kelimesinin hecelerinden biri değildir?

A zal

B tı

C niz

11. “Trabzon” kelimesini hecelerine ayırdık. Peki sence doğru mu ayırmışız?

A Evet

B Hayır

12. Aşağıdakilerden hangisi “yeşilay” kelimesinin hecelerinden biridir?

A yeş

B ay

C şı

13. “Hür-ri-yet” kelimesini hecelerine ayırdık. Peki sence doğru mu ayırmışız?

A Evet

B Hayı

14. “Finalist” kelimesini hecelerine ayırdık. Peki hangisi sence doğru?

A Fin-al-ist

B fi-na-list

C Fi-nal-ist

15. “Baharat” kelimesini hecelerine ayırdık. Peki sence doğru mu ayırmışız?

A Evet

B Hayır

4. Hecenlerin sayısını belirleyin ve sınırlarını aşağıdaki kelimelerde bulunuz.

Çözümünüzü açıklayınız.

yayın .....

balığı .....

eriyik .....

halı .....

doğa .....
kartal .....
metal .....
kilometre .....
açıkladı .....
komik .....
uygun .....
hece .....
elemanlarından .....
Üniversitesi .....
kesilecektiştir .....

2. Hangi elemanlardan aşağıdaki hecelerden oluşur. Yapılarını s ve ü atamalarını kullanarak kaydediniz. Hecenin türünü tanımlayınız.

ortalama yeminler .....
doğu altıncı .....
beşte ibrik .....

DERS DIŞI BAĞIMSIZ ÇALIŞMA

1. Aşağıdaki makaleyi okuyup not alınız.

http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:U89nunV-y_UJ:www.alinesin.org/popular_math/S_00_turkcede_heceleme.doc+&cd=8&hl=ru&ct=clnk&gl=ua

2. Aşağıdaki sözcükler içinde heceler ayırtınız.

babaanne .....

kamnat .....

aile .....

tabii .....

maalesef .....

suat .....

tren .....

Trabzon .....

gaalibiyet .....

otobüs .....

tramvay .....

3. Aşağıdaki testi çözünüz.

1. 'Pro-fi-te-rol' kelimesi doğru bir şekilde hecelerine ayrılmış mıdır?

a) Evet

b) Hayır

2. Hangisi 'Aşevi' kelimesinin bir hecesi değildir?

a) aş

b) şe

b) vi

3. 'Eloğlu' kelimesini hecelerine ayırdık. Peki hangisi sence doğru?

a) e-loğ-lu

b) el-ođ-lu

b) e-lo-đlu

4. 'Kı-zıl-ay' kelimesi doğru bir şekilde hecelerine ayrılmış mıdır?

a) Evet

b) Hayır

5. 'İpucu' kelimesinde kaç tane hece vardır?

a) 3

b) 2

c) 4

6. 'Ka-vu-ni-çi' kelimesi doğru bir şekilde hecelerine ayrılmış mıdır?

a) Evet

b) Hayır

7. Hangisi 'Karaosmanoğlu' kelimesinin bir hecesi değildir?

a) man

b) noğ

c) ra

8. Aşağıdakilerden hangisi 'Akşamüstü' kelimesinin hecelerinden biridir?

a) müs

b) şam

c) üs

9. 'Aslanagzi' kelimesini hecelerine ayırdık. Peki hangisi sence doğru?

a) as-la-nağ-zı

b) as-lan-ağ-zı

c) as-lan-a-ğzı

10. Aşağıdakilerden hangisi 'Bağlarbaşı' kelimesinin hecelerinden biri değildir?

a) baş

b) lar

c) şı

11. 'Or-kes-tra' kelimesini hecelerine ayırdık. Peki sence doğru mu ayırmışız?

a) Evet

b) Hayır

12. Aşağıdakilerden hangisi 'Feriştah' kelimesinin hecelerinden biridir?

a) riş

b) ah

c) fer

13. 'Ko-o-pe-ra-tif' kelimesini hecelerine ayırdık. Peki sence doğru mu ayırmışız?

a) Evet

b) Hayır

14. 'Muamele' kelimesini hecelerine ayırdık. Peki hangisi sence doğru?

a) mu-a-me-le

b) mu-am-ele

c) mu-am-e-le

15. 'Sa-mi-miy-et' kelimesini hecelerine ayırdık. Peki sence doğru mu ayırmışız?

a) Evet

b) Hayır

DERS 6. SÖZÇÜK VURGUSU

Plan:

1. *Vurgu: genel bilgi*
2. *Sözçük vurgusunun çeşitleri*
3. *Vurgu kuralları*

1. Vurgu: genel bilgi

Konuşma amacıyla çıkarılan ses dizisinde hecelerden birinin diğerlerine göre daha baskılı, daha kuvvetli olarak söylenmesine vurgu denir. Konuşmanın tekdüzelikten kurtarılması dilin doğasındaki vurgu ile sağlanmaktadır. Vurgu, dilin bünyesinden ve konuşanın ruh halinden kaynaklanır.

Bir sözcükte bulunan bir hecenin diğer hecelere göre daha baskılı biçimde çıkarılması vurgu olarak bilinir. Bir de tümce içinde sözcük vurgusu vardır. Türkçede vurgunun yeri genellikle son hecedir. Ancak Türkçenin bağlantılı, sözcükleri ek alan bir dil olması nedeniyle vurgunun yerinin değişken olduğunu düşünmek daha doğrudur. Vurgu Türkçede anlam ayırıcı özellik içerir.

Vurgulu olan hece, diğer hecelere göre daha uzun bir solukla ve daha yüksek bir sesle söylenir. Bu nedenle vurguyu oluşturan üç temel özellik *sesin şiddeti, sesin yüksekliği ve sesin süresidir*.

Hava cereyanı kuvvetli olursa hece kuvvetli söylenmiş olur. Vurgu çıkan hava cereyanının kuvvetli olmasından doğar. Hava cereyanı kuvvetli olunca ses organlarındaki titreme, çarpma ve sürtünmeler de kuvvetli olacağı için vurgulu hecenin sesi diğer hecelerden daha kuvvetli bir şekilde çıkarılır. Türkçe sözcüklerde genellikle vurgu son hecededir. Ancak, Türkçede köklere gelen ekler, çoğu zaman vurgunun yerini değiştirir. Bunun yanı sıra bileşik sözcüklerde, ad ve sıfat tamlamalarında, özel adlarda ve yer adlarında vurgunun değiştiği görülmektedir.

Türkçe vurgu bakımından mülayim bir dildir. Türkçe hafif vurgulu bir dildir. Türkçede kelime kök ve gövdelerinde orta hece ve heceler vurgusuzdur. Vurgu bu heceler dışında, yani ilk ve son hecede bulunur. Bunlar arasında da umumiyetle vurgulu olan son hecedir. Fakat yerli yabancı bütün yer adları ile Türkçede benimsenmiş olan yabancı şahıs isimlerinde ve bazı yabancı kelimelerde vurgu ilk hecede bulunur.

Bu nedenle vurguyu üç bölüme ayırarak inceleyebiliriz:

1. Kelimede vurgu
2. Tamlamalarda vurgu
3. Cümlede vurgu

2. Sözcük vurgusunun çeşitleri

Genel olarak iki tür sözcük vurgusu var: doğal ve isteğe bağlı vurgu.

Doğal vurgu

Dilin yapısı ve kelimenin anlamıyla doğrudan ilgili olan, konuşana ve kullanışa göre değişmeyen, herkes tarafından uyulması gereken vurgudur. Doğal vurguya uyulmadığı zaman dilin yapısı bozulur. Bazen de söylenmek istenenle ortaya çıkan anlam birbirinden farklı olur. Batı dillerinden bazılarındaki gibi, Arapçadaki gibi çok kuvvetli bir vurgu Türkçede yoktur. Türkçede vurgulu hecelerle vurgusuz heceler arasında fazla şiddet farkı olmadığı için vurgulu heceyi ayırt etmek zordur. Kelimede hangi hecenin vurgulu olduğunu doğru tespit etmek için her defasında farklı bir hece diğerlerinden abartılı bir biçimde söylenir. Bu söyleyişlerden hangisi kulağa anormal gelmezse vurgu o hece üzerinde demektir. Meselâ, *u-nut-ma* keli-mesinde **ma** hecesi dışındaki heceler vurgulu okunduğu zaman anormallik sezilmektedir. Demek ki bu kelimede vurgu son hecededir.

İsteğe balı vurgu

Konuşanın isteğine ve kullanımına göre değişen, dilin doğal vurgusu dışında yapılan vurgudur. Konuşmanın etkisini artırmak, konuşmaya ahenk vermek, dinleyenleri etkilemek amacıyla yapılır. Pekiştirme vurgusu ve ahenk vurgusu olmak üzere ikiye ayrılır:

a) **Pekiştirme vurgusu** Duygu ve düşüncenin şiddetini, derecesini göstermeye yarayan vurgudur: *Çokgüzel! Enfes! Berbat! Çek git! Zevksiz adam! Kim alacaksa alsın!*

b) **Ahenk vurgusu** Genellikle bir dinleyici grubuna karşı yapılan konuşmalarda ve şiir okumada sözün etkisini, ahengini artırmak, dinleyenler üzerinde olumlu bir etki uyandırmak amacıyla isteğe bağlı olarak yapılan vurgudur: *Korkma, sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak! Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak.*

3. Vurgu kuralları

Sözcüklerde vurgu, sözcüklerin durumuna göre değişir. Türkçede tek heceli sözcüklerde vurgu yoktur. Ancak, hecede bulunan ünlülerde ses biraz daha yoğun ve belirgindir:

bol, yaz, ev, bu, şu, ad, ot, son... gibi.

Son Hecede Vurgu

Türkçede fiil, ad soylu sözcükler, özel adlar ve renk bildiren sözcüklerde

vurgu	genellikle	son	hecededir.
a) <i>Türkçe</i>	<i>yalın</i>	<i>fiillerde</i>	<i>vurgu son hecededir:</i>
vermek	satmak	sevinmek	
kaçmak	almak	üzülmek	
gitmek	vurmak	ağlamak	
gelmek	uçmak	çalışmak	

b) Ad soylu sözcüklerde genellikle vurgu son hecededir. Ancak, vurgunun son hecede olmadığı sözcükler de vardır:

öğrenci	çiçek	vurgun
öğretmen	güzel	sürgün
iyi	giysi	arkadaş
kötü	önlem	izlenim

Bazı ad soylu sözcükler bu kurala uymaz.

Nitekim *koca, yonca, kundura, kaplıca, omurga, çizelge, papatya* gibi sözcüklerde vurgu ilk ve orta hecededir.

c) İnsan ve hayvan adlarında vurgu, son hecededir.

Mehmet, Doğan, Ahmet, Serpil, Ümit, Kemal... gibi. Boncuk, Minnoş, Tekir, Fındık, Pamuk... gibi.

d) Renk bildiren sözcüklerde vurgu son hecededir. beyaz, siyah, kırmızı, mavi, sarı, yeşil... gibi.

İlk Hecede Vurgu

Pekiştirme sıfatlarının geldiği sözcüklerde ve ünlemlerde vurgu ilk heceye kayar:

bembeyaz, simsiyah, kıpkırmızı, masmavi, sapsarı, yemyeşil, bomboş, koskocaman, çarçabuk... gibi.

İki heceli pekiştirme sıfatlarında vurgu ikinci heceye kayar:

sırılsıklam, **sapasağlam**, **çırılçıplak**, **yapayalnız**... gibi.

Ünlem görevi üstlenen sözcüklerde vurgu ilk hecededir: **eyvah!**, **maşallah!**, **haydi!**, **aferin!**, **hay hay!**, **vah vah!**... gibi.

İki heceli yer adlarında vurgu genellikle ilk hecededir: **Bursa, Düzce, Hatay, İzmir, Muğla, Samsun...** gibi.

Üç heceli yer adlarında vurgu bazen orta heceye kaymaktadır: **Antalya, Adana, Malatya, Kütahya, İstanbul...** gibi.

İç Hecede Vurgu (Orta Hecede Vurgu)

Türkçe sözcüklerde orta hecede vurgu çok azdır. Orta hecelerinde vurgu olan sözcükler genellikle yabancı dillerden Türkçeye geçen sözcüklerdir: **fakülte, bezelye, üniversite, lokanta, sinema, gazino, gazete, fatura, abone...** gibi. Ad soylu sözcüklere gelen ek eylem vurguyu orta hecelere kaydırır:

çalışkansınız, öğretmenim, yorgunuz, zenginiz... gibi.

Bileşik Sözcüklerde Vurgu

Birleşik sözcüklerde vurgu genellikle ilk hecededir: **başbakan, yılbaşı, binbaşı, beyefendi, belkemiği, bugün, biraz, birçok...** gibi.

Birleşik sözcüklerde birinci sözcük çok heceliyse vurgunun yeri değişebilir ve vurgu ikinci heceye kayar: **hanımeli, ortaokul, cumartesi, Yeşilköy, kahverengi, ayakkabı...** gibi.

Eklerde vurgu

Türkçede genellikle hem yapım ekleri, hem de çekim ekleri sözcük vurgusunu üzerlerine çeker. Ancak, bazı ekler sözcük vurgusunu üzerlerine çekemez. Bu nedenle Türkçede vurgu alan ekler ve vurgu almayan ekler olmak üzere iki türlü ek vardır. Vurgu almayan ekler oldukça azdır. Eklerin vurgu alıp almamaları genellikle sözcüklerdeki vurgunun yeri ile yakından ilgilidir. Örneğin, son hecesinde vurgu olan sözcükler, ek alınca genellikle vurgu eklere kayar:

okul	çömlek
okula	çömlekçi

okul da	çömlekç ilik
okul dan	çömlekç iler
okul lar	çömlekç ilikten
okulumuz dan	çömlekç imiz

Son hecesinde vurgu olmayan sözcüklere, vurgu alan ekler gelse bile vurgunun yeri değişmez. Örneğin, *anne* ve *kundura* sözcüklerinde vurgu ilk hecededir. Bu sözcüklere vurgu alan ekler gelince, vurgu yine ilk hecede kalır.

anne	kundura
annemiz	kunduramız
annemizden	kunduramızdan
anneler	kundurular
annelere	kundurulara

Kelimedeki hangi hecenin diğerlerinden daha şiddetli vurgu taşıdığını gösterir. Türkçede kelimelerin genellikle son hecesi vurguludur. Yapım ekleriyle kelime genişletildikçe vurgu son heceye kayar: *anne*, *durak*, *konut*, *sözlük*; *düşüncesizlik*, *çekingen*. Türkçenin bu genel vurgu sistemine uymayan, vurgusu son hecede olmayan kelimeler de vardır. Bunlardan başlıcaları aşağıda sıralanmıştır:

- Yer adlarında ve coğrafi adlarda vurgu genellikle ilk hecede olur. Yer adlarından yabancı olanların Türkçe söylenişinde ise vurgu, sondaki heceden öndeki hecelere doğru geçer: *Ankara*, *Kayseri*, *Erzurum*, *Türkiye*, *Asya*, *Avrupa*; *Almanya*, *İngiltere*, *Münih*.

-istan ile biten adlarda (ve yer adlarında) vurgu sondadır: *Gülistan*; *Türkistan*, *Hindistan*, *Yunanistan*, *Kazakistan*.

- Zarfların çoğu:
ahmakça, ansızın, artık, ayrıca, belki, demin, gayet, hâlâ, hatta, iyice, kurnazca, öğleyin, önce, *sonra*, *şimdi*, *şöyle*, *yalnız*, *yarın*, *yine*, *zorla*.

- Ünlem ve ünlem olarak kullanılan adlarla hitaplarda vurgu ilk heceye geçer: *acaba, aferin, arkadaş!, Aslan!, baba!, beyefendi!, elbette, evet, garson!, Güler!, haydi, hayır, işte, Mehmet!, peki, yahu.*
- Dil adları: *Almanca, Arapça, Farsça, Rusça, Türkçe.*
- Küçültme eki almış bazı sıfatlar: *alçacık, azıcık, daracık, incecik, kısacık, küçücük, ufacık, yumuşacık.*
- (Geniş zaman çekimi dışında) **-ma, -me** olumsuzluk eki almış fiiller: *aldatmadılar, gitmemek, istemeyecek, kalkmıyor, konuşmamak, oturmayacaklar, uyumayın.*
- Yukarıdaki maddelere girmeyen bazı kelimeler: *anne, banka, çekirge, görümce, karınca, masa, posta, radyo, teyze, yenge.*
- Birleşik kelimelerden bazıları: *bugün, biraz, birçok, onbaşı, başçavuş, cumartesi, ayakkabı, kahverengi.*

Bu kelimelere vurgulu ek geldiği zaman da (vurgu, kelime tabanının son hecesinde olmadıkça) vurgunun yeri değişmez: *annelik, Almandan, Ankara'da, Bolu'dan, karıncaya, masayı, önceki, radyoda, Türkçenin, yarınki.*

Çekim eki almış kelimelerde vurgu çoğunlukla çekim eki üzerindedir. Vurgusuz bazı çekim ekleri ise vurguyu kendilerinden önceki heceye atarlar. Vurguyu önceki heceye atan vurgusuz çekim ekleri aşağıda sıralanmıştır:

- **-n vasıta hâli eki:** *baharın, güzün, kışın, yazın.*
- **-la / -le eki:** *atla, babamla, bıçakla, çocukla, kalemle.*
- **-ca / -ce ve bunun genişlemiş şekli –casına / -cesine eki:** *açıkça, bence, güzelce, onca, yüzlerce; alçakçasına, aptalçasına, delicesine.*
- **Soru eki:** *bildi mi?, öğrenecekler mi? sevecek misiniz?; Ankara mı?, güzel mi?, kitap mı?*
- **-dir eki:** *akıllıdır, bilmiştir, gelecektir, geniştir, kısadır.*

- **Kişi ekleri** (Birinci ve üçüncü kişi emir ekleri dışında): *geleceğim, görmeliyim, güzelsin, kalkın, kalmışsınız, oturunuz, yazarım, yazasın, yorgunum.*
- **-yor şimdiki zaman eki:** *alıyor, gülüyor, okuyor.*
- **Birleşik çekimlerde kullanılan hikâye (-di), rivayet (-miş) ve şart (-sa) ekleri:** *başlardı, çalışırsak, gidermiş, giderse okurdum.*

-ken, -madan / -meden gibi bazı zarf-fiil ekleri de vurgusuzdur: *almadan, başlarken, durmadan, giderken, uyumuşken, yazacakken.*

-ınca ve -dıkça zarf-fiil eklerinde vurgu son hecede değildir: *gittikçe, görünce, satınca, okudukça.*

Dilin yapısıyla doğrudan doğruya ilgili olan vurgu, yanlış hecede yapılırsa anlam karışıklığı ortaya çıkar. *Yalnız* kelimesinin *yanlız* şeklinde söylenmesi nasıl bir dil yanlışysa, meselâ *okuyan* kelimesinin ilk hecesinin vurgulu söylenmesi de aynı derecede önemli, bir dil yanlıştır. Başka millete mensup insanlardan Türkçeyi yeni öğrenenlerin Türkçedeki vurguları kendi dillerindeki gibi vurgulamalarında ve vurgunun yer değiştirmesiyle anlamlarını veya türlerini değiştiren kelimelerde bu durum açıkça görünür:

Vurgu ve Anlam

Türkçede yazılışları ve okunuşları aynı olan bazı sesteş sözcüklerin anlamlarının belirlenmesinde vurgu önemli bir rol oynar.

Niçin kondun a bülbül,
Kapımdaki **asmaya**.
Ben yarimden ayrılmam,
Götürseler **asmaya**.

İkinci satırdaki *asma* sözcüğü üzüm veren bir bitkidir, vurgu orta hecededir. Dördüncü satırdaki *asma* sözcüğü *asmak* eyleminin emir kipidir. Vurgu ilk hecededir. Buna benzer vurguları farklı bazı sesteş sözcükler şunlardır:

çizme (emir kipi) Tahtayı çizme!

Çeşme

çeşme

bebek: küçük çocuk

Bebek: İstanbul'da bir semt

kurtuluş: kurtulma, istiklâl

Kurtuluş: Ankara'da bir semt

kartal: bir kuş

Kartal: İstanbul'da bir semt

bayat: taze olmayan

Bayat: Oğuzların bir boyu

garson : isim

Garson!: Hitap, ünlem

yalnız: sıfat veya zarf

yalnız: bağlama edatı

okuma: kıraat

okuma: okumamaktan emir

Türkçede asıl vurgu yanında ikinci derecede bir kelime vurgusu daha vardır: Kelimenin asıl vurgusu sonda ise, ikinci derecedeki vurgu ilk hecede; asıl vurgu ilk hecede ise, ikinci derecedeki vurgu son hecede bulunur: *annemin, babamın, deminki, evdeki, Kurtuluş.*

Tamlamalarda vurgu

Ad ve sıfat tamlamalarında sözcüklerin vurgusu genellikle tamlama vurgusuna dönüşür. Tamlamalarda vurgu, genellikle ilk sözcüklerin son hecelerindedir.

Belirtili Ad Tamlamasında Vurgu

okulun kapısı

kardeşimin oğlu

sınıfın penceresi

kitabın kapağı

ağacın yaprağı

arabanın tekeri

öğretmenin kızı

ceketin kumaşı

Belirtisiz Ad Tamlamasında Vurgu

erkek çorabı

kapı kilidi

çocuk şapkası

hayat savaşı

kadın ayakkabısı
masa örtüsü

yaya geçidi
araba lambası

Takısız Ad Tamlamasında Vurgu

altın yüzük   gümüş kaşık
demir kapı   tahta sıra
dolma kalem   bakır tepsi

Sıfat Tamlamasında Vurgu

meyveli ağaç   mavi gökyüzü
güzel çiçek   korkak adam
yirmi öğrenci   şerefli insanlar
zengin kadın   tuzsuz yemek

Zincirleme Sıfat Tamlamasında Vurgu

güzel boyalı ev
sarı saçlı çocuk
uzun tahta masa
iyi kalpli insanlar
yeşil gözlü bebek
sıcak mercimek çorbası

SORULAR VE ÖDEVLER

1. Aşağıdaki sorulara cevap veriniz.

1. Vurgu nedir?
2. İsteğe bağlı vurgu ne demek?
3. Doğal vurgu ne demek?
4. Kelime vurgusunun hangi kuralları biliyorsunuz?

5. Cümle vurgusu nedir?

2. Aşağıdaki sözcüklerde vurgu yerini anlatınız.

a) kalem – kalemler – kalemlerim – kalemlerimi – kalemlerimden

b) balkon – balkonda – balkondan – balkondaki – balkondakinden

c) onbir oniki onbeş Maşallah İzmir Çorum Bursa

3. Aşağıdaki sözcüklerin hangi hecesi vurgulu olduğunu açıklayınız.

kelebek, çocuk, kıpkırmızı, yemyeşil, simsiyah, büyük, yakın, geleyim, gelmeyeyim, hatırlayacaktır, üniversite, genellikle, bomboş, hastane, buzdolabı, insanlık, nehir, iyi kalpli, vurgulama, mısafır, ayakkabı, anlamayacaksınız, gereklik, hayat, pişmanlık

4. Aşağıdaki sözcüklerde ve cümlelerde, sözcük vurgusunun yerini açıklayınız.

a) ORdu -orDU AYdın – ayDIN

BODRum -bodRUM MIsır – mıSIR

KARtal -karTAL AĞrı – ağRI

Kİraz -kiRAZ TOKat – toKAT

AVcılar -avcıLAR EŞme – eşME

b) AğRI dayanılmaz.

AĞrı'da bulunan AĞrı dağı TÜrkiye'nin en yüksek dağıdır.

Yalanını bir toKAT gibi yüzüne vurdum.

TOKat 1923 yılında il olmuştur.

DERS DIŞI BAĞIMSIZ ÇALIŞMA

1. AŞağıdaki metni dinleyiniz. (<https://kidegitim.com/vurgu-sozcuk-vurgusu/#:~:text=T%C3%BCrk%C3%A7ede%20s%C3%B6zc%C3%BCk%20vurgusu%20%C3%A7o%C4%9Funlukla%20son,Bir%20kelimeyi%20ele%20alarak%20g%C3%B6relim.&text=Vurgu%20son%20hecede.,yani%20yeni%20gelen%20eke%20kayar>). Her sözcükte vurgunun yerini alt çiziniz. Bu metinde daha çok yazımları aynı ama türleri dolayısıyla anlamları farklı sözcükler bulacaksınız. Bu sözcüklerle birlikte diğer söyleyiş kurallarıyla vurgu inceliklerine dikkat ederek okumaya çalışın. Doğru söyleniŐler için metnin seslendirmesine dinleyebilirsiniz.

KarŐısındaki kalabalıkta Aydın'dan gelen aydın profesörler, Tokatlı Osmanlı tokadı ustaları, orduya yazılmak isteyen Ordulu gençler, bodrum katında doğan Bodrumlu çocuklar, denizli şehir özlemi duyan Denizlili bir aile, çektikleri ağrıları UŐaklı uŐaklar tutarak gidermeye çalışın Ağrılı ihtiyarlar vardı. Çarşamba günü Samsun Çarşamba'ya, Perşembe günü Ordu Perşembe'ye dönmesi gereken öğrenciler, on sekiz kişilik Kırgızistan, Moğolistan ve Pakistan'dan gelen kabile, mısır tarlalarını bırakıp gelen Mısırlı tarımcılarla beraber, sesleri en ıraktan bile duyulabilen Iraklı Türkmenler ona heyecanla bakıyordu. Biraz daha arkalarında Çeşme'den gelen çeşme tamircileri, Konak'ın konaklarda büyümüş yerlileri, en sevdiği yiyecek menemen ve kiraz olan Menemenli ve Kirazlı çocuklar, mavi bayraklı bir sahil isteyen Bayraklılı aileleri görüyordu. İstanbullular da elbette oradaydı. Ellerinde büyük Afganistan halılarıyla oturan Büyükadalıların hemen yanında omuzlarındaki heybeyle dikkat çeken Heybeliadalılar da vardı. Sirkeci Garında sirkeci dükkânı olan bir aile, kartal bakışlı Kartallılar, balat besteleyen Balat semti ile Őarjı biten fenerlerini kullanamayan Fenerbahçe taraftarı Fener semti sakinleri, İncirli'nin taze incirlerini getiren on bir çiftçi de orada boy gösteriyordu. Ankara'dan gelen misafirler arasında Elmadağlı dağ elması

iftileri, kurtuluğu demokraside arayan Kurtuluğu işçiler, tatil sitelerine mobilya dağıtımı yapan Siteler esnafı, elli yıldır oraya temelli yerleğmiş Temelli'nin ileri gelenleri, ulusuna fazlasıyla sadık Ulus semtinin delikanlıları ve her gece uyumadan önce yıldızları izleyen Yıldızlı ocuklar bulunuyordu.

DERS 7. TONLAMA

Plan:

- 1. Tonlama kavramı*
- 2. Ton çeşitleri*
- 3. Cümle vurgusu*

1.Tonlama kavramı

Tümce içinde düşünce, duygu, yumuşaklık, sertlik, durgunluk, coşku gibi anlam farklılıkları yüklemek için ses yüksekliğimizi değiştiririz. Yarattığımız ses değişiklikleri tümceye ezgisel bir değer katar. Tahsin Banguoğlu'nun Türkçenin Grameri adlı kitabında yazdığı gibi “Biz her cümleyi anlamına göre adeta ayaküzeri besteleriz.” Her sözcüğün kendine özgü bir tonu, yükselip alçalmada farklılıklar gösteren sesleri vardır. Ton kısaca, ses titreşimlerinin yükselip alçılmasıdır. Ses titreşimleri çoğaldıkça ses tizleşir, azaldıkça pesleşir. Sözcükler üzerinde seçilen doğru tonlar, tekdüzeliği önler, konuşmaya renk katar.

Ton yazı dilinde gösterilmese (gösterilemese) de, konuşmada önemlidir. Karanlıkta, yüzünü görmediğimiz bir kişinin sesinin tonu, onun üzüntülü mü, sevinçli bulunabilir, mi olduğunu anlamamıza yeter. Tek başına olan sözcüklerde anlamı ayıran bir özelliğe sahiptir. Ton, sese kalite kazandıran özelliktir aynı zamanda. Tını kavramıyla yakından ilgilidir. Sesinizin tınısını oturtabildiyseniz, artık kendinize özgü ses tonunuz oluşmuş demektir.

Tonlama (entonasyon) ise, sözcüklerin anlam kazanmasına veya farklı anlamlarla söylenebilmesine imkân sağlar, kulak eğitimiyle de ilgisi vardır. Sesinizle oynayarak ona bir ruh kazandırır, konuşmanızı renklendirirsiniz. Tonlama sözün anlamına, kişinin ruh durumuna, hatta karakterine göre farklılaşır. Ancak yine de anlattığınız ya da okuduğunuz konunun anlamına göre bazı tonlama kuralları vardır. Etkili bir konuşma, doğru tonlamayla mümkündür.

Doğru tonlama da ancak okuma ve konuşma alıştırmalarıyla kazanılır. Sürekli doğru 186 tonlandırılmış sözcükler dinleyip, aynen tekrarlayarak bu beceriye sahip olabilirsiniz. Genelde de vurgu hataları yapmıyorsanız, önemli tonlama sorunlarıyla karşılaşmazsınız.

Ton sözcükle, vurgu sözcük ve tümceyle, tonlama ise sadece tümceyle ilgili kavramlardır.

2. Ton çeşitleri

Tonlamada tümcenin yapısı da önemlidir. Normal tümcelerdeki tonlamayla, ünlemle biten ya da bileşik, uzun, soru ve yanıt tümcelerindeki tonlamalar başkadır. Tümcede yapılan tonlamayı, bu başkalıklar nedeniyle üç başlıkta inceleyebiliriz:

Düz (genel)Ton

Yükselen Ton

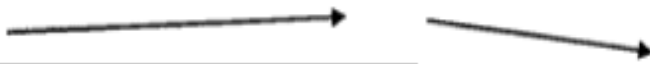
Alçalan Ton

- Bilgelik her şeyi bilmek değildir, bildiklerini uygulayabilmektir.

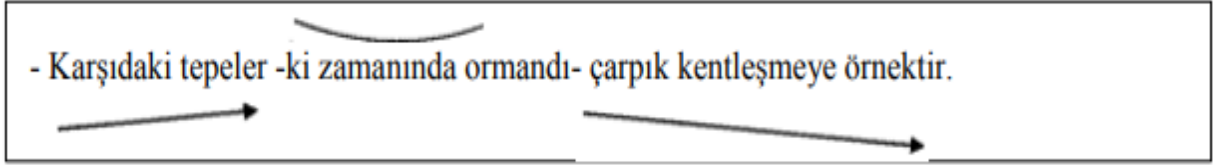

Yan tümcelerle kurulmuş bileşik tümcelerde, yan tümcelelerin tonu yükselirken, temel tümcenin tonu giderek düşer.

- Üniversite yaşamımızla birlikte, geleceğimizi planlarız.

Tümce içinde yer alan ara tümcelerden önceki bölümler çıkış tonundadır. Ara tümcelerin tonu çıkış ve düşüş arasında değişir. Tümcenin sonu ise, yüksek tondan başlayarak yavaş yavaş düşer.

Bu ayırımdan, bütün tümceler yükselen bir ton ile başlayıp, alçalan bir ton ile biter sonucu çıkarılmamalıdır. Başlangıçta yükselen ya da alçalan bir ton olabileceği gibi, titreşim sabit olmadığı için hecenin tonu kaydığından tümce içinde de yükselip-alçalan, alçalıp-yükselen tonlar kullanılabilir. Tümce sonları ise sadece alçalan değil, yükselen bir tonla bitebilir. Emir, soru ve ünlem tümcelerinde tonlama daha belirgin hissedilir.

Edat, bağlaç, zarf gibi sözcüklerle başlayan tümcelerde bu sözcükler özne ile birlikte çıkış tonunda, tümleçler ise yüklemle birlikte düşüş tonundadır.

Her sözcüğün kendine özgü farklı bir titreşiminin (tonunun) olması özelliği, kullanıma göre aynı sözcükte bile ortaya çıkar. Farklı tonlarda söylendiklerinde, farklı anlamlara bürünebilir ve farklı duygular ifade edilir. Vurguyla karıştırmamız gereken en önemli nokta şudur: Tonlama, vurgu gibi daha baskın, belirgin söylemek değil, sözcüğü, yüklemek istediğiniz anlama uygun biçimde seslendirmektir. “İnanmıyorum!” sözcüğünü ele alalım.

Verdiğimiz cevaplarla bu sözcüğe farklı anlamlar yükleyebiliriz:

Üniversiteyi kazandım! -> İnanmıyorum! (Sevinç, coşku, heyecan)

Kaza yaptım!-> İnanmıyorum! (Karamsarlık, endişe)

Seni fena döverim!-> İnanmıyorum! (Küçümseme)

Mahkûmlar kaçtı!-> İnanmıyorum! (öfke)

- Akşam babamla beraber misafirlige gittik.

Soru tvmcelerinde sadece cikis tonu vardir.

- Turkiye Radyo ve Televizyon Kurumu nerede?

Soru tvmcelerine verilen yanit tvmceleri ise yalnızca dusus tonundadir.

- Milli Savunma Bakanligi Lojmanlarinin yaninda.

Emir tvmcelerinde yapacagimiz tonlamayla karismizdakilerden neyi, nasil istedigimiz, dolayisiyla yaptirim sansimiz belirginlesir. Bazen sadece yukselen tonda bir emir tvmcesi gerekirken, bazen de ses tonumuzun taşıyacağı rica, ogut, dilek ifadeleri ortamı yumusatıp, istedigimizi daha kolay elde etmemizi saglar.

Unlem tvmcelerinde de yalnızca cikis tonu vardir.

- Olamaz, hepsi kırıldı!

- Kahretsin, yine bilemedim!

Emir tvmcelerine genelde cikis tonu hakimdir.

- Fazla ileri gitme orada kal!

- Sigara icme.

Uzun emir tvmcelerinde ise normal tvmcelerdeki kural isler.

- Soylediklerimi yaparsan herhangi bir sorunla karşilasmayiz.

- Bir hafta icinde butun isleri bitir.

3. Cümle vurgusu

1. Eylem Cümlelerinde Vurgu 2. İsim Cümlelerinde Vurgu 3. Koşul (Şart) Cümlelerinde Vurgu 4. Soru Cümlelerinde Vurgu

Cümle vurgusu, cümle içerisinde anlamına veya anlatımına önem verilen bir sözcüğün konuşma veya okuma esnasında diğerlerinden daha baskılı ve kuvvetli söylenmesidir.

Cümlede vurgu **fiil cümlelerinde, isim cümlelerinde, koşul cümlelerinde ve soru cümlelerinde vurgu** olmak üzere dört çeşittir:

1. Fiil (Eylem) Cümlelerinde Vurgu

Yüklemi fiil soylu sözcük olan cümlelerde vurgu, yükleme en yakın olan sözcük ya da sözcük öbeği üzerindedir.

Örnek(ler)

» Bu kitabı bana, doğum günümde **annem** almıştı. (Özne vurgulanmıştır.)

» Bu kitabı, annem, bana **doğum günümde** almıştı. (Zarf tamlayıcısı vurgulanmıştır.)

» Bu kitabı, doğum günümde annem, **bana** almıştı. (Yer tamlayıcısı vurgulanmıştır.)

» Annem, bana doğum günümde **bu kitabı** almıştı. (Nesne vurgulanmıştır.)

2. İsim Cümlelerinde Vurgu

Yüklemi isim soylu sözcük olan cümlelerde vurgu, yüklemdedir.

Örnek(ler)

» Bu konunun kavranması diğerlerinden **kolaydır**.(Yüklem isim soylu olduğu için vurgu yüklemdedir.)

» İstanbul'u fetheden **Fatih'tir**.(Yüklem isim soylu olduğu için vurgu yüklemdedir.)

3. Koşul (Şart) Cümlelerinde Vurgu

Koşul cümlelerinde vurgu, koşul kipindedir.

Örnek(ler)

- » Konuyu dikkatlice **dinlersen** başarılı olursun. (Vurgu, koşul ifadesindedir.)
- » İşin erken **biterse** yanıma uğra. (Vurgu, koşul ifadesindedir.)

4. Soru Cümlelerinde Vurgu

Soru sözcükleri ile kurulan soru cümlelerinde vurgu, cümlede soru anlamını sağlayan sözcüktedir.

Örnek(ler)

- » Sen, Burak'ı okulda **ne zaman** gördün? (Zarf tamlayıcısı vurgulanmıştır.)
- » Sen, dün Burak'ı **nerede** gördün? (Yer tamlayıcısı vurgulanmıştır.)
- » Sen, dün okulda **kimi** gördün? (Nesne vurgulanmıştır.)
- » **Kim**, dün Burak'ı okulda görmüş? (Özne vurgulanmıştır.)

> Soru eki “mı, mi” ile oluşturulan soru cümlelerinde ise vurgu soru ekinin bağlı olduğu, soru ekinden önce gelen sözcükte / ögededir.

Örnek(ler)

- » Dün, **Burcu** mu sizi buraya çağırdı? (Soru eki “Burcu”dan sonra gelmiştir; bu sözcük, yani özne vurgulanmıştır.)
- » Dün, sizi Burcu, **buraya** mı çağırdı? (Yer tamlayıcısı vurgulanmıştır.)
- » Dün Burcu **sizi** mi buraya çağırdı? (Nesne vurgulanmıştır.)
- » **Dün** mü Burcu sizi buraya çağırdı? (Zarf tamlayıcısı vurgulanmıştır.)
- » Dün Burcu, sizi buraya **çağırdı** mı? (Soru eki yüklemden sonra geldiği için yüklem vurgulanmıştır.)

SORULAR VE ÖDEVLER

1. Aşağıdaki sorulara cevap veriniz.

1. Tonlama (entonasyon) nedir?

2. Hangi ton çeşitleri biliyorsunuz?
3. Yükselen / düz/ alçalan tonlardan bahsediniz.
4. Cümle vurgusundan bahsediniz.
5. Cümlelerin hızı nedir? Cümlelerin hızının hangi çeşitleri biliyorsunuz?

2. Aşağıdaki kipler için Praat ile örnek olan tümceleri inceleyip bunların tonlama özelliklerini açıklayınız.

- Emir kipi
- Soru
- Olumlu cümle

3. Vurgu testi çözünüz.

1. Arasöz, iki çizgi ya da iki virgül arasına alınır; atıldığında cümlelerin anlamında bozukluk olmaz.

Aşağıdaki cümlelerden hangisinde arasöz kullanılmıştır?

- A) Onun dersinde ödevini yapmayanlara, geç gelenlere ceza verilirdi.
- B) Deniz; giyimine dikkat eden, düzenli, çalışkan, terbiyeli bir öğrenciydi.
- C) Her gün çalışıyor, anlamadığı yerleri, çözemediği soruları soruyordu.
- D) Geçen hafta yapılan açılışta Selim Beyi, eski kapı komşumuzu, gördüm.
- E) Sınavdan sonra İç Anadolu'yu, Ege'yi, Marmara'yı dolaşacağız.

2. Doktor Ertan Bey, (I) 20 yıldan beri oturduğu İzmir" den (II) eşyalarını toplayıp (III) ailesiyle birlikte (IV) Adana'ya (V) taşındı.

Yukarıdaki cümlede zamanı vurgulamak için "geçen ay" sözü numaralanmış yerlerin hangisine getirilmelidir?

- A) I. B) II. C) III. D) IV. E) V.

3. 'de, da' bağlacı cümlede vurguyu eklendiği öğeye taşır.

Buna göre aşağıdakilerin hangisinde dolaylı tümleç vurgulanmıştır?

- A) Geçen pazar, İzmir de oldukça soğuktu.
- B) Sınava girmeden önce bu soruları da çözmelisiniz.
- C) O sözcüğün anlamını bulmak için İngilizce sözlüğe de baktım.
- D) Ben Bursa'yı da Yalova'yı da çok severim.
- E) Tatil yerleri, artık eylül ayında da kalabalık oluyor.

4. Cümlede vurgulanmak istenen öğeden sonra virgül kullanılır.

Buna göre aşağıdakilerin hangisinde özne vurgulanmıştır?

- A) Ben buraya geldiğimde, kimse içeri girmemişti.
- B) Sen, bundan sonra bir daha kütüphaneye girmeyeceksin.
- C) O, bir daha buraya gelecek olursa mutlaka, bana haber verin.
- D) Sana, arkadaşlarına ne söyleyeceğimi bilmiyorum.
- E) Benim, bunlarla uğraşacak vaktim yok.

5. Aşağıdaki cümlelerden hangisinde, cümlenin herhangi bir ögesi olmayan arasöz kullanılmıştır?

- A) Dün öğretmenin ne anlattığını Murat'a, ön sırada oturan çocuğa, sordu.
- B) Çocukluğundan beri Cahit Sıtkı'yı, "Otuz Beş Yaş" şairini, çok severdi.
- C) Bugünlerde, her nedense, öğrencilerde bir durgunluk var.
- D) Bu iki eski başkentimiz, Bursa ve Konya, günümüzde de önemini koruyan şehirlerdir.
- E) Güneş doğmadan az önce, saat yedi civarında, yola çıkmıştık.

6. On yıl süren ayrılıktan sonra (I) bir akşam vakti (II) Salih'i, (III) Akşehir istasyonunda (IV) büyük bir merakla (V) karşılamıştı.

Bu cümlede eylemi yapanın vurgulanması için "babası" sözcüğü numaralanmış yerlerden hangisine getirilmelidir?

- A) I. B) II. C) III. D) IV. E) V.

7. Aşağıdakilerden hangisinde cevap cümlesi ötekilerden farklı bir ögedir?

A) – Bursa'dan size ne getireyim?

– Kestane şekeri

B) – Bu kitabı sana kim verdi?

– Karşı köşedeki

C) – Hangisi dün okula gitmemiş?

– Büyük olanı

D) – Bu çocuğun neyi kaybolmuş?

– Türkçe kitabı

E) – Bu gruptakilerin kaçını gelmedi?

– İki

8. (I) Pazar sabahı erkenden kalkmışım. (II) Pencerenin perdelerini araladığımda günün yeni ışıdığı fark ettim, (III) Işık, zerdali ağaçlarını taptaze bir sabah rengine boyamıştı. (IV) Köylüler, kadın erkek, tarlalara, işe gidiyorlardı. (V) Biraz sonra teker teker okula çocuklar geldiler.

Bu parçadaki cümlelerden hangi ikisinde aynı öğeler vurgulanmıştır?

A) I. ve II. B) II. ve IV. C) I. ve V. D) II. ve V. E) III. ve IV.

9. Aşağıdaki cümlelerden hangisinde, öğrenilmek istenen öge ötekilerden farklıdır?

A) Siz çantayı kime bırakmıştınız?

B) Pazar günleri neresi sakın olur?

C) Dün, Onur'la nerede karşılaştınız?

D) Okullar kapandıktan sonra nereye gideceksin?

E) Nerede olacağınızı kimden öğrenebilirim?

10. Aşağıdakilerden hangisinde, cümlenin ögesi olmayan bir atasöz kullanılmıştır?

- A) Sizin kitap konusundaki isteğinizi, çok üzgünüz ama, yerine getiremeyeceğiz.
- B) Geçen yıl 13 Eylül'de, okulların açıldığı gün, yağmur yağmıştı.
- C) Bu kitapları size, dn Tamer, K sınıfının başkanı, bıraktı.
- D) Esra, içeri girer girmez elindekileri, dosyasını, kitaplarını, masaya bıraktı.
- E) Bugün n sırada oturan çocuklardan biri, Melih'in yanında oturan, dershaneye gelmemiş.

11. Aşağıdaki cümlelerden hangisinde arasöz dolaylı tmlecin açıklayıcısıdır?

- A) İzmir, ocukluğumun geçtiği şehir, benim için her zaman dünyanın en güzel yeridir.
- B) Bu adam, altını çizerek söylüyorum, ilerde size büyük sorunlar yaşatır.
- C) Pazar günü Amasra'ya, Karadeniz'in bu şirin beldesine, ilk olarak biz vardık.
- D) Bu konuyu sizinle daha sonra, gelecek hafta, görüşelim.
- E) Size verdiğimiz söz, aradan yıllar geçmiş olsa bile, hâlâ geçerliliğini koruyor.

12. Aşağıdaki cümlelerden hangisinde soru yükleme yöneliktir?

- A) Geçen hafta çocukların kaı okula gelmedi?
- B) Bizim Antalya'ya gittiğimiz gün sen neredeydin?
- C) Kapıdaki görevli, içeri girerken sana ne sordu?
- D) Program bittikten sonra siz nereye gideceksiniz?
- E) Yurt dışından gelen konuklara kenti kim gezdirecek?

13. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde cümlelerin herhangi bir ögesi olmayan arasöz kullanılmıştır?

- A) Bir başkası, sanırım roman yazarı, denemeciye sürekli kendisini anlatmakla suçluyor.

- B) Bu iki tür, roman ve öykü, anlatıma dayalı öteki türlere göre daha çok gelişmiştir.
- C) Ünlü Ozan, gençlik yıllarında, bugüne kadar hiç duymamıştım, 10 yıl, Paris'te yaşamış.
- D) Her romanında, bir yolunu bulup ailesini, özellikle annesini ve babasını, anlatır.
- E) Türk edebiyatının klasiklerinden sayılabilecek bu yapıt, Mai ve Siyah, artık pek okunmuyor.

14. Aşağıdaki cümlelerden hangisinde arasöz ya da aracümle kullanılmıştır?

- A) Buradaki bütün işleri yalnız başına yapıyordu.
- B) Yangın çıkınca binadaki herkes çok telaşlandı.
- C) Bu adamda, uzaklaştıktan sonra farkına varmıştım, bir tek şey ilgimi çekmişti.
- D) Çocuklar, iki yıldır görmedikleri dedelerinin köyüne gitmeyi çok istiyorlardı.
- E) Çalışkan, dürüst insanlara, benim de sonsuz saygım var.

15. Aşağıdaki cümlelerden hangisinde arasöz zarf tümleci göreviyle kullanılmıştır?

- A) Dün gelen adam, Fırat'ın, benim yanımda oturan çocuğun, babası imiş.
- B) Müdür Bey'in gelmesinden kısa bir süre sonra, bir iki dakika içinde, sınav sonuçları ifan edildi.
- C) Ferit Bey, dün akşam, siz fark etmediniz ama, oldukça rahatsızdı.
- D) 1939-1945 yılları arası dönem, II. Dünya Savaşı yılları, ülkenin en kötü günleriydi.

16. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde nesne vurgulanmıştır?

- a) Hepimiz, evimiz kadar çevremizi de kurumalıyız.
- b) İnsanlarda mutlaka çevre bilinci oluşmalı.

- c) Güzel ve temiz bir çevrede (bilgi yelpazesini.net) yaşamayı kim istemez ki!
d) İnsanlar çevrelerini neden temiz tutmazlar?

17. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde özne vurgulanmıştır?

- a) Dün okula arabayla Orhan geldi.
b) Orhan dün okula arabayla geldi.
c) Orhan arabayla okula dün geldi.
d) Arabayla Orhan dün okula geldi.

18. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde “zaman” vurgulanmaktadır?

- A) İki yıldır beklediğimiz misafirler yarın gelecek.
B) Akşama annemler geleceği için hazırlık yapıyorum.
C) O yıllarda mavi bir bisikletimin olmasını ne çok isterdim.
D) Ankara'dan gelecek olan misafirlerimiz, öğleye burada olur.

19. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde nesne, diğer öğelere göre daha önemle vurgulanmıştır?

- A) Arkadaşım, sınıfta, dün bu fıkrayı anlattı.
B) Sınıfta bu fıkrayı dün arkadaşım anlattı.
C) Arkadaşım bu fıkrayı sınıfta dün anlattı.
D) Bu fıkrayı arkadaşım dün sınıfta anlattı

20. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde özne vurgulanmıştır?

- A) Mahkemenin kararını avukatım dün akşam bana ilettiler.
B) Tarih insanın hayatının akışını sağlayan bir bilim dalıdır.
C) Ankara, hayatının en kalabalık günlerini şimdi yaşıyor.
D) Baharlar, insanlar için önem taşıyor.

21. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde vurgulu öge zarf tamlamadır?

- A) Buraya nasıl geldiniz?
- B) Çocuklara kaçar elma verdik?
- C) Ben evde yokken kim aradı?
- D) Bugüne kadar senden neyi gizledim?

22. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde vurgu, eylemi gerçekleştiren ögeye yöneliktir?

- A) O figürlerin kadın olduğunu ben de bilmiyordum.
- B) Ses tonundan da konuşmaya can attığı sonucuna vardım.
- C) Öteki çömezlerin de aramızdaki konuşmaya kulak kabarttığını gördüm.
- D) Şehri daha sonra da yağmalamış, her şeyi yok etmişti.

23. Hangi cümlede cümle vurgusu yer tamlayıcısı / dolaylı tümleç (yer tamlayıcı) görevindedir?

- A) Ayşe az önce Üsküdar'a vapurla geçti.
- B) Az önce Üsküdar'a vapurla Ayşe geçti.
- C) Ayşe az önce vapurla Üsküdar'a geçti.
- D) Ayşe Üsküdar'a vapurla az önce geçti.

24. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde yer tamlayıcısı / dolaylı tümleç vurgulanmıştır?

- a) Uzun, Siyah paltolu adam kapının önünde durdu
- b) Penceredeki vazo aşağıya gürültüyle düştü
- c) Herkese kağıtta yazılı olan adresi yazıyordu
- d) Kuyudan çektiği suyu eve ağır ağır taşıdı

25. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde özne vurgulanmıştır?

- A) Mahkemenin kararını avukatım dün akşam bana ilettiler.
- B) Tarih insanın hayatının akışını sağlayan bir bilim dalıdır.

- C) Ankara, hayatının en kalabalık günlerini şimdi yaşıyor.
D) Baharlar, insanlar için önem taşıyor.

26. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde öznenin yaptığı işten etkilenen bir öğe vurgulanmıştır?

- a) Okulun ilk günü kardeşimi okula ben götürdüm.
b) Onun böyle davranması hepimizi üzüyordu.
c) Kızgınlığımın sebebini sana sabah anlatacağım.
d) Yarışmayı kazandığını okul idaresinden öğrenmiş.

**27. ‘Karşımızdaki arsaların içinde koca koca binalar hızla yükseliyor.’
cümlesinde hangi sözcükte cümle vurgusu vardır?**

- A- hızla
B- koca koca
C-binalar
D-arsaların içinde

28. Aşağıdaki hikayetlerin fonetik analizi yapınız.

Deniz Yıldızının Hikayesi

Bir adam sabaha karşı okyanus kenarında yürüyormuş. Birden binlerce deniz yıldızının karaya vurduğunu görmüş. Daha da yaklaştığı zaman bir çocuk fark etmiş. Çocuk deniz yıldızlarını tek tek alarak denize geri götürüyormuş.

Adam çocuğa yaklaşarak sormuş:

-Bu deniz yıldızlarını neden denize geri atıyorsun?

Çocuk cevap vermiş:

-Güneş yükseliyor. Birazdan sular çekilecek ve bu deniz yıldızları susuzluktan ölecekler.

Adam bu duruma şaşırılmış:

-Sahil çok uzun ve çok fazla deniz yıldızı var. Hepsini kurtaramazsın. Ne fark eder ki?

Çocuk adamı dinlemiş. Daha sonra sahilden bir deniz yıldızı daha alarak denize bırakmış. Sonra adama dönerek:

-Bak görüyor musun bu deniz yıldızı için fark etti demiş.

Akrep Hikayesi

Hintli bir adam suyun içinde zar zor ilerlemeye çalışıyormuş. Bu sırada yanına bir akrep yanaşmış. Adam akrebi kurtarmak istemiş ve parmağını ona doğru uzatmış. Fakat akrep adamın bu hamlesinden sonra adamı sokmuş. Hintli adam bu duruma çok şaşırılmış fakat yine de tekrardan parmağını akrebe doğru uzatmış. Akrep tekrar adamın parmağını sokmuş.

Bu olayı gören başka bir adam kendisini sürekli sokan bu akrebi kurtarmaktan vazgeçmesi gerektiğini söylemiş. Hintli adam buna şu şekilde cevap vermiş:

-Akreplerin doğasında sokmak vardır. Fakat ben insanım. İnsanın doğasında ise sevmek vardır. Akrebin doğasında sokmak var diye kendi doğamda olan sevmekten mi vazgeçeyim?

Çok Mutsuz Bir Kralın Hikayesi

Zamanın birinde oldukça zengin olan bir kral yaşarmış. Fakat bu kral çok mutsuzmuş. Çok uğraşsa da ne var ki asla mutlu olamıyormuş.

Ülkede bulunan bilge bir kişiyi huzura çağırılmış ve nasıl mutlu olabileceğini sormuş. Bilge şöyle cevap vermiş:

-Saygıdeğer kralım eğer mutsuzluktan tamamen kurtulmayı istiyorsanız mutlu bir adam bulmanız gerek. O adamın gömleğini giydiğiniz zaman mutlu olursunuz.

Bunu duyan kral hemen adamlarına emir vermiş ve ülkede mutlu bir adam bulmalarını istemiş. Adamları aramış taramış fakat mutlu bir adam bulamamış.

Hepsinin kendince dertleri ve mutsuzlukları varmış. Adamlar mutlu bir adam bulamadan saraya dönerlerken oldukça eski bir kulübeden şöyle dua edildiğini işitmişler:

-Allah'ım şükürler olsun bugünde karnım doydu, sağlığında pek yerinde, şimdiye kadar hep rızkımı verdin bu dünya da benden mutlusu yok.

Bunu duyan kralın adamları mutlu birini buldukları için oldukça sevinmişler. Hemen adamın gömleğini almalıyız ve krala götürmeliyiz diye düşünmüşler. Ancak kulübeye girdikleri zaman adamın üzerinde bir gömlek bile olmadığını farkına varmışlar.

Hayat devam ederken insanlar her zaman mutluluğu ararlar. Sahip olduklarıyla yetinmeyip her zaman daha fazlasını isteyen kişiler ise asla mutlu olamaz. Mutluluğu kendi içinde arayan kişiler her zaman mutlu olur.

Tevazu Üzerine Hikaye

Adamın biri kötü yoldan para elde eder ve bir inek alır. Daha sonra bundan çok pişman olur ve bunu iyi bir şeye çevirmek için bu ineği Hacı Bektaşî Veli'nin dergahına bağışlamayı düşünür. Dergahlar o zamanlar aş evi şeklinde de kullanılan yerlerdi.

Adam Hacı Bektaşî Veli'nin dergahına gider ve olanları anlatır. İneği dergaha bağışlamak istediğini söyler. Hacı Bektaşî Veli helal olmadığını söyleyerek kurbanı istemez.

Bunu duyan adam ineğini alır ve Mevlevî dergahına gider. Aynı şeyleri Mevlana'ya da anlatır. Mevlana ise büyük bir hoşgörü ile ineği kabul eder. Adam durumu Hacı Bektaşî Veli'ye de anlattığını. Fakat onun ineği kabul etmediğini söyler. Bunun üzerine Mevlana şöyle yanıt verir.

-Biz karga isek Hacı Bektaşî Veli şahindir. Bizim konduğumuz leşe o konmaz. Bu nedenle de biz bu hediyeyi kabul etsek de o kabul etmez.

Adam bunun üzerine tekrar Hacı Bektaşî Veli'nin dergahına gider. Durumu anlatır. Kendisinin kabul etmediği ineği Mevlana'nın kabul ettiğini söyler. Hacı Bektaşî Veli ise şöyle yanıt verir:

-Bizim gönlümüz su birikintisi iken Mevlana'nın ki bir okyanustur. Bu sebeple bir damla ile bizim gönlümüz kirlenir fakat onun gönlü kirlenmez. Bu sebeple Mevlana senin hediyeni kabul etti der.

DERS DIŞI BAĞIMSIZ ÇALIŞMA

1. AŞağıdaki metinlerin fonetik analizi yapınız.

İlkokul, ortaokul ve lisede okuyan milyonlarca öğrenci, yarın son kez ders yapacak ve üç haftalık yarıyıl tatili başlayacak. Milli Eğitim Bakanı Ziya Selçuk, öğrencilerin ve öğrenci velilerin merakla beklediği okulların ikinci dönemde yüz yüze eğitime geçip geçmemesi ile ilgili açıklamalarda bulundu.

Okulların kapalı kalmasının bugünün değil yarının sorunu olduğuna değinen Selçuk; “Türkiye, OECD ve Avrupa Birliği ülkeleri içerisinde okullarını en fazla süre kapalı tutan ülkeler arasında başlarda geliyor. Biz bunu daha kontrollü olabilmek, riski daha iyi yönetebilmek için yaptık ve bugün de bunun doğru bir karar olduğunu görüyoruz. Ancak 15 Şubat’tan itibaren toplumun, ailelerin, annelerin, babaların, çocukların durumuna baktığımızda okulların artık mümkün olduğu kadar daha yüksek bir kapasiteyle açılması gerektiği noktasında bir kararlılığımız var. Bunu da ilgili tüm kuruluşlarla ve ortamlarda paylaşıyoruz, paylaşacağız. Bu anlamda literatüre ve uygulamalara baktığımızda, elbette küçük yaşların riski daha az” diye konuştu.

Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), 81 İl Milli Eğitim Müdürlüğü’ne; destekleme ve yetiştirme kurslarında yüz yüze eğitim faaliyetleri konulu resmi yazı gönderdi.

Yazıda, 2020-2021 eğitim ve öğretim yılında MEB’e bağlı resmi okulların 8. ve 12’nci sınıflarında öğrenim gören öğrenciler ile örgün ve açık ortaöğretim

kurumlarından mezun olanlara yönelik isteğe bağlı olarak açılan, destekleme ve yetiştirme kurslarındaki yüz yüze eğitim faaliyetlerinin 22 Ocak 2021 tarihinden itibaren tekrar başlatılacağı açıklandı.

Dede ve Torunun Memleket Aşkı

Babamlar çok küçükken dedem evi İstanbul'a getirmiş. İş imkânı olmadığı için köyümüzü terk etmişiz. Dedem her zaman ekecek toprağımız, bakacak hayvanımız olmadığı için başka illere göç ettiğimizi anlatırdı. Dedem İstanbul'da geçimini sağlamak için birçok işe girmiş. Yorulmuş, yıpranmış ama ailesini kimseye muhtaç etmemiş. Sonradan kendisi yaşlanınca üç oğlu aynı şekilde çalışmaya devam etmiş. Babam ve iki amcam güç birliği yapıp bir konfeksiyon atölyesi açtıklarında artık kendi işlerinin patronu olmuşlar. Gelir durumları iyileşmiş ve belli bir seviyeye ulaşmışlar.

Ortaokul yıllarımda bazen atölyeye gidip çalışmak ve büyüklerime yardım etmek isterdim ama her seferinde dedem bana engel olurdu. Nedenini sorduğumda ise "Oğlum sen okuyacaksın. Ben senin buralarda çalışmanı değil, okumanı ve en üst makamlara gelmeni istiyorum." derdi. Dedem oldum olası okumayı, öğrenmeyi çok sevmiştir. Çocukluk döneminde ancak ilkokul üçüncü sınıfa kadar okumuş. İmkânsızlıklar nedeniyle okulu bırakmak ve çalışmak zorunda kalmış. Ömrü boyunca okuyamamanın üzüntüsünü ve ezikliğini içinde taşıdığını defalarca anlatmıştır. Oğullarına da bu imkânı sunamadığı için rahatsızlık duyuyor, vicdan azabı çekiyordu. Bu nedenle de torunlarının okuması için her şeyi yapıyordu.

İlk torun olduğum için dedem her zaman bana biraz daha farklı bir gözle bakmıştır. Hemen her akşam ödevlerimi yapmamı bekler, kendisi de gazetesini okur ve sonrasında benimle sohbet ederdi. Okulumu, arkadaşlarımı ve derslerimi sorardı. Sonra da kendisi anlatmaya başlardı. Canlı bir tarih kitabı gibiydi. Çocukluğunu ve gençliğini geçirdiği yerlere her zaman derin bir özlem duydu. Bana oraları anlatırken gözleri parlar, sesi canlanırdı. Dedem, dedesinin

Sarıkamış şehitlerinden olduğunu söylerdi, Ben bu konuda bir şey biliyor sayılmazdım. Bu nedenle de bu bilgi benim için pek bir şey ifade etmezdi. Ancak dedem köylerini, köy yaşantılarını anlattığı zaman, açıkçası imrenirdim anlattıklarına. Sanki bir masal aleminin içinde bulurdum kendimi.

Kaz çobanlığı yapmış, çam ormanlarında karakovan aramışlar. Kurt, ayı, tilki, domuz gibi birçok vahşi hayvanı doğal ortamlarında görmüşler, hem de o yaşlarda. Doğrusunu söylemek gerekirse bu dinlediklerimin yanında sürdürdüğüm hayatım bana çok sıkıcı ve yavan geliyordu. Bu konuyu okulda birkaç defa arkadaşlarımla görüştüm. Ama onlar hâllerinden şikayetçi sayılmazlardı. Bu nedenle beni anladıklarını söyleyemem. Bir gün bu iç sıkıntımı okulda rehber öğretmenimle paylaştım. Beni ilgiyle dinledi. Dedemle ilgili sorular sordu. Sık sık notlar aldı. Sonrasında bana derslerimi etkilememesi koşuluyla sportif veya kültürel bir aktivitenin içinde olmamı tavsiye etti. Aktivitenin ne olabileceğini sorduğumda ise iyice düşünüp buna benim karar vermem gerektiğini söyledi.

MAKALELER

Ses biliminin kavramı

Ses bilimi, (fonoloji, fonetik dil) belirli dil seslerini (fonemler) inceleyen bir bilim dalıdır. Ses bilimi dil içindeki seslerin işlevlerini inceler. Konuşma seslerinin eklememesi (articulatory), nakli (transport), alınması (receival) ile ilgili bir bilim dalıdır. Fonetğin bu üç çalışma alanına karşılık gelen üç branşı vardır: boğumlama (articulatory), akustik ve işitme fonetiği (auditory phonetics). Fonolojiye zıt olarak, fonetik konuşma seslerinin fizikî yönüyle ilgilenir. Konuşma seslerinin tam bir transkripsiyonunu vermek için, birkaç özel alfabe vardır. Bu alfabelerden en çok kullanılanı bu metinde bulacağınız alfabe olan IPA'dır.

Ses bilgisinin alanı olan Fonoloji modern dilbiliminin alt alanıdır. Hangi şartlar altında hangi sesler ile kelimelerin birbirinden ayrılabilceğini araştırır. Bir kelime veya sesin ilk hecesini belirlemeye çalışır. Böyle sesler farklı fonemlerin temsilcisidir. Bu fonemler de bir dildeki anlam ayırt eden en küçük birimlerdir.

Fonoloji; fonemlerin farklı sistemlerini, -bir dildeki anlam ayırt eden en küçük birimleri- kapsar. (Bir dildeki anlam taşıyan en küçük birimlere morfem denir ve Morfoloji'nin araştırma alanına girer.) Fonetik, fonolojik bağlamdan bağımsız olarak seslerin detaylı tanımıyla ilgilenirken, Fonoloji, her bir dildeki ses birimleriyle uğraşır.

Sesbilim, dilin seslerini, dilsel iletişim dizgesindeki işlevleri açısından inceleyen bilim dalıdır. Sesbirim ve bürünbilim gibi soyut birimlerin incelenmesi üzerine kuruludur. F. de Saussure, J. Baudouin de Courtenay gibi araştırmacılardan esinlenen Prag Dilbilim çevresinde oluşmuştur.

Genel sesbilim

Bu bilimin inceleme alanı oldukça geniştir. Sadece bir dilin sesbilimsel dizgesini değil, bütün dillerin sesbilimsel dizgelerini ve bunların işleyiş kurallarını incelemeyi amaç edinir.

Karşılaştırmalı sesbilim

Bir ya da birçok dilin sesbilimsel dizgelerini birbiriyle karşılaştırarak bunlar arasındaki farklılıkları ve benzerlikleri ortaya koymayı amaçlar. Bu bilimin elde etmiş olduğu bulgular çeşitli amaçlar için uygulanabilir.

Eşsüremli

Kısaca tanımlamak gerekirse, bir dilin sesbilimsel düzgesindeki evrimi göz önünde bulundurmadan, sadece bu dilin belli bir döneminde yer alan sesbilimsel dizgesini bir bütün olarak alır.

Artsüremli sesbilim

Eşsüremli sesbilim aksine, sesbilimsel dizgelerin evrimini, bir dil durumundan öbürüne geçişte ortaya çıkan değişimleri ortaya çıkarmaya çalışır.

Ayırt edici özellikler

Fonolojinin bir başka önemli alanı ise ayırt edici özelliklerle ilgilendir. Bu bağlamda örneğin “sessiz” veya “seslendirici” gibi “üst sınıf özellikleri”nden bahsetmek mümkündür. Anılan bu özellikler yine “laryngal” özelliklerden ayrı tutulur (örneğin seslilik veya nefes vurgusu gibi); bunun yanı sıra seslendirmenin biçimine göre özellikler taşıyabilir (örneğin “burun sesi”); ya da seslendirmenin yerine göre özellikler belirlenebilir (örneğin dudaklı, gırtlaktan seslendirme vs.) Bu anlamda sesler farklı özelliklerin birer “matrix”i olarak da betimlenebilmektedir.

Sesbilimsel kurallar ve süreçleri

Fonolojinin diğer araştırma alanı ise, Türkçe ve Fince'de var olan ünlü uyumu gibi ses ile ilgili olan olguları açıklamaya çalışan fonolojik kuralların nasıl olduğu'dur. Sesbilimsel süreçler şu şekilde açıklanabilir:

- Benzeşme (İki sesin benzeşmesi)
- Ayrışma
- Ses Türemesi (Telaffuz kolaylığı için bir sesin eklenmesi)
- Ses (ünlü) Düşmesi (Genellikle kelime sonundaki sesin düşmesi)
- Bir kelimenin vurgusuz bir unlusunun kaldırılması
- Zıtlığın kaldırılması
- "Okunduğu gibi yazılan diller" kavramı ile "fonetik dil" kavramı arasında fark vardır zira her dil kendi yazım stilini ve kurallarını üretmiştir ve o dilde yazılmış bir yazı o dilin okunuş kurallarına göre okunduğunda gayet yazıldığı gibi okunan(ya da tersi) bir dil olur. dolayısıyla yazıya aktarılmış her dil okunduğu gibi yazılan dillerdir ama bu onların fonetik dil oldukları anlamına gelmez.
- Her dil ilk yazıya geçirildiğinde fonetik kurallara olabildiğince saygılı olduğu kabul edilir. Dilin yazımını fonetik olmaktan uzaklaştıran ise zamanla konuşulan dilde(spoken language) görülen değişikliklerdir. Konuşmada ortaya çıkan değişikliklerin anında yazıya yansması hiçbir zaman söz konusu olamayacağından dolayı, yazım konuşulan dilin evrim hızına yetişemez, bu da zamanla yazıyla konuşulan dilin kopmasına, yazımın fonetik olmaktan uzaklaşmasına neden olur. Kimi dillerde bu evrim süreci çok dramatik yazım farklılıklarına yol amişken(ing, fr) kimi dillerde daha az farklılık gözlenir(İspanyolca, Almanca vs).
- Türkçe yazımını daha yeni adapte edilmiştir(1928). dolayısıyla her hâlde gunumuzde Türkçe dünya üzerindeki en fonetik dillerden birisidir. dil evriminde 80 yıllık bir süre bir nefes alıp verme kadar olduğundan Türkçe yazımını ile okunuşu arasında farklılıklar çok ama çok nadirdir. öte yandan

süreç içerisinde her dil gibi Türkçenin de yazımı ile okunuşları arasında farklar oluşacaktır, bu kaçınılmazdır. Hatta şimdiden birkaç belirgin örnek ortaya çıkmıştır. Örneğin "değil mi" yerine "diğ mi", "geleceğim" yerine "gelcem", peki, abi gibi... bu sayılan örnekler her ne kadar gözümüze yanlış kullanım gibi gelse de zaman içerisinde oluşan okunuş kaymaları(pronunciation shift) böyle oluşmaktadır.

“Sesbilim” ve “Sesbilgisi” Terimleri Üzerine

Seyhun Topbaş

Genel uzmanlık alanlarından çok daha özel uzmanlık alanlarına doğru bir geçiş süreci yaşanmaktadır. Bilgi alanlarındaki bu değişimin kaçınılmaz doğurgulan içerisinde yeni terimlerin üretilmesi, diğer dillerden alınması, Türkçe karşılık bulma ya da çeviri ve halen kullanılan terimlerin gözden geçirilmesi düşünülebilir. Ülkemizde dilbilimin terim konusuna duyarlılık gösterdiği bilinmektedir. Son yıllarda alana giren pek çok terim ve kavramın kaynak dilden Türkçe'ye çevirilerinde içeriğin önemine özen gösterildiği, hatta Kocaman'ın (1993) da belirttiği gibi ileti boyutuna hizmet ettikleri söylenebilir. Ne var ki, geçmişten günümüze kullanılagelen bazı terimler üzerinde aynı titizlikle durulduğu, hala görüş ayrılıklarının olmadığı söylenemez. Yeni gelişmekte olan alanlarda uygulamacı olarak çalışanların bu konuda karşılaştıkları güçlükler nedeniyle, geçmişte belirli olgular, içerikler ya da disiplinler için kaynak dillerden yapılmış olan çevirilerin, hedef dilde "o" terimlerin içeriğini işlevsel eşdeğerlilikle yansıtmadığı görüşü giderek belirginleşmektedir. Sesbilim ve sesbilgisi disiplinlerinin içerikleri, ilgi alanları hakkında kuşkusuz pek çok şey bilinmektedir. Ancak bu iki disiplin için Türkçe'de kullanılan terimlerin birbirine karıştırıldığı, değişik araştırmacıların farklı kullanımları gözlenmektedir. Sözgelimi, ülkemizde bir grup araştırmacı "phonetics" karşılığı "sesbilim" (örneğin, Selen, 1979; Demircan, 1979; Aksan, 1980; Konrot, 1984; Topbaş,

1991), "phonology" karşılığı "sesbilgisi" (örneğin, Konrot, 1984; Topbaş, 311 T o p b a ş - K o p k a i l i 1991) ya da "görevsel/gelişmeli sesbilim" (örneğin, Aksan, 1978, 1980; Demircan, 1979) kullanılmaktadır. Diğer bir grup araştırmacının da "phonetics" karşılığı "sesbilgisi", "phonology" karşılığı "sesbilim" (örneğin, Vardar, 1980; Demirezen, 1990) terimlerini kullandıkları dikkat çekmektedir. Bu nedenle bu yazıda daha sonraki yazılarımıza temel oluşturmak amacıyla "sesbilim (phonetics)" ve "sesbilgisi (phonology)" disiplinlerinin ilgi alanları, bu iki alanın bağdaşık ve ayrı yönleri üzerinde durulacaktır. "Konuşma" olgusu pek çok bilim alanının ilgisini çekmiştir. Belki de disiplinlerarası zorunlu bir etkileşimin nedeni konuşmanın evrensel bir olgu olmasından kaynaklanmaktadır. "Sözel dilin sese dönüştürülmüş biçimi" (Konrot, 1991a) olarak tanımlanan konuşma, iletişim amacına ulaşmak için kullanılan bir yol, bir ifade şeklidir. Konuşma olgusunu incelemek için nedenler ya da amaçlar olduğu sürece de farklı ses kuramlarının ortaya atılması doğaldır. Söz gelimi, fizik mühendisi konuşmayı ses sinyallerinin fiziksel özelliklerine ilişkin daha genel kuramlar geliştirmek amacıyla irdeleyebilir. Psikologlar, algı düzeneklerini araştırırken konuşma seslerinin algılanışını daha genel bir algı kuramı geliştirmek amacıyla inceleyebilir. Fizyolog, konuşmayı motor koordinasyonu kontrol etmenin karmaşık bir süreci olarak ele alabilir. Farklı bakış açıları, farklı disiplinler bu çalışmalarda kullanılan terimlerin ansiklopedik ya da sözlük tanımlarında farklı terminoloji gerektirebilir. Ancak genel bir terim ve tanım ile alt alanları içeren konularda açıklamalar yapılabilmesi çoğu zaman bu karmaşayı ortadan kaldırmaktadır (Beckman, 1990). Temelde hem sesbilim hem sesbilgisi insan dillerinin sesleri ile ilgilenmektedir, ancak amaçları farklıdır. Keating'in (1990) de ifade ettiği gibi iki disiplin alanının farklı amaçlarla aynı araştırma konusunu paylaşmaları bağdaşık çalışmalarını da zorunlu kılmıştır. Diğer bir deyişle, iki alanı birbirinden keskin bir hat ile ayırmak kolay değildir. Aşağıda her iki disiplinin temel amaçlarına değinilmiştir. Sesbilim Sesbilimin ereklerinden biri ve en önemlisi konuşmayı evrensel bir insan olgusu olarak çalışmaktır. Sesbilim, diller üzeri bir yaklaşımla

tüm dillerde insanların kullandıkları konuşma seslerinin neler olduğu, nasıl oluştuğu, kümелendiği, değişik bağlamlara ve durumlara göre nasıl değişim gösterdiği, söylenen herhangi bir sözcenin anlamını aktarmada konuşma seslerinin hangi unsurları ve özelliklerinin gerekli olduğuna ilişkin sorulara yanıt arar (Konrot, 1984:122). Dolayısıyla, yeryüzündeki dillerde kullanılan konuşma seslerini doğal özellikleriyle inceleyen bilim dalıdır. Bildirişim açısından yüklendikleri görev ya da işlevlerini göz önünde bulundurmadan sesleri, akustik özellikleri, oluşturulmaları, aktarılmaları ve algılanmaları bakımından betimler (Aksan, 1980). Konuşma seslerini fiziksel evrendeki ölçülebilir yansız olgular olarak ele alır ve bunları üreten ve aktaran insanların fizyolojik, anatomik, nörolojik ve psikolojik özelliklerini inceler (Lass, 1985: 1). Şu halde, birincil uğraşı insanların konuşurken ve konuşma dinlerken hangi ve ne tür davranışlar gösterdiklerini ortaya çıkarmaktır. Bunu yaparken farklı dillerdeki sınırlamaların sözcelerin sesçil biçimi üzerindeki etkilerini deneysel incelemelerle araştırır. Bu amaçlara ulaşabilmek için insan dilinin konuşma boyutu söyleyiş sesbilimi, işitimi sesbilimi, akustik sesbilimi gibi alt alanlarda disiplinlerarası bir yaklaşımla çeşitli açılardan İncelenmektedir. Bir sesbilimci, sesbilimsel bir çözümlemede örneğin, [s] sesinin nasıl üretildiğini, bu sesin üretiliş biçimlerini, bu sesin fiziksel dayanağını akustik özelliklerini, nasıl işitildiğini ve algılandığını betimleyebilir. Bu sesin üretimi; soluk alıp vermede soluğun yönü; ses tellerinin titreşimi; sesin çıkarımı sırasında yumuşak damağın durumu; dil kütlesinin yüksekliği gibi daha çeşitli açılardan incelenebilir. Elektronik aygıt ve aletler yardımıyla, akustik ve algısal açıdan incelenebilir. Sözcülemi, [s] sesinin bir orta sürtünmeli olarak algılanabilmesi için yaklaşık 1/100 saniye süre içeren yüksek şiddette, yüksek frekanslı bir ses olduğu tanımlanmıştır. Şu halde, konuşma dilinin sesleri sesletim yeri, biçimi, sırası, zamanlaması; perde, tını, süre, kalite gibi niceliksel ve niteliksel özellikler bakımından betimlenebilir. Sesbilgisi Sesbilgisi ise, genel anlamıyla dilbilimin bir alt alanı olarak konuşma seslerini dillerde bildirişimdeki işlevleri açısından inceleyen bilim dalıdır (Crystal, 1981). Sesbilimin aksine,

konuşma seslerinin nesnel niteliği ile ilgilenmez, biçimsel özelliklerin çok ötesine giderek karşılıklı anlaşmada seslerin anlam aktarma işlevleri ile ilgilenir (Martinet, 1960). Konuşma seslerinin dilsel öğeler olarak herhangi bir dildeki dağılımı, sınırlılıkları, işlevleri, davranışları ve düzenlenişleri ile ilgilenerek, kullanımlarına ilişkin kuralları betimler (Konrot, 1984;. 122). Bu amaca ulaşmada dilin sözdizimi, anlambilim ve kullanımbilim alanları ile koşut çalışır (Hawkins, 1985; Lass, 1985). Sesbilgisinin ilgi alanı bu kadarla sınırlanmamaktadır. Diğer bir deyişle, sesbilgisi aynı zamanda konuşmanın bilişsel düzeyde tasarımlanan dizgelenişi ile ilgilenir. Dilsel mesajların sesli öğeler bütünü olarak aktarılmadan önce gerçekleşen psikolojik süreçler ve bunların gerçekliğine ilişkin sorulara yanıt arar. Konuya bu açıdan bakıldığında, sesbilgisi kişinin, konuşmak istediği dil sistemi içinde seslerin anlamları değiştirebilme özellikleri ve bu anlamların sözce içindeki dizgelenişine ilişkin kuralları hakkındaki bilgisi ile de ilgilenmektedir (Ingram, 1976; Kretschmer and Kretschmer, 1982; Grunwell, 1989). Sesbilgisi uzmanı bir dili inceleyerek o dildeki ses etkileşimlerini ve değişimlerini betimler. Bu ses etkileşimlerinin ve değişimlerinin o dildeki ses kurallarını betimleyerek rastgele olmadığını gösterir. Söz gelimi, Türkçe'de sonekler takıldığı köklerin ünlüleri ile uyum sağlar. Aşağıdaki örneklerde bu uyum kökteki ünlünün yinelenmesi ile sağlanmaktadır. kök ivelik fil fil-in kıl kıl-in tur tur-un gül gül-ün Ancak başka köklere bakıldığında bu hipotezin doğru olmadığı açıktır: kök ivelik kel kel-in bal bal-in sol sol-un göl göl-ün Sesbilgisi uzmanı bu ses uyumunun kurallarını açıklar; söz gelimi yukarıdaki örnekler kök ünlüsünün bazı özelliklerinin soneke yayılması olarak betimlenebilir. Bu kuralları betimlerken sesbilgisi uzmanının amacı, ses kurallarının bilişsel tasarımı ve işlenmesine de açıklama getirmektir. Yukarıda tanımlandığı gibi sesbilim ve sesbilgisinin amaçları ve ilgilendikleri konular farklı olmakla birlikte, her iki disiplini de insan dili sesleri ile uğraştığı sürece birbirinden ayırmak kolay değildir. Söz gelimi, bir dildeki konuşma seslerini örneğin, parçasal birimlerin işlevlerini, o seslerin seslerim ve/veya akustik özelliklerine gönderimde bulunmadan incelemek yeterli

değildir. Örneğin, herhangi bir dildeki sesleri Uluslararası Sesçil Yazım abecesinden yararlanarak sınıflandırabiliriz. Ya da bir dildeki parçasal ve parçaüstü birimleri nesnel 315 betimlemelere dayandırmadan inceleyerek belirli yargılara varmak yanıltıcı olabilmektedir (Konrot, 1991b; Kopkallı, 1993). Benzer şekilde, bir dildeki konuşma sesleri de bir boşluk içinde, dilsel işlevlerine gönderimde bulunulmadan incelenemez, çünkü seslerin kendileri anlamsızdır (Lass, 1985). Tarihsel olarak bu bağdaşıklık oldukça sınırlı idi. Chomsky ve Halle'dan (1968) bu yana araştırma konusu konuşma seslerinin yalın betimlemelerinden öte, dilbilgisel örgütlenmedeki sorulara (Fromkin, 1975), evrensellik, doğallık ve sesçil betimlemelere (Ohala, 1979) yanıt arayışı içinde giderek genişledi. Özellikle de deneysel ve akustik sesbilimin verilerinin sesbilgisine katkıları, bağımsız olarak gelişen bu iki alanın birbirine koşut içerikleri üzerinde yoğunlaştı. Günümüzde her iki disiplinin birbirine katkıları ve birbiri ile bağdaşıklığı vurgulanırken bu iki disiplinin ilgi alanlarının bağdaşık ve ayrı yönleri betimlenmektedir. Tatham (1980; 1984), örneğin, bu iki disiplinin ayrımını tanımlarken insan iletişimindeki zihinsel süreçlerden yola çıkmıştır. Tatham, sesbilimi, düşüncenin belirli sesler olarak düzenlenmesinin son evreleri olan mekanik sesleme ve sesletme aygıtını kullanma ile ilgili olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle de, sesbilimi belirli seslerin akustik özellikleri, sesletimsel özellikleri ve seslerin gerçekleşmesinde sesleme düzeneğinin görev ve kontrolünü tanımlayan bilim dalı olarak tanımlamıştır. Şu halde, sesbilim konuşmanın sesletim boyutu ile doğrudan ilintilidir. Sesbilgisi ise, bu mekanik sesleme düzeneğine giden dizgesel örgütlenme düzlemi ile ilgili alandır. Dolayısıyla, konuşma dili üretiminde kabaca iki düzlem işlev görmektedir: somut sesçil düzlem ve soyut sesbilgisel düzlem. Tatham'a göre, sesbilgisel düzlem tümüyle zihinle ilgilidir ve bu düzlem oldukça zorunlu, gerekli ve aşırı hızda seyreden elektriksel işlem gibi işlev görür. Ne var ki, bu sanıldığı kadar basit bir olay değildir. Gerek sesçil gerekse sesbilgisel düzlemler üzerinde sınırlamalar söz konusu olabilir. Örneğin, sesçil sınırlamalar, ve/veya herhangi bir sorun ya da

engellenmeler karşısında sesbilgisel düzlem, bu engellenmeleri aşmak ve yeni bir alternatif ortaya çıkarabilmek için aktif bir bilgi işlemci gibi çalışır. Her iki düzlem de birbirinden haberdar iseler de birbirlerinden bağımsız hareket edebilmekte, sesçil Topbaş – Kopkallı. Söz konusu iki düzlem arasında iş gören diğer düzlemlerin de bulunduğu ifade edilmektedir. Foster, Riley & Parker (1985: 295) uygulamalı alanlarda sesçil düzlem ile sesbilgisel düzlem arasında dört temsili düzlemin işlev gördüğünden söz ederler: sistematik sesbilgisi (systematic phonemic) düzlemi, özerk sesbilgisi (autonomous /taxonomic phonemic)_düzlemi, sistematik sesçil (systematic phonetic) düzlem, fiziksel sesletim (physical phonetic) düzlemi. Bu düzlemlerden ilk üçü ayırıcı özellikler ya da parçasal ayırımlar ve sesbilgisel kurallar ile tanımlanabilen parçasal birimleri içermektedir ve konuşucunun psikolojik - zihinsel sistemi ile ilişkilendirilir. Bir başka deyişle, konuşucunun bu konuşma seslerini dilsel öğeler ya da parçalar olarak zihinde temsil etme, saklama ve dil dizgesi içinde sesbilgisi kurallarına göre örgütlenme ile ilişkili düzlemlerdir. Dolayısıyla bu düzlemler akustik sinyallerin özellikleri ya da konuşma üretimi bileşkeleri /parametreleri ile eşbiçimli (isomorphic) değildir. Buna karşılık dördüncü düzlem, fiziksel sesletim düzlemi, fiziksel konuşma üretimi ve/veya akustik sinyallerin fiziksel ya da fizyolojik özelliklerini içermektedir. Bu açıdan bakıldığında, sesbilim fiziksel sesletim-üretim boyutunu içeren sistemi, sesbilgisi ise fiziksel üretim sisteminin kurallar dizisi halinde girdisini içeren bilişsel sembolleştirme sistemi olarak, iki bağdaşık fakat ayrı bileşenleri tanımlayıcı terimler olarak yorumlanmak tadır. Edwards ve Shrieberg (1983: 5) yukarıdaki görüşlerle uyumlu olarak, psikolojik ve fiziksel düzlemlere karşılık gelen iki düzlemi daha basit bir anlatımla şu şekilde şemalaştırmıştır: Topbaş - Kopkallı

'Üst düzlem' ise, herhangi bir dili konuşan bireyde o dilin sesbilgisi sistemine dayalı olarak seslerin ardısıra örgütlenmesini (tasarımını), saklanmasını temsil etmektedir. O halde, örtülü konuşma açık konuşmaya rehberlik eden bilgidir.

Aşağıdaki örnekleri yüksek sesle okuyarak şemaya açıklık getirilebilir. a- sesbilgisi b- isiglibses Her iki sözcüğü de okurken duyulan ve çıkarılan ses ağı açık konuşmadır. Ancak a'daki sözcüğü okurken zorlanılmamasına rağmen, b'dekini okurken biraz zorluk çekilebilmekte, ya da en azından okuma süresi birkaç saniye daha fazla sürebilmektedir. Bunun nedeni, örtülü düzlemde daha çok bilgi işleme gerekmiştir. Çünkü Türkçe'ye göre sözcüğün anlamsız ve saçma olduğu, sesbilgisi kurallarına uygunluk taşımadığı aşıkardır, ve örtülü düzlem muhtemelen bu dizgeyi tanımamıştır. Sesbilgisi de, konuşma üretimine dayanak oluşturan bu örtülü düzlemdeki örgütlenmeyi betimleme uğraşısı içindedir. Sesbirimler, ancak sesçil (sesbilimsel) düzlemde konuşma seslerinin akustik ve sesletimsel özelliklerine bürünürler, bu nedenle de soyutturlar ve sınırlamalardan etkilenmezler. Dönüşüm kuralları, soyut düzlem ile sesletim düzlemi arasında işlev görür, (iki düzlemin ayıncı özelliğinin aynı olması gerekmez) ve sesletim olasılıklarını her zaman dikkate alması gerekmeyen sesbilgisel düzlemde kategorilendirme yapılabilir. Bir başka anlatımla, bir düzlemde sesçil parçalar ve bunların belli kurallarla ve diğer anlamı olmayan özellikleri ile 'anlamsız' elemanlar bulunmaktadır. Diğer taraftan da, anlamsız elemanların görev yüklenerek 'anlamli birleşimleri' görülmektedir. Tamamiyle keyfi olan bu bağıntı, ses-anlam dizelerinin örtüşmesi, bu örtüşmeyi resmi olarak belirten ise biçimdir, diğer bir deyişle dilbilgisidir (Lass, 1985: 2), bu bağlamda sesbilgisidir. Görüldüğü gibi sesbilgisi, konuşma üretimine dayanak oluşturan zihinsel düzlemdeki işlemeyi de betimleme uğraşısı içindedir. Zihindeki düşüncelerin mesaj olarak aktarımı elbette pek çok işlem içermektedir. Bu yazının amacına uygun olarak diğer süreçler konu edilmemiştir. Ancak basit bir anlatımla, sesbilgisinin dilin sözdizimi, anlam ve kullanım bileşenleri ile koşut çalıştığı fakat bu düzlemlerden daha alt düzlemde yer aldığı söylenebilir. Diğer bir deyişle, konuşucu amaç ve gereksinimleri doğrultusunda, sosyal bağlama uygun olarak tasarımıladığı içeriğe göre sözcükleri seçer ve sıralar. Bu seçim sesbilgisi düzleminin girdisini oluşturur. Sesbilgisi düzleminin görevi ise aldığı mesajı

süzgeçten geçirerek konuşma üretimine dönüştürülmek üzere sesbilim düzlemine göndermektir. Panagos (1982) bu işlemi şöyle ifade etmektedir: "konuşucu konuşmaya pragmatik bir niyetle başlar, zihnindeki anlamı ifade edecek sözcüklerin sözdizimsel sıralanışını tasarımlar ve çıkarım için sesbilgisel düzenlenişin seçimi ile sesletim davranışını gerçekleştirir".

Bu bilgilere ulaşmada araştırmacılar normal koşullarda insan dilinin nasıl kazanıldığı ve dilin kazanılmasında niçin ve ne tür güçlüklerle karşılaşıldığını sürekli araştırmaktadırlar. Bu süreçte üzerinde en çok çalışılan konu sesbilgisel edinim olmuştur. Bu bağlamda araştırmacıların çıkış noktası, çocuk/bireylerde anadilin ses sistemine ilişkin bilginin ne olduğu ya da bu bilgiyi neyin oluşturduğu sorusu olmuştur. Bloom ve Lahey (1978), Gierut, Elbert ve Dinnsen (1987), Grunwell (1989) gibi pek çok araştırmacı bu bilgiyi sesbilgisel yeterlilik (phonological knowledge) olarak tanımlamışlardır. Onlar'a göre, sesbilgisel yeterlilik, bir bireyin/çocuğun anadilinin ses sistemine ilişkin gizil bilgisi ve bu bilgiyi kullanmasıdır (performans). Ses ile anlamı birleştiren kurallar ve bu kurallar ile birlikte bir konuşucu tarafından sosyal bağlamda kazanılan ve zihninde sözlükçe olarak saklanıp gerektiğinde kullanılan; her dilin kendine özgü keyfi özelliklerine ilişkin bilgidir. Bu ise zaman içinde ve aşamalı olarak gelişir ve dilden dile, kültürden kültüre değişir. Bu amaçla da normal ve sorunlu çocuk/yetişkinler üzerinde çalışır ve konuşma dili verilerinden dayanak alırlar. Örneğin, sesbilimsel bir çözümlenme ile bir çocuğun sesletim yeri, biçimi ve titreşimine göre sesçil dağarcığı belirlenebilir. Bu sesçil dağarcık akustik incelemelerle betimlenebilir. Bu sesçil dağarcık hedef yetişkin üretimi ile kıyaslanabilir ve sesçil dağarcığın edinimi belirli yaşlara göre aşamalandırılabilir. Benzer şekilde, konuşmada güçlük gösteren çocuk/bireylerin sesçil dağarcıkları aynı yöntemlerle normal konuşucunun üretimi ile kıyaslanabilir. Normal ya da sorunlu davranışların nedenleri bu irdellemelerle betimlenebilir. Ne var ki, sesbilimsel bir çözümlenme ile çocuk ya da bireylerin anadillerinin dizisel ve

dizimsel örgütlenmesine ilişkin sorulara yanıt alınamaz. Nasıl ki, herhangi bir dilin ses sistemini yalnızca sesbilime dayalı olarak incelemek mümkün değilse, çocuk/ya da bireylerin konuşma dilleri de yalnızca sesbilime dayalı olarak incelenemez. Söz gelimi, konuşmada güçlük gösteren pek çok çocuk ve bireyin dillerinin konuşma seslerini yalın sesletbildikleri halde dillerinin kurallarına göre örgütleyemedikleri görülmektedir. İşte bu noktada sesbilgisi devreye girer. Sesbilgisi, sesbilimin verilerinden dayanak alarak bilişsel düzeydeki dilsel örgütlemeyi hem birey hem dil açısından araştırma ve betimleme uğraşısı içindedir. SONUÇ Sesbilim ve sesbilgisi iki bağdaşık ancak farklı amaçlar güden disiplinlerdir. Sesbilim (phonetics), dilde kullanılan sesleri yalın olarak ele alıp fiziksel, akustik, anatomik gibi özelliklerini betimlemeyi amaçlar. Yani, sesleri zihinsel kurallı tasarım düzeyinde değil, sesletim düzeyindeki süreçleri inceler. Bu nedenle "phonetics" için sesbilim teriminin kullanılması gerektiği kanısındayız. Sesbilgisi (phonology) ise, bu seslerin o dildeki işlevlerini, dizisel ve dizimsel örgütlenişini, etkileşimlerini belirler ve ses değişim kurallarını inceler. Sesbilgisi (phonology) konuşucuların zihinsel sesbilgisel yeterlilik düzeyini, yani bilişsel örgütlemeye ilişkin bilgiyi, içerir. Dolayısıyla "phonology" için sesbilgisi teriminin daha uygun olduğu düşüncesindeyiz.

KAYNAKÇA

Aksan, D. (1978). Türkiye Türkçesi Gelişmeli Sesbilimi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınlan. Aksan, D. (1980). Her yönüyle dil: Ana çizgileriyle dilbilim. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınlan.

Beckman, M. E.. (1990). Phonetic theory. J. Newmeyer (ed) içinde, Linguistics: The Cambridge Survey. Cambridge: Cambridge University Press.

Bloom, L. ve Lahey, M. (1978). Language Development and Language Disorders. New York:John Wiley & Sons.Inc.

Chomsky, N. and M. Halle. (1968). The Sound Pattern of English. New York: Harper and Row.

Crystal, D. (1981). Clinical Linguistics. Vienna: Springer.

Demircan, Ö. (1979). Türkiye Türkçesinin Ses Düzeni Türkiye Türkçesinde Sesler. Ankara: TDK Yayınları,

Demirezen, M. (1990). Sesbilimi ve uygulama alanları. Dilbilim Araştırmaları Ankara: Hitit Yayınevi.

Edwards, M.L. and Shrieberg, L.D. (1983). Phonology: Applications in Communicative Disorders. San Diego: College Hill Press.

Fromkin, V. (1975). The interface between phonetics and phonology. UÇLA \Working Papers in Phonetics 31: 104-107.

Foster, D., K. Riley, ve F. Parker. (1985). Some problems in the clinical application of phonological theory. Journal of Speech and Hearing Disorders 50: 287-317.

Gierut, J. A. M. Elbert ve D. A. Dinnsen. (1987). A functional analysis of phonological knowledge and generalization learning in misarticulating children. Journal of Speech and Hearing Research 30:462-479.

Grunwell, P. (1989). Developmental Phonological Disorders and Normal Speech Development: a review and illustration, Child Language Teaching & Therapy, Vol. 5, No 3 : 304-319.

Hawkins, P. (1985). A tutorial comment on Harris and Cottam. British Journal of Disorders of Communication.

Ingram, D. (1976). Phonological Disability in Children. London: Edward Arnold Pub

Kocaman, A. (1993). Çeviri, Çeviri eleştirisi, dilbilim. Dilbilim Araştırmaları Ankara: Hitit Yayınevi.

Keating, P. (1990). The phonology - phonetics interface. J. Newmeyer (ed) içinde, Linguistics: The Cambridge Survey. Cambridge: Cambridge University Press.

Konrot, A. (1984). İşitme Engelli Çocuklarda Konuşmanın Bürünsel Özellikleri Nasıl Geliştirilebilir?. Anadolu Üni. Eğitim Fakültesi Dergisi, 1: 1, s. 119-129.

Konrot, A. (1991a). Okulöncesi Eğitim Kurumlarında Dil ve Konuşma Sorunlu Çocuklar. Ya-pa 7. Okulöncesi Eğitimi ve Yaygınlaştırılması Semineri. İstanbul: Ya-pa Yay.

Konrot, A. (1991b). Sesbilgisi çalışmalarında nesnellik. Dilbilim ve Türkçe. Ankara: Kurtuluş Basımevi.

Kopkallı, H. (1993). A phonetic and phonological analysis of final devoicing in Turkish. Doktora tezi. University of Michigan, Ann Arbor.

Kretschmer, R.R. ve L. W. Kretschmer. (1982) Language Development and Intervention with the Hearing Impaired. Baltimore:University Park Press.

Lass, R. (1985). Phonology: An Introduction to Basic Concepts. Cambridge: Cambridge University Press.

Martinet, A. (1960). Elements of General Linguistics. Faber Editions. Ohala, J. (1979). The contribution of acoustic phonetics to phonology. B. Lindblom and S. Öhman (eds) içinde, Frontiers of Speech Communication Research. London: Academic Press.

Panagos, J.M. (1982). "The Case Against The Autonomy of Phonological Disorder in Children", Seminars in Speech, Language and Hearing, 3, s. 172-181.

Selen, N. (1979). Söyleyiş sesbilimi, akustik sesbilim ve Türkiye Türkçesi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınlan.-

Tatham, M.A. A. (1980). The Linguistic control of speech production. Occasional Papers: Phonetics & Phonology , 23:117-120.

Tatham, M.A. A. (1984). Phonology and phonetics as part of the language encoding/decoding system., R.Lass (Ed) içinde: Speech and Language: Advances in Basic Research and Practice.Vol.3 Topbaş, S (1991). "Konuşma Sorunlu Çocuklarda Sesbilgisel Çözümleme". 12 Kasım 1991, I. Özel Eğitim Sempozyumu Bildirisi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.

Vardar, B. (1980). Dilbilim ve dilbilgisi terimleri sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınlan

Türkçenin sesbirimleri ve belirgin altsesbirimleri

Süer Eker

Bu çalışmanın amacı, ölçünlü Türkçenin parça sesbirim envanterinde yer alan sesbirimleri sıralamak, bunların toplam sayısı ve belirgin altsesbirimleriyle ilgili bir tespit yapmaktır. Yaklaşık bir asırdır genel dil biliminde ses ve harf terimleri arasındaki karışıklık giderilmiş olmakla birlikte, kimi çevrelerde harfi ses yerine kullanma alışkanlığı sürmektedir. Doğadaki ağaç ile ağacın fotoğrafı nasıl birbirinden farklıysa, ses ve harf kavramları da birbirinden o denli farklıdır. Dil, yazı ile etkileşim içinde olmakla birlikte, öncelikle sözdür. Dil biliminin bulgularının göz önünde tutulmadan 8 ünlü, 21 ünsüz harfinin göz önüne alınarak, Türkçede 29 ses olduğunun kabul edilmesi, bir bakıma dil ve yazım sorunlarının da başlangıcını oluşturmaktadır. Türk alfabesinde harf sayısı 29 olmakla birlikte, (^) ve (') işaretleri de kullanılmaktadır. Bu işaretlerle, gösterilen sesbirimlerin sayısı da artmaktadır. Alfabedeki harf sayısı yanilticidir.

1.1. Sesbirim-yazıbirim karşılıklığı

Yazı dizgelerinin çoğunda, grafik öğeler, yani hece/karakter simgeleri veya harfler ile ses bilimsel öğeler arasında yazıbirim (grafem)-sesbirim karşılıklığı

adi verilen bir nicelik ve nitelik iligkisi vardır. Bununla birlikte, tüm geleneksel hatta sesçil alfabelerde harf sayısı ile sesbirim sayısı farklıdır. Örneğin, Osmanlıca'da 35 harf bulunmasına karşılık, bu harflerden 5'i Türkçe sözcüklerin gösteriminde kullanılmamıştır. Kiril harfli Tatar alfabesinde, Rusçaya özgü harfler de dahil olmak üzere, 35 harf, 2 işaret vardır. Poppe (1968: 24) Tatarca'da 9 ünlü, 25 ünsüz sesbirim bulunduğu, bu alfabenin Tatarca'nın sesbirimlerinin bir bölümünü karşılamadığı düşünülmektedir. Kimi alfabelerde ayrı sesbirim farklı harflerle gösterilebilmektedir. Türkçe /z/, /h/, /s/ 182 Siyer Eker sesbirimleri Osmanlıca'da, Arapça için her biri ayrı sesbirim olan 4 z harfi, 3 h harfi, 2 s harfi ile gösterilmiştir. Konuşma seslerinin tümünü temsil edebilen ideal yazı dizgesi yoktur. Ancak ulusal sesçil alfabelerde olabildiğince dilin sesbirimleri gösterilir, az sayıdaki ödiinç sesbirim için genellikle grafik karşılıklara yer verilmez. Türk . alfabe dizgesi, istisnalar dışarıda tutulmak suretiyle öğrenme kolaylığı sağlayacak, yani en az harf içerecek biçimde düzenlenmiştir. Doğal olarak belirgin altsesbirimler yazıyla örtülmüştür. Türk alfabesi en ideal sesçil yazım dizgelerinden biri olarak gösterilmektedir (Hartmann - Stork 1972: 216).

1.2. Sesbirim ve ayırt edici özellik Sesbirim niteliğindeki herhangi bir konuşma sesi, aralarında akustik ve söyleyiş farklıları bulunan sesler kümesinden oluşabilir. Birbirleriyle ilişkili konuşma seslerinin oluşturduğu düşünülen küme ya da aile, yani sesbirim ve altsesbirimleri ile ilgili sınıflandırma kuramından ilk söz eden D. Jones'tur. Prag Okuluna mensup N. S. Trubetzkoy tarafından geliştirilen ayırt edici Özellik kuramı da bu kuramı destekler ve bütünler (Hartmann - Stork 1972: 170). Ayırt edici ses özelliği, bir sesbirimi diğerlerinden farklı kılan belirgin özelliktir. Dilin ayırt edici ses özellikleri varyantlaşmaya bağlı olarak eş ya da art zamanlı biçimde, az ya da çok değişebilir. Örneğin, /i/, /i/ karşıtlığı Tatarca, Başkurtça ve Kazakça'da için içlevsel olmasına karşılık, Türkiye Türkçesi için içlevsel değildir. Türk dili tarihi boyunca Türkçenin sesbirim sayısında değişiklikler olmuştur. Örneğin, Türkçe sözcüklerdeki ünlü niceliği, Ana Türkçe ve kısmen Eski Türkçe için ayırt edici olduğu halde, Türkiye Türkçesinde bu özellik

Tiirkçe kökenli sözcüklerde kaybolmuştur. Benzer biçimde, Orta Tûrkçe döneminde bir sesbirim olan /ô/, /y/ye geliçerek Türkiye Tiirkçesinin sesbirim envanterinde yer almamıştır.

1.3. Altsesbirim Dogal dillerin ses dizgesi makinelerin henüz tam olarak algilayip ayirt edemeyecegi kadar karmagiktir. Ancak ses dizgesinin temel birimleri ses, sesbirim ve altsesbirim olmak üzere, üç kategoriye ayrilabilir. Ses fiziksel bir olgu, içitme orgarumn algiladigi titreşimler olarak çok genel bir anlam taçir. Ses, sesbirimi oluçturur. Sesbirim, sözcükleri oluçturan, anlam ayirt edici konufma sesidir. Sesbirimin, birbirleri arasında anlam ayirt edici özelligi olmayan, ancak tamamlayici dagilim adi verilen belirli çevrelerde bulunabilen üyelerine ise Tiirkçenin sesbirimleri ve belirgin altsesbirimleri 1 8 3 altsesbirim adi verilir. Altsesbirimler genellikle tamamlayici, nadiren serbest dagilim içindedir. Her dilin sesbirimleri ve altsesbirimleri kendilerine özgü düzenlemelere baglidir. Sesbirimlerin sayisi genellikle ikili rakamlarla ifade edilebilir; ancak sesbirimlerin baçlangiç ve bitiçi, yani simrlari baça dillerde hatta diyaleklerde farkli olabilir. Altsesbirimlerin sayisi ise çok daha fazladir, bir sesbirimin birkaç altsesbirimi bulunabilir. 2. Sesbirimlerin belirlenmesi Biitün dogal diller gibi Tûrkçe ses dizgesinin de temeli, sesbirimler kümesidir. Bu kümenin her bir üyesi, diger üyelerden ayirt edici özelliklerle ayrilir. Ayirt edici özellikler ortak ya da yalnızca belirli bir dile özgü olabilir. Ornegm p sesinin soluklu olup olmamasi Tûrkçe için önem taçimazken, bir baça dilde soluklu p ile soluksuz p zitlaçabilir. Ses dizgesinin temel birimi olan sesbirimleri belirlemede kullanılan ôiçût, sözcüklerin anlamca zitlaçip zitlaçmadigmm, yani iki konuçma sesi arasında sesbirimsel karçithgin bulunup bulunmadigirun belirlenmesidir, Ornegin kabak / kaçak / kapak / kayak / kazak sözcüklerinde anlam degiçmesine yol açan b, ç, p, y, 2 sesleridir. Bu seslerin degiştirilmesi, anlami da degiçtirdigine göre /b, ç, p, y, z/ seslerinin her biri sesbirimdir. Karçit çiftler, aym diziliçteki seslerin oluçturdugu sözcüklerde ararur. Sesbirim sayilmarun nicelik ôlçûsû tartiçmalidir. Eger bir ses, sadece bir örnekte sesbirim olma çartlarini saglamiç ise, bunim

sesbirim sayilip sayilmamasi ile ilgili genel geçer bir yargi yoktur. Sesbirimlerin belirlenmesinde diger bir önemli husus da sözcük çiftlerinin kökenidir. Diller birbirlerinden sözcük kopyalayabildigi gibi, sözcüklerle birlikte ses de kopyalayabilir. Örneğin Türkçede j sesi yalnızca kopya sözlerde görülür. Eski dönemlerde kullanılan 'ayın çatlatmak' deyiimi, bu olgunun bir göstergesidir. Kopyalanan sesler kopyalandigi dilde yeni bir nicelik ve nitelik kazanabilir. Bu nedenle sözcüklerin kaynak bakımından ilişkilendirilmesi, sesbirimlerinin sayisini belirleyen etkenlerden biridir. Sesbirimlerin belirlenmesinde kullanılacak sözcük kökenleri arasındaki muhtemele ilişkiler şu şekillerde olabilir: • Türkçe kökenli sözcük-Türkçe kökenli sözcük • Türkçe kökenli sözcük-ôdûnç sözcük • Ôdûnç sözcük-ôdûnç sözcük 184 Süer Eker Kugkusuz, ödünç sözcük kavrami da görecelidir. Kopyalanan sözcüklerin bir bölümü Türkçenin ses dizgesine bütünüyle uyarken bir bölümü de yabanciliklariru değişen oranlarda sürdürmektedir.

2.1. Türkçe kökenli sözcükler arasındaki zıtlasmalar Türkçe kökenli sözcük-Türkçe kökenli sözcük durumunda, sesbirimleri ve bunların altsesbirimleri tamamlayia dagilim içinde bulduklarından, sesbirimlerin belirlenmesinde, özel durumların dışında, önemli bir sorun yoktur.

2.2 Türkçe sözcüklerle ödünç sözcükler arasındaki zıtlasmalar Zıtlasmaların önemli bir bölümü Türkçe kökenli sözcük-ödünç sözcük durumunda görülür. Örneğin [g] ve [g], Türkçe kökenli sözcüklerde /g/nin birer altsesbirimi olarak tamamlayia dagilimindedir; ancak, Ege (< ödünç) 'Ege denizi' / ege 'bir madeni ara?' (e ?) olduğuna göre, yani anlamı g ve g ayırt ettiği için bu sözcükler için [g] ve [g]den değil, iki ayrı sesbirimden /g/ ve /g/den söz edilebilir. Burada, /g/nin kendi niteliğinden dolayı mı, yoksa kendisinden önceki ünlüyü uzatarak mı işlev kazandığı sorusu gündeme gelir. /g/nin sesbirim olmaktan çok, ses olayları ile varlığını gösteren ve alfabe baskısından kaynaklanan bir yazıbirim olma niteliği ağır basar. , ege '(^ocuga bakan (kimse)' * ege (e ?) Yukarıdaki örnekte Türkçe sözcükler arasında da ayrı karşılıklıktan söz edilebilir, ancak ege Türkiye

Türkçenin doğal ses gelişiminin dışında, egemen, öge, gezegen sözcükleri gibi, bir neolojizm, bir ig ödüngelemedir. Ölgünlü Türkçede, Türkçe kökenli sözcüklerde ünlüler arası durumda g bulunamaz. Ünlüler arası g yalnızca gevriyazi metinlerinde, ana dili Türkçe olmayan Türkçe konuşurlarında ya da varyantlarda görülür. 2.3. Ödünge sözcükler arasındaki zıtlıklar Ödünge sözcük-ödünge sözcük durumu genellikle Arapça ve Farsça sözcükler arasında görülür. 'Bati' kökenli dillerden kopyalanan sözcükler arasındaki ilişkiler üzerinde ise az durulur. Oysa zaman zaman bu tür sözcükler arasında da ilgi gecikmeli gelişmeler ortaya çıkar. Son dönemlerde Batı dillerinden alınan sözcüklerde meydana gelen ses değişikliklerinin de anlam değişmesine yol açtığı görülmektedir. Örneğin İngilizce speaker sözcüğü [spiker] söyleyişi ve yazımı ile 'program, haber sunan kimse', speaker yazımı ve [spi'.kír] söyleyişi ile 'hoparlör' anlamı kazanmıştır (Akaiin 2003: 262). 'Bah' kökenli sözcüklerle 'Dogu' kökenli kopya sözcükler arasında ise genellikle bir ilişki kurulmaz. Türkçenin sesbirimleri ve birleşim altsesbirimleri 185 Türkçenin ses dizisine uyum gösteren ve göstermeyen sözcükler arasında zıtlık görülür: (Far. (e)tiâr ») nar 'bir meyva' * (Ar. nâr >) Osm. nâr 'ateç' (Far. pâre ») pare 'parça' * (Far. pare ») para 'akçe, para' (ancak krç. parala- 'parçalamak') (Far. tíz ») tez 'tez, çabuk' * (Far. tíz >) tiz 'ince, keskin ses' Türk edebiyatındaki abes-muktebes ('abes-muqtebes) tarhçması yabancı dillerde farklı sesbirimleri gösteren harflerin Türkçede aynı sesbirimle söylenmesi ve bunun farklı şekillerde yorumlanmasıyla ortaya çıkmıştı. Osmanlıca; hâliq 'Yaradan; yaratan' * hâlik 'helâk'olan, yok olan' vb. örneklerindeki yazıbirimlerin zıtlıkması sesçil yazı ile ortadan kalkmıştır. Ölçünlü alfabe ile her iki sözcük halik şeklinde yazılır. Osmanlı alfabesindeki farklı grafemlerin Latin asıllı Türk alfabesinde tek grafemde birleşmesi, kimi ödünge sözcüklerde sorunlar ortaya çıkarmıştır. ; 2.4. Tüm sesbirimlerin ayrı olduğu sözlerde sesbirimlerin ayırt ediciliği ortadan kalkar ve eş seslilik ortaya çıkar. 3. Sesbirimlerin sınılandırılması Sesbirimleri parça sesbirimleri ve parçalarıüstü sesbirimleri (birbirin birimler) olmak üzere iki öbekte ele alınır. Parça sesbirimleri de ünlü ve

iinsüzler olarak ikiye ayrilir. Parça sesbirimleri özei, parçalarıistû sesbirimleri geneldir. Parça sesbirimleri içitilir, yaziya yansir, görülür; parçalarıistû sesbirimler ise yaziya yansimaz, yalruzca içitilir. İlk sesbirim türü, ses aygihnce üretilen sesleri ifade eder. ikinci sesbirim türünde ise, üretilen ses/seslerin oluşturdugu hece, sözce ve tümcelerdeki anlama bagli nicelik tasarruñan söz konusudur. Bu nicelik tasarruflari nitelikte yani anlamda degişmeye yol açabilir. Örneğin, bir biçimbirimin vurgu degiçikligi ile yeni bir anlam kazanmasi durumunda sesbirimsel vurgudan söz edilebilir. Vurgu, bir sesbirim olarak içlev görür. Ton degigikligi de anlami farklilaçhrabilir, ayni sözce ya da tümee, ton degiçiklikleri ile farkli anlamlar kazanabilir. 4.1. Tûrkçenin sesbirimleri ve belirgin altsesbirimleri Tûrkçenin sesbirimleriyle ilgili çaliçmalar çoktur; ancak bu çaliçmalarin önemli bölümünde sesbirim niceligi ile ilgili somut bir bilgi verilmemekte ya da sesbirim sayisi harf sayisma yaklaçtinlmaktadır. Banguoglu (1990:40) 10 kısa ünlü, 21 ünsüzden söz eder. 206 Süer Eker Kononov'a göre Türkçenin 8 kısa, 3 uzun ünlüsü; g, k, l seslerinin öndamaksil ve ardamaksil bigimleriyle 24 ünsüzü, toplam 35 sesbirimi vardir (Tekin 1959: 333, 334). Swift'e göre (1963: 5) Türkçede 42 sesbirim vardir. Bunlar ünlü, ünsüz ve pargalarüstü sesbirimler başliklari altinda toplanmişbr. Bu sesbirimlerin 8 kısa ünlü sesbirim, 1 ünlü uzunlugu, 24 ünsüz sesbirim, 4 yükseklik/tonlama sesbirim, 3 kavşak sesbirim, 1 vurgu sesbirimidir. Hülst-De Weijer Türkçenin sesbirim envanterinde 8 ünlü yer aldigi; ancak, Arapça, Farsça kökenli ödünglemelerde 4 uzun ünlü ve g'nin düşmesinden kaynaklanan uzunluklarm da bulunduğu görüşündedir. Hülst - De Weijer /k, g, l/ sesbirimlerinin ikişer altsesbirimlerinin bulunduğunu, bu altsesbirimlerin de komşu ünlülerin art ya da ön oluşuna bagli olarak tamamlayici dagiluri iginde yer aldigim belirtir (Hulst-De Weijer 1991:11-13). Ergin (1993: 38) Türkçenin 8'i ünlü, 25'i ünsüz olmak üzere toplam otuz üç sesini 'gevriyazi' alfabetiyle gösterir. Ergin'in listesinde /y/, /q/dan başka bazi Anadolu ağızlanndaki ve tarihi metinlerdeki x ve /13/ de yer alır. Ancak ağızlan sesbirim kümeleri ölgünlü Türkçeden farkli özellikler gösterir. Örneğin, kimi

Anadolu agizlarında, söz başında q vey farkli sesbirimler degildir. q-, y- ya gelişmiştir, dolayisiyla bir zitlaşmadan söz edilemez. Yine kimi Anadolu agizlanndaki söz igi ve sonunda bulunan x ile, ölgünlü dildeki l/ farkli sesbirimler degildir. Söz igindeki ve sonundaki q, bütünüyle sizialaştigindan, bir zitlaşmadan söz edilemez. Lewis (1986: 1-24) ise Türkgenin yazim ve ses dizgesini bilindigi gekliyle ele alır. Ergeng (2002: 46), Sesbilim Abecesi, baghgi altında 15 ünlünün ve 27 ünsüzün özelliklerini sıralamıştır. Kornfilt (1997: 489), Türkgede 8 sesbirimsel kısa ünlü öldugunu, bu ünlülerin telâfi uzunluguna bagli olarak uzayabildigini; sesbirimsel uzunluklarm ise ancak ödüng sözlerde görüldüğünü söyler. Türkgenin ünlülerinin agiz ünlüsü öldugunu, az sayida sözde telâfi genizsilligi bulundugunu bildiren Kornfilt, 20 ünsüzün özelliklerini sıraladiktan sonra g'nin ortografide yer aldigini, söylenmemekle birlikte telâfi uzunlugu gibi belirli sesbilgisel etkiler yarattigiru belirtir. Aksan'a göre (1998: 1: 26, 36) Türkgede 8 temel ünlü, 23 temel ünsüz vardir. Özsoy (2004: 13) da ayni şekilde, Türkgede 8 temel ünlü, 23 ünsüz sesbirim bulundugu görüşündedir. Tiirkçcnin sesbirimlcri ve bclirgin altsesbirimleri 207 4.2. Bazi söyleyif anomalileri Tamamlayici dagilim igindeki altsesbirimler sözcüklerde işlevlerine uygun bigimde yer aldiklarindan, dinleyişte ölgünlü dilin ses dizgesinden bir sapma hissedilmez. Ancak ölgünlü Türkge i gin söyleyiş anomalisi olarak nitelendirilebilecek, sözeükte uygun olmayan dagilimlarda kullanılan altsesbirimler de görülebilir. Bu tür altsesbirimlere şu örnekler verilebilir: • /q/mn altsesbirim oían art damak ile girtlak arasmda bogumlanan kappa harfi ile gösterilebilecek [K], • /e/nin altsesbirimleri kapali [é], agik [e] ve gok agik [á], • Dişler arasi sizici s [s], • Söz başında gift dudak í/si olarak söylenen [w], • Son dönemlerde /r/nin altsesbirim olarak özellikle geng kizlarin söyleyişlerinde hissedilen baskih '£ek' r'si [r] (bk. 4.3.2.7. /r/). Bunlardan [é] ve [e]nin uygun dagilimlarda kullanilmaması, söz başında [w] söyleyifi; [K], [á], [s] ve baskili [r] söyleyişte anomaliye yol agmakta; ölgünlü Türkge konuşurlarinca agiz özelliklerinin birer yansimasi veya ölgünlü seslerden sapma olarak

algılanmaktadır. 'Batı' kökenli sözcüklerde cçonomi ~ *ekonomi, meçanik ~ *rnekanik, dcçan ~ *dekan örneklerinde görüldüğü gibi, q ~k nöbetleşmesi de bir başka söyleyiş anomalisidir. Ölgünlü söyleyiş dişmda kalan varyantlara ait özei sesler, örneğin, Anadolu diyalektlerinde y'dan sonra gelerek ön ünlü olma niteligini yitiren ö, ü sesleri anomali olarak alinamaz. Ancak varyantlara özgü seslerin dogal gevrelerinin dişmda, ölgünlü Türkçenin kullanilmasi gereken formal ortamlarda kullanilmasi, söyleyif anomalisi olarak degerlendirilebilir. 4.3. Parga sesbirimler Parga sesbirimleri belirlemede kullamlan en önemli ayirt edici ses özelligi, ünlü-ünsüz karfitligidir. Ancak Türkçenin sesbirim envanterini tüm sesbirim kümeleriyle kesin olarak ortaya koyacak ortak ölgütler yoktur. 4.3.1. Ünlü sesbirimler Türkçede iglevsel oían ünlü sesbirimleri /a, á, á, e, o, o, u, ü, ü, 1, i, T/dir. Türkçe kökenli sözcüklerde ise 8 kısa ünlü sesbirim vardir. Türkçenin ünlü dizgesindeki simetri araştirmacilan dokuzuncu ünlü konusunda gekimser hale getirmektedir. Türkçenin ünlüleri saf ünlüdür, yani ünlünün üretimi esnasinda başlangigtan sona degin ünlü niteliginde bir degijiklik olmaz. İlk heceden diger hecelere dogru ünlü ayirt ediciligi azalir. 5 ünlülü (İspanyolca, Rusça, Ja- 208 Süer Eker ponca), 6 ünlülü (İtalyanca) dizgelerin yarunda Türkçe, ünlü sayisi bakımından zengindir. Ortalama ío'dan fazla ünlü bulunan dillerde ikiz ünlü ve uzunluk gibi diger ayirt edici özellikler de ortaya gikar. İkiz ünlüler Türkçe için tartigmah bir konudur. Ses birliklerinin hangi kogullarda ikiz ünlü sayilacagi konusunda, farkli hecelere dagilan seslerin ikiz ünlü kábul edilmemesi dişinda, kesin ölgütler yoktur. /g, h, v, y/ seslerinin düşmesi sonucu yan yana gelen ünlülerin yol agtigi seslik gelişmelerin ünlü uzunlugu veya ikiz ünlü sayilmasi ise gözümlenemeyen bagka bir sorundur. Konuyla ilgili olarak bilim adamlarinin farkli görügleri vardir. Örneğin, Kononov Türkçede sesbirim gegidi olarak diftong bulunmadigi, ancak ünlü birleşmelerine rastlandigi (Tekin 1959: 334); benzer gekilde Lewis (1967: 10) yabancı ikiz ünlülerin Türkçede dar ünlü türemesi ile bu özelliklerini kaybettiği düşüncesindedir. Korkmaz'a göre (1992: 85) de Türkçede birincil ikiz ünlü yoktur. İkiz ünlüler genellikle anadili Türkçe

olmayan bilim adamlarının gündeminde yer almaktadır. Ölgünlü Türkgede ünlülerin de altsesbirimleri vardır: Kononov /el, /0/ ve /ü/ ünlülerinin kapali ve agik, /i/ ve /ü/nün dar ve génig altsesbirimlerinden söz eder (Tekin 1959). Swift (1963: 5-8) de /i, u, o, a/ igin ikiger belirgin alt sesbirim bulunduğu görüğündedir. Ergeng'e göre (1995: 20, 21) /i/nin 'degigke'si yoktur, /i/nin, /0/ ve /0/, /u/ ve /ü/nün ise agik-kapali degigkeleri vardır. Ancak ünlü sesbirimlerin altsesbirimleri belirgin degildir. Dil galigmalarında sesler genellikle fizyolojik bakımdan siniflandırılır, akustik smiflama pek görölmez. Ancak son dönemlerde bilgisayar teknolojisinin dil aragtirmalarında yoğun bigimde kullanılmasıyla uygulamah sesbilim gahgmalarında önemli geligmeler kaydedilmektedir. Sesli anlahmin yazılı kargiligin bulunması, yani konugmanın doğrudan elektronik ortama aktararak yazıya dönüğütürölmesi amacıyla yapılan sesbirim tabanlı sesli ifade taruma galigmaları Türkgeye de uyarlanmaya bağlamıdır. Öte yaiidan Türkgenin seslerini ileri teknoloji aygıtları aracılığıyla incelenmesini amaçlayan galigmalar gu ana degin genellikle bilinenlerin teyidi mahiyetinde sonuğlar vermıdır. Ünlü sesbirimlerinin belirlenmesinde ünlü nicelikleri ve ünlü nitelikleri olmak üzere biri akustik, diğeri fizyolojik iki ana ayırt edici ölgüt vardır. • Ünlü nicelikleri bir kargitliga: kısa-uzun, • Ünlü nitelikleri ise üç kargitliga: bogumlanma noktası, darhk-genişlik, düzlük-yuvarlaklık dayalıdır. Türkgenin sesbirimleri ve belirgin altsesbirimleri 189 Türkgenin ünlüleri kullanım sıklığı bakımında incelendiğinde diiz ünlüler > dar yuvnlak ünlüler > geniş yuvarlak ünlüler sıralanışı elde edilir. Düz ünlüler, ünlü kullanım oranı yaklaşık %80'ini oluşturur. Geniş ve dar, art ve ön ünlülerin kullanım oranı birbirine yakındır' (geniş ünlüler %54-26, art ünlüler %44-32). 4.3.1.1. Nicelik karşıthgi Nicelik bir sesin ya da ses öbeginin kapladığı süredir (Vardar 2002). Sesin gıkarılışı ya da eklemenişi sırasında kapladığı zaman dilimi kısa veya uzun olabilir. Uzunluk ünlü ya da ünsüzün doğal söylenişin süresinin, anlami ayırt edecek bigimde aşılmasıdır. Türkg kökenli sözcüklerin ünlüleri kısadır. Ancak Türkg kökenli sözcüklerin söyleniş sürelerinin bütünüyle aynı süreye yayıldığı söylenemez, yani kısa ünlülerin

uzunluklari da farkli olabilir. Arapga, Farsgadan alınan sözcüklerdeki birincil uzun ünlüler korunur, kısıılır ya da kısıılan ünlü morfofonemik nöbetleşmelerde özgün durumuna dönüşebilir. Fransızca ve İngilizce gibi batı dillerinden alınan sözcüklerdeki uzunluklar ise genellikle kısıılır. Uzatma ise, söylemsel bir birim içinde belli bir işleme bağh olarak sesbirimlerin algılanabilir anlam ayrimini sağlayacak süreyle uzatılması olarak tanımlanabilir (Demircan 1998: 5, 6). Uzatma, anlam ayirt edici nitelikte değildir. Ünlü uzunluklari alti durumda görülür: • Ödüng sözcüklerdeki birincil uzun ünlüler • Ödüng sesbirimlerin (aym, hemze) düşmesini teláfi eden uzunluklar • Türkge kökenli sözcüklerde birincil uzun ünlüler • Türkge kökenli sözcüklerde g ve c/nin özei durumlarının yol agtigi uzunluklar • Türkge sözcüklerde diğer ses olaylarının sonucu olan ikincil uzunluklar • Ünlünün kendi niceliginden bağımsız, yani söylem düzeyindeki uzunluklar (uzatma) Deny (2000: 18) yeni Türk alfabesinde ünlü uzunluklarının gösterilmemesini bir eksiklik olarak kábul etmiştir. Türkmenenin en önemli ses özelliklerinden biri Ana Türkge dönemindeki ünlü uzunluklarının korunmasıdır.

1. Sait Faik Abasiyanik'in dört hikáyesinde (Dülger Baliginm Óliimü, Ipekli Mendil, Üqiincii Mevki, İlk Cinayct) bulunan ünlülerin toplam sayısı şu şekildedir: 2288 /a/, /a/, /á/; 1585 lé/, /el; 1503 /l/, /Á1167 /l/, 664 /u/, /ül; 450 /0/, 443 /ü/, 159 /0/. 190 Süer Eker Ancak Ana Türkge dönemindeki ünlü uzunluklarını koruyan Türkmencede dahi yazıbirimlerde ünlü uzunluklarına yer verilmemiştir. Ses değışmeleri işlevsiz değildir. Yukarıda belirtilen uzunluk türleri de işlevseldir. Ancak hangilerinin sesbirim niteligi gösterebileceği ayrı ayrı araştırılmalıdır. Örneğin Arapga, Farsga kökenli ödüng sözcüklerdeki uzunluklar fonemiktir. Türkgede ödüng sozcüklerde üç asli uzun ünlü sesbirim vardır. Uzun ünlüler Türkge veya yine ödüng sozcüklerin kısa ünlüleri ile zıtlaşır: • /a/ ve /a/: á-til 'tembel', a-til; h-a-l 'durum', h-a-l 'sebze, meyve vb. toptan sahş yeri' • /!/ ve /i/: asker-I 'askerlikle ilgili', asker-i; ilm-i 'bilimsel', iltn-i • /ü/ ve /u/: s-ü 'taraf', s-u; ş-ü-ra 'danişma kurulu', ş-u-ra vb. Batı kökenli sozcüklerde açık hecede yer alan uzunluklar ise fonemik değildir. Bu sözcüklerdeki uzunlukların korunması,

konugurun saygınlık saglama endişesinin, en gok gaba yasının bir sonucudur: (ing. leader >) [líder] = [lider] (ing. meeting >) [mítıng] = [miting] vb. 4.3.1.2. Nitelik karşitliklan Nitelik, seslerin eklemlenme bigimiyle tammlanan özellikleridir (Vardar 2002). /a, o, ü/ vb. ünlülerin farklı gıaklarda oluşması, nitelik farklılık yaratır. Türkçe kökenli sözcüklerde art-dn, düz-yuvarlak; dar-geniş karşitliklanmn belirlediği sekiz ünlü vardır: /a, e, ı, i, o, u, ó, ü/. Ünlü envanterinde bir de ódüng ünlü sesbirim bulunmaktadır. 4.3.1.2.1. /á/ ve /a/ ad(d) 'sayma'(krş. ad 'isim'), dikkat, sıhhat vb. ódüng sözlerde görülen; harp 'müzik enstrümanı' > harp-in krş. harp 'savag' > hárb-in örneğinde zıtlagan; zarf > zarf-a krş. hárf > hárf-e vb. örneklerde aldıkları eklerin ünlüsüyle nicelik bakımından farklı oldukları anlaşılan iki ünlü, dolayısıyla iki ayrı sesbirim bulunur: /a/ * /á/. Arapça ödünglemelerde görülen ve nitelikçe art (postdorsal) /a/dan farklı bir sesbirim olan, ancak ayrı harfle temsil edilen bu sesbirime ön (predorsal) a adı verilmektedir. Ön a (á), /g, k, l/ komşulugunda da bulunur. Fransızca madam gibi kimi sözcüklerdeki ön a ise, Türkçede normal a ünlüsüne donmüştür, ancak hala en gok qaba yası ile Almánya vb. eski söyleyişi taklit ^abalan görülür. /á/ ile ilgili olarak araghrılması gereken iki husus vardır: bunlardan ilki, bu sesbirimin kaynak dillerdeki durumu; ikincisi, /á/nin /a/ ile özdeşleşmesi Türkçenin sesbirimleri ve belirgin altsesbirimleri 191 veya onun bir altsesbirimi olması yerine, çok istisnaî bir durum olarak Türkçenin ses dizgesi içinde yer almasıdır. 4.3.1.2.2. [e] ve [ä] Ölçünlü dilde, e-ä zıtlaması görülmez. Açık e ve kapalı e, ölçünlü Türkçe için /e/nin birer altsesbirimidir. Kimi bilim adamlarının kapalı e'yi bir sesbirim olarak kabul etmiş, ancak kimileri de bu görüşe karşı çıkmıştır (Yılmaz 1991: 151-165). Kapalı e, bir altsesbirim olarak genellikle ilk hecede, giivey, güncy, birey, güleç, giiveç vb. az sayıdaki örnekte ikinci hecede bulunur (Tekin 1994: 83). /ç, y/ ikincil kapalı c'nin oluşmasında rol oynar. 4.3.2. Ünsüz sesbirimler Türkçenin ünsüz sesbirimleri /b, c, ç, d, f, y, g, g, h, q, k, l, l, m, n, p, r, s, ç, t, v, y, z/dir. Alfabe harf olarak yer alan j bir iki yansıma ve ödünçlemede bulunur. Art zamanlı olarak y, g'den gelişen ön damak g'si ve art damak g'si

üzerindeki tartıçmalar sürmektedir. Yalnızca ünlüden sonra gelebilen bu sesler, ünsüz niteliklerini önemli ölçüde kaybetmiş, kendilerinden önceki ünlüün süresini arhrir duruma gelmiştir. Ancak dag-a biçimbiriminde [*da:-y-á\ söyleyişinin yadrganması, [da:-a] söyleyişinin kabul görmesi, ünlüleçme sürecinin henüz tamamlanmadığını gösterir. Yazı ve eğitim düzeyinin yükselmesi, kuçkusuz bu süreci yavaşlatmaktadır. ^'nin art ünlülü sözlerde komçulugundaki ünlüyü uzattığı, ön ünlülü sözlerde ise y'ye geliçtiği görüşü de yaygındır. deg- » [dey-] gibi örneklerde gerçekten g > y geliçmesi görülürken, deger > [deer] vb. örneklerde de ünlünün uzadığı anlaşılmaktadır. 4.3.2.1. /g/; [y], [g] Bu ünsüzler Tiirkçe kökenli sözlerde, komşu ünlülerin art ya da ön oluşlarma bağlı olarak, tamamlayıcı dağılım içindedir, yani Tiirkçe sözlerde y, g karşıtlığı yoktur. g ôdiinç sözlerde art ünlü komçulugunda bulunabilir. Ancak ölçünlû Tûrkçede tamamlayıcı dağılım içinde olmayan ôdûnç sözlerde de y, g karşıtlığı yoktur. Çûnkû Arapçada g yoktur. Farsçada ise y, g karşıtlığı fonemiktir: Far. mory 'kuş', morg ise 'ölülerin geçici olarak muhafaza edildiği yer'. Ancak Farsçadan ôdiinçlemelerde bu karşıtlık görülmez. 4.3.2.2. /g/; art [g], ön [g] Yazıda g harfi ile temsil edilen, ancak farklı kaynaklardan gelişen iki g vardır: art g, ön g. /g/ ve /g/ Tûrkçenin ses tarihiri önemli ölçüde etkileyen ve 192 Süer Eker hareketliliği bugün de devam eden seslerdir. art g ve on g korunur, dûçer, telâfi uzunluğu yaratır veya v'ye y"ye geliçir: art g, on g > v: kogan > kovan, dög- > dövön g > y: beg > bey, eglen- [eylen-] vb. 4.3.2.3. y, art g; g, ön g seslerinin farklı sesbirimler olmaları kuçkuludur. dag - *day bag ~ *bay yag ~ *yay Yukandaki örneklerde, patlayıcı art damak y'si ile sızıcı art damak g':si söyleyiçte anlam farkı yaratmamaktadır. O zaman, y ve g gerçekte ayrı sesbirimin altsesbirimleridir. Benzer biçimde Ege * ege dışında, *diger ~ diger *egemen - egemen *öge ~ öge *dügiin ~ diigiin örneklerinde görüldüğü gibi g ile ön g zıtlaşmaz. 4.3.2.4. İci; [j], [c] j, Tiirkçede, sesbirim değildir. Gerek ölçünli dilde, gerekse ağızlarında [j] ile [c], iki ayrı sesbirim değil eilet ~ jilet, cimnastik ~ jitmastik, Capon ~ Japon, oce ~ oje örneklerinde görüldüğü gibi, /c/ sesbiriminin

serbest değişim içinde bulunan altsesbirimleridir. Divâniî Lûgâti'-t-Tiirk'te dahi harf olarak karşiligi bulunan j sesi (bk. Dankoff - Kelly 1985), bin yilda sesbirim niteligi kazanamamıştır. 4.3.2.5. /q/ vefklTürke kökenli sözlerde q ve k tamamlayıcı dağılım içindedir, yani art ünlü komçulugunda damagin ardında q, ön komçulugunda ise damagm ön tarafmda k ünsüzü bogumlanir. Bu iki ses Türkçenin yazıya geçirildiği alfabelerde genellikle farklı yazıbirimlerle gösterilmiştir: ôdûn sözlerde q, ön ünlü komçulugunda; k, art ünlü komçulugunda bulunabilir. q ve k Arapça kökenli (Osmanlica) sözcüklerde farklı sesbirimlerdir: haq(q) 'pay; dogru', hak(k) 'kazıma, oyma', Hâliq 'Yaradan, Tanrı', hâlik 'helâk olan' vb. Türkçe kökenli sözcüklerle, ôdûn sözcükler arasında da benzer biçimde karşıtlık görülür: berk 'sağlam' * berq 'imek' qar 'yağif türü' # kör 'kazanç' örneklerinde olduğu gibi, zıtlama görülür. Ancak Arapça kökenli sözcüklerin özgün biçimlerindeki q, Türkçede konuma dilinde ön ünlülerden sonra genellikle /k/ye geişir: Türkçenin sesbirimleri ve belirgin altsesbirimleri 193 iqlim > iklim iqbal > ikbal mevqi > mevki iqraz > ikraz tenqit > terikit iqtisad > iktisat vb. Az sayıda örnekte de k > q değişimi görülür: Far. pāk > paq 4.3.2.6. /l/ve/l/ Türkçe kökenli sözlerde /l/nin altsesbirimleri olan ve tamamlayıcı dağılım içinde bulunan [l] ve [l], Türkçe sözcük-ödiing sözcük, ödiing sözcük-ödiing sözcüfc.karşıthgında farklı sesbirimlerdir: bol 'büyük veya geniş' * (Fr. >) bol 'bir igki' sot 'sağın ziddi' * (Fr. >) sol 'bir nota' (Ar. >) kalp 'sahte' # (Ar. >) kalp 'yürek' at 'bir renk' * (Ar. >) Osm. äl 'aile' vb. /y/den sonra gelen l [A] iki altsesbirim arasında bir altsesbirimdir. 4.3.2.7. /r/; [r], [f] Türkçede /r/nin iki belirgin altsesbirimi vardır. Söz sonu dişiridaki gevrelerde [r], söz sonunda ünlüden sonraki durumda ise [r] bulunur. Fonetik literatüründe r' > f > z gelişiminin, yani zetasızmin bir ara ağaması olarak da görülür. (^ekgede bir sesbirim olan [r], Türkçede diğer [r] ile tamamlayıcı dağılım içindedir. Ergeng'e göreysi (1995: 21) /r/nin 3 değişkesi vardır. 4.3.2.8. In/; [n], [ñ] Ölgünlü dilde Inj, [n] ve [ñ] altsesbirimlerinden oluşur. [n] ve /y, g; k, k/ komşulugundaki «'den gelişen [ñ] anlam farkına yol ağmaz. [yenge] = [yeñge], [kanguru] = [kañguru]

vb. Anadolu agizlarında ise genellikle /n/ * /ñ/ dir. 4.3.2.9. Ivf; [v], [w] ve [f] Akustik özellikleri bulunduğu ortama, çevresindeki sesli ortama göre değişen [v] ve yan ünlü [w] altsesbirimlerinden oluşan bir sesbirimdir. *tavuk ~ tawuk, *kovuk ~ kowuk, *kavuk ~ kawuk örneklerinde diş-dudak ünsüzü v ile çift dudak ünsüzü w zıtlaşmamaktadır. [w] yuvarlak ünlüler, [v] ise düz 194 Süer Eker ünlüler komşulugunda görülmektedir, yani [v] ve [w] tamamlayıcı dağılım içindedir. Qyle ise, [v] ve [w], Türkgede /v/nin altsesbirimleridir. KopkalliYavuz (2000: 9) /v/nin akustik bakımdan incelendiğinde üg altsesbirimin bulunduğu görülmektedir. Demirezen (2004: 754) ise /f/ ve /v/ sesbirimleri i gin / u, o, ü, ö/ önünde, sırasıyla fi ve beta harfleriyle gösterilen 'ötümsüz, çift dudak, sürtünücü' [ ] ve 'öümlü, çift dudak, sürtünücü' [(3)] altsesbirimlerinden (sesteş) söz etmektedir. /b/ ve /p/den geligen, Türkgenin ses tarihinin ikincil sesleri, v ve /, Türkge kökenli sözcüklerde farklı sesbirimler değildir; ancak Türkge kökenli ov- ile yansima 0/ ünleminde /v/ ve /f/ zıtladır. Az sayıda Türkge kökenli sözcükte bulunan v ve /, esas olarak, Tiirkge kökenli sözcük-ödiing sözcük ve ödiin sözcüködüng sözcük kargitliklerinde zıtladır. 4.3.3. Diğer ödüng sesbirimler Ödüng sözcüklerdeki Türkge ses dizgesinden farklı olan sesbirimler yerlerini kendilerine en yakın Türkge sesbirimlerine bırakır. Osmanlıca döneminde, ödünglenen Arapçaya özgü sesler kugkusuz yerlerini Türkge seslere bırakarak söylenmiş; ancak yazıda bunların harf kargilikleri korunmuştur. Bu harflerin kargiliklerini yeni Türk alfabesine taşıma girişimleri, sesbirim-yazxbirim kargithginin esas alınmasıyla büyük ölçüde engellenmiştir. Ancak gögu zaman dinsel bir saygı ya da prestijli dildeki söyleniği koruma duygusunun birer ürünü olan simrli sayıda sözcükte ünsüz kökenli ödüng sesbirimler ya da bunların kalıntılan görülebilir. 4.3.3.1. Ayin (') Arapçada bir ünsüz sesbirim olan 'ayn, Osmanlı Türkgesinde genellikle yerini ürlülere bırakır, kimi zaman da özgün dildeki hece yapısı korunarak pargaüstü sesbirim iğlevinde duraga yakın bir görünüm alır (krğ. Tuvaca anlam ayırt edici girtlaksil ünlüler: a't 'at' ancak at 'ad'; o't 'ot' ancak ot 'od, ateg'). taban * Osm. tab'an 'yaradilijtan' telin 'tel + ilgi durumu

eki' * tel'in TSnetleme' say * Osm. sa'y' gahşma, emek' Osm. nev 'yeni' * Osm. nev' 'tür' (yazıda nevi ve nev'-i) kat * Osm. kat' 'kesme' (yazıda kai ve kat'-i) Osm. Cem 'özei ad' * Osm. cetn' 'toplama' cem, cüz, def, kat, men, nev vb.' sözcükler yazımda, iyelik eki aldıklarında özgün bigimdeki ayin veya hemze kesme igareti ile temsil edilmektedir: cem'i, ciiz'i, defi, kat't, men'i, nev'i vb. Tiirkçenin sesbirimleri ve belirgin altsesbirimleri 195 4.3.3.2. Hemze (') Hemze de Tiirkgede asil işlevini; me'mur > memur [memur] te'sir > tesir [tesir] te'min > ternin [temin] vb. örneklerinde olduğu gibi komşu iinliilerin uzamasıyla kaybeden ya da neş'c > [ncşe] sozciiğinde goriildiigi gibi diişerek kaybolan, Arapganin bir unsiiziidir. iki iinlii, ya da bir iinlii bir iinsiiz arasında bulunabilen hemze, ayin iinsuziine benzer gekilde az sayıda sozciiikte anlam farklılaşmasına yol agar: Kur'an 'Muslumanlign temel kitabı' * kuran 'kur- eyleminin sıfat-fiili' vb. ayin ve hemze, Turkge kokenli sozciiiklerle zitlaştığında benzer sonuqlara yol agar. C^ok istisnai durumlarda da goriilen, yazımda aynı igaretle, kesme işaretiyle gosterilen ayin ve hemze tek bir sesbirim olarak değerlendirilebilir. 4.3.3.3. Unsiiz uzunluğu Arapga kokenli sozciiiklerde soz sonundaki uzun iinsiizler yazıda yalin halde gosterilmez. Bu iinsiizler olginlii dilde hiss > his, redd > ret [redd] örneklerinden anlaşıldığı gibi tekleşmiştir; ancak yafli ve Osmanlicaya vakif kimi gevrelerin soyleyişinde ikiz iinsiizlerin varlığı hissedilebilir: 12 * Osm. iz(z) 'izzet, biiyuklik' ad * Osm. ad(d) 'sayma' Olginlii Turkgede Osmanlica kalinhsi az sayıda sozciiikte iinsiiz uzunluğu ve ayin zitlaşabilir: Osm. Şerr 'kotiilik' * Osm. Şer' 'din kurallan' def(f) 'tef, daire' * def 'savma, savulma' vb. Bu zitlaşma hissedildiğinden, yazıda kesme işareti kullanılması veya ayin unsiiziinin I ile temsil edilmesi gibi goziimler ortaya gikar. 4.4. Pargalariistu sesbirimler Dilin ses dizgesi yalnızca parga sesbirimlerin belirli dizilişlerde bir araya gelmesiyle oluşmaz. Sesbirim, bigimbirim, sozce, tiimce vb. pargalann di- şmda, ama pargalara yönelik biiriinsel ozellikteki sesbirimlerdir. Bu nedenle, soz konusu kuramları desteklemek ve tamamlamak iizere, pargalariistii sesbirimler adı verilen ses ozellikleri de kuramsallaştırılmıştır. Pargaiistii sesbirimler kavşak,

durak ve tondur (Swift 1963: 4, 5). 196 Süer Eker 5. Sonug Ölgünlü Türkgede sesbirimlerin sayisuru kesin olarak belirlemek gügtür. Kullarulan ölgütlere, art zamanli ya da eş zamanli yaklagima bagli olarak sesbirim sayisi degigebilir. Ancak Türkge igin, sesbirim sayisurun 21 ünsüz sesbirim + 8 ünlü sesbirim = 29 sesbirim olmadigi söylenebilir. 5.1. Türkgenin sesbirim sayisi Türkge kökenli sözcüklerde harf sayismdan az, Türkge ses dizgesine uymayan ödüng sözcüklerle birlikte, harf sayismdan fazladir. Sesbirim niceligi ile yazibirim niceligi her zaman bire bir kargilik gelmemektedir. Bazen yazibirimin sesbirim kargiligi, bazen de sesbirimin yazibirim kargiligi olmamaktadır. 5.2. Ayirt edici ölgütler gergevesinde ölgünlü Türkgede bulunan sesbirimler, Türkge kökenli sözcükler göz önüne alindiginda ünlülerde 8, ünsüzlerde 19 olmak üzere toplam 27'dir. 5.3. Ödüng sesbirimlerin kullarulmasi durumunda bu sayi ünlülerde 12, ünsüzlerde 23 olmak üzere toplam 35'tir. Diger ödüng sesbirimlerle bu sayi 37'ye gikmektedir. 5.4. Pargalarüstü sesbirimler de hesaba katildigi zaman sayi artmaktadır. 4 ton sesbirim, 3 baglama sesbirim ve vurgu sesbirim (Swift 1963: 4, 5) dahil olmak üzere sayi $37 + 8 = 45$ 'e ulagmaktadır. 5.5. Ünlü uzunluklan ve pargalarüstü sesbirimler birer sesbirim olarak alirur, ödüng sesbirimlerden ünsüz uzunlugu bir kenara birakilirsa sayi 34'e irimektedir. 5.6. Türkgenin sesbirimleri tablo hâlinde şu gekilde gösterilebilir: Ünlü Sesbirimler ve Belirgin Altsesbirimler 1. /a/ 2. /ä/ (ödünflemelerde) 3. /ä/ (ödünglemelerde) 4- /e/ 5- /i/ 6. /ii/ ' 7. /A/ (ödünglemelerde) [e] [e] [ä] 8. /o/ 9 /o/ 10. /u/ [e] (ödünglemelerde telâfi uzunlugu) xi. /ü/ (ödünglemelerde) 12. /ü/ Tiirkçenin sesbirimleri ve belirgin altsesbirimleri 217 Ünsüz Sesbirimler ve Belirgin Altsesbirimler 1. /b/ 2. /d/ [c] [j]/d/,/l/,/n/önünde 3- /ʔ/ 4- /d/ 5. /f/ (ödünglemelerde) 6- /g/ 7- /Y/ 8. /g/ + art ünlü (ödünglemelerde) 9. /h/ (ödünglemelerde) 10. /q/ 11. /k/ + art ünlü (ödünglemelerde) art ünlü + /k/ (ödünglemelerde) [ic] (söyleyiş anomalisi) [x] (söyleyiş anomalisi) 12./l/ [t] art önlü komgulugunda [l] ön önlü komgulugunda [A] art ünlü + /y/den sonra 13. art ünlü +/i/ /i/ + art ünlü (ödünglemelerde) 14. /m/ 15- /n/ ' [n] [q] damak ünsüzleri komgulugunda 16. /p/ 17- /r/ [r] söz başi ve

iginde [r] söz sonunda 18. /s/ 19- /ʔ/ 20. /t/ 21. /v/ [v] [w] yuvarlak ünlüler komjulugunda 22. /y/ 23. /z/ Diger Ödüng Sesbirimler 1. Ayin/Hemze 2. Ünsüz uzunlugu Pargaüstü Sesbirimler 1. 4 yükseklik sesbirim 2. 3 baglama sesbirim 3. Vurgu sesbirim Toplam: 12 + 23 + 2= 37 parga sesbirim. 8 pargaüstü sesbirim. Türkgede 45 sesbirim vardır.

Kaynakça

Akalin, Ş. H. (2002) Bilişim Türkgesi, in N. Demir - E. Yılmaz (haz.) Türk Dili El Kitabı, Ankara: Grafiker Yay. Aksan (1998) Her Yönüyle Dil 1-3, Ankara: TDK. Banguoglu, T. (1990) Tiirkgenin Gramen, Ankara: TDK. Blaskovic (1964) 'R' Sessizinin Söylenişi, Türk Dili Araştırmaları Yilligi Belleten 1964, 5-10. Demircan, Ö. (1981) Türkgе Ezgilemeye Girij, Türk Dili Araştırmaları Yilligi Belleten 1980-1981, Ankara: TDK. Demircan, Ö. (1996) Tiirkgenin Sezdizimi, Istanbul: Der Yay. Demirezen, M. (2004), Şagdaş Türkgе'nin /f/ ve /v/ Sesbirimlerinin Gelişimi ve Bazı Sorunlar, in v. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 1, 20-26 Eylül 2004, Ankara: TDK Yay., 743-755. Denny, J. (1995) Türk Dili Grameritiin Temel Kuralları, gev. O. Şahin, Ankara: TDK Yay. Ergeng, I. (1995) Konuşma Dili ve Tiirkgenin'Söyteyiş Söзлиiğü, Ankara: Simurg. Ergeng, i. (2002) Konuşma Dili ve Tiirkgenin Söyleyiş Söзлиiğü, istanbul: Multilingual. Ergin, M. (1993) Türk Dil Bilgisi, Ankara: Bayrak. Hartmann, R. R. K.-Stork, F. C. (1972) Dictionary of language and linguistics, New York - Toronto: John Wiley & Sons. Hülst, H. G. van der-Weijer, J. van de (1991) Topics in Turkish phonology, in H. Boeschoten - L. Verhoeven (eds.) Structure and Use of Turkish, Leiden: Brill, 11-59. John, C.-Yallop, C. (1995) An Introduction to Phonetics and Phonology, Cornwall: Blackwell Publisher Ltd. Kilig, M. A. (2003) Tiirkiye Türkgesi'ndeki ünliilerin sesbilgisel özellikleri, in A. S. Ozsoy-D. Akar et al. (eds.) Studies Turkish Linguistics, istanbul: Bogazigi University Press. Kornfilt, J. (1997) Turkish, London - New York: Routledge. Lewis, G. L. (1986) Turkish Grammar, Oxford: Clarendon Press. Özsoy, A. S. (2004) Türkgе'nin Yap ist, Istanbul: Bogazigi Yayımevi. Poppe, N. (1968) Tatar Manual, Indiana University

Publications, The Hagues: Mouton & Co. Swift, L. (1963) A Reference Grammar of Modern Turkish, Bloomington: Indiana University. Tekin, T. (1959) (Tanıtma) A. N. Kononov, Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazika..., Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1959, 331-378. Vardar, B. (1980) Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, Ankara: TDK. Yılmaz, E. (1991) Ana Türkte Kapalı e Ünlüsü, Türk Dilleri Araştırmaları 1991, 151-165.

Ünsüzlerin Özellikleri

Ses yolunda boğumlanarak çıkan sesler ünsüz ses olarak adlandırılır. Ünsüzler, tek başlarına telaffuz edilmez. “e” ünlüsü ile birlikte telaffuz edilir. Türkte 21 tane ünsüz harf vardır: Bunlar; “b, c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z” harfleridir.

Sert ünsüzler: Ses tellerinde herhangi bir titreşme olmadan oluşur.

Yumuşak ünsüzler: Ses tellerinin titreşmesiyle oluşur.

Sürekli ünsüzler: Ses yolunun daralmasıyla oluşan ünsüzlerdir.

Süreksiz ünsüzler: Ses yolunun kapalı olduğu durumda meydana gelen ünsüzlerdir.

Ünsüzlerle ilgili bazı kurallar:

1. Türkte kelime başında iki ünsüz bir arada yer almaz. "Bre" ünlemi istisnadır.

Örnek:

Fren, tren, plân, klip, krater, grup, star, trafik, kral, kelimeleri Türkte değildir.

2. Türkte “m, ğ, l, v, c, f, r, j, p, ş, n, h, z” ünsüz harfleri kelimenin başında

bulunmaz.

Örnek:

Mesele, ğark, lazım, vesile, Cafer, fert, reis, jandarma, pijama, şerik, nesim, hayat, zahmet

3. Türkçede “f, h, j, v” sesleri bulunmaz.
4. Türkçede her ünsüz tek harfle gösterilir.
5. Türkçede birkaç istisna dışında “b, c, d, g” ünsüzleriyle sözcükler bitmez.

Fonem teorisinin önemi hakkında

Kerim DEMİRCİ

ÖZET

Dilin yapısını çözümlmek öncelikli olarak dili oluşturan seslerin anlaşılmasıyla ilişkilidir. Ferdinand de Saussure’ün ‘Dilde aykırılıklardan başka bir şey yoktur’ varsayımından yola çıkan dilciler fonem teorisinin ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Modern anlamda fonem teorisi, özellikle Rus bilgin Baudouin de Courtenay başta olmak üzere Nikolai Trubetzkoy, Paul Passy, Roman Jakobson, Sergey Karçevski gibi birçok uzmanın çalışmalarıyla şekillenmiştir. Bu bilginler dillerin konuşma seslerini çözümlmeyi mümkün kılan bir sistemi dilbilime kazandırmıştır. Bu sistem modern fonetik ve fonoloji çalışmalarının altyapısını oluşturmuştur. Bu yazıda konuşma seslerine mahsus ayırt edici özelliklerin bilimsel metotlarla tespitine dayanan fonem teorisinin en temel özellikleri ele alınacaktır. Anahtar Kelimeler: fonem teorisi, fonem, alofon, ayırt edici özellik, Baudouin de Courtenay.

Giriş

İnsanlara mahsus olan dilin konuşmaya ve dolayısıyla sese dayalı olduğu, konuşma seslerinin diğer bütün ham seslerden farklı olduğu bilinmektedir. Dilin en küçük birimi olarak kabul edilen sesi yeryüzündeki diğer ses ve gürültülerden ayıran en önemli nitelik, onun insana mahsus şekillendirilmiş bir fiziksel vasfının olmasıdır. Doğadaki sınırsız ses çeşitliliğine karşılık insanın çıkarabileceği sesler

sınırlı sayıdadır. İnsan sesleri içinde konuşma organları tarafından üretilen ve dil sisteminin temelini oluşturan seslere konuşma sesleri (speech sound) adı verilir. Toplamı yüzü aşmayan konuşma seslerinin büyük bir bölümü dünya dillerinde ortaktır ve bu sesler ünlüler ve ünsüzler olmak üzere iki ana gruba ayrılırlar (Eker 2009: 226-227). Bu yazıda, insan konuşmalarını mümkün kılan seslerin önem ve özelliklerini bilgi seviyesinden bilim seviyesine taşıyan fonem teorisi kısaca ele alınacaktır. Fonem teorisini modern ve metodik bir yaklaşımla dilbilime kazandıran ilk dilbilimcilerin kimler olduğu belirtilecektir. Zira dilin seslerini anlayıp sistemleştirme yönünde ilk olma özelliği taşıyan çalışmalar sadece ses olayını değil dildeki birçok olayı izah etmeye ışık tutacak bir altyapının başlangıcı mahiyetindedir. Bize göre fonem teorisi gramer kitaplarında ses olaylarını anlatan bütün bölümlerde öncelikle anlatılması gereken en temel konudur. Bu teori ses bilgisi ve ses bilimi gibi alanların içeriğinin daha iyi bir şekilde algılanmasına zemin hazırlayacaktır. Şimdi fonem teorisinden ne anladığımıza bakalım. Fonem teorisi nedir ve neyi amaçlar?

Yerli veya yabancı dilbilgisi kitaplarını incelediğimiz zaman uzmanların ekseriyetinin dili çözümlenmeye sesten başladığını görürüz. Bunun sebebi dilin bir sistem olmasıdır. Dil, içinde birbiriyle ilişkili, birbirine bağımlı seviyeleri bulunan ve her seviyesi kendi içinde başlı başına bir sisteme sahip olan bir yapıdır (Eldemir 1980: 130). Gelişigüzel bir sıralanışa sahip olmayan dil belirli kurallar içerisinde sıralanma ve yapılanma sergiler. Francis Katamba'nın (1993: 4) belirttiği gibi bilhassa Amerikalı yapısalci dilbilimciler dili garip bir doğal olay olarak değil, tasvir edilebilir ve incelenebilir bir cisim olarak görmüşlerdir. Bu anlayış genel olarak bir yapı olan dilin bir katmanını çözüp kavramadan öteki katmana geçmeme prensibini benimsemiştir. Dilin her bir katmanına dilbilimsel seviye (linguistic level) olarak bakılarak bu seviyeler basitçe şu bölümlere ayrılmıştır: Sesbilimsel seviye > Biçimbilimsel seviye > Sözdizimsel seviye > Anlambilimsel seviye. Sesbilimsel seviye yapısal olarak işin temelini oluşturur. Bu seviyenin temelini de fonem1 adı verilen yapılar oluşturmaktadır. Fonemin

analizi dilin analizinin ilk adımını teşkil eder. Dolayısıyla bunu fark eden dilliler bir matematikçi hassasiyetiyle fonemi tanımlayıp sınırlarını çizmeye çalışmışlardır. Bu amaçla fonem terimi ilk olarak 1870'lerde Jan Baudouin de Courtenay tarafından bilim dünyasına tanıtılmış daha sonra onun öğrencileri fonem teorisini geliştirmişlerdir. Bu konuda Alfia Abazova şunları kaydetmektedir (Strazny 2005: 829-830): Fonem terimi ilk olarak 1875 yılında insan konuşmasının temel birimi olarak tanıtıldı. Terimin ilk defa 1873'te Fransız dilbilimci Dufriche-Desgenettes tarafından kullanıldığı söylene de esas olarak [Kırım-Rusya] Kazan Üniversitesi'nde 1875-1895 yılları arasında Jan Baudouin de Courtenay ve Mikolaj Kruszewsky'nin ses ile ilgili yaptıkları geniş çalışmalar fonem teorisini kurmuştur. Kazan [dilbilim] Okulu, fonemlerin „insan konuşmasının psikolojik karşılığı“ olduğu fikri üzerine yoğunlaşmıştır. Baudouin'e göre fonem, esasen konuşurun zihninde oluşur. Ses, zihinsel imaj veya psikolojik izlenimin temsilcisidir. Konuşma sürecinde kişinin çıkardığı ses onun zihnindeki imajı veya psikolojik izlenimi dışa vurma isteği olarak algılanabilir fakat telaffuz daima fonetik bağlam tarafından şekillendirilir.

Bu yaklaşıma göre konuşan kişi zihninde oluşan izlenimlerin, duyuların, hislerin ve benzeri durumların birbirinden farkını ortaya koyup dışarıya bir karışıklığa mahal vermeden aktarabilmek için seslere de farklı özellikler yüklemek durumundadır. Başka bir deyişle, seslerin farkları verebilmesi için kendilerinin ötekilerden farklı özelliklere sahip olması gerekir. İşte fonem teorisine göre her bir konuşma sesinin eski tabirle nev-i şahsına münhasır, yani kendini diğer seslerden en az bir ayırt edici özelliğe (distinctive feature) sahip olması gerekir. Ayırt edici özellik terimi dilbilimde daha çok fonolojiye mal olmuş olup zıtlıklar üzerine kurulmuş bir sistemin göstergesidir (Bkz. Crystal 1998: 121-123). Roman Jakobson, ayırt edici özellikleri, sesler arasındaki anlamlı zıtlıklar ile insanların sesleri ayırt edebilme kabiliyetinin manifestosu olarak görür. Jakobson, Fonem kavramı (1942), adlı yazısında bir dilin bütün konuşurlarının -doğru söylendikleri takdirde- duydukları tüm sesleri en ince

ayrıntısına kadar doğru bir şekilde ayırt edebilmektedir. Yabancılar ve hatta dil uzmanlarının aynı sesleri doğru algılayıp farkı görebilmeleri oldukça zordur (Mielke 2008: 25).

Fazla ayrıntıya girmeden fonem teorisinin ortaya çıkışına göz atalım. Rusya'da Polonya asıllı Baudouin de Courtenay, İsviçre'de Saussure, İngiltere'de [Henry] Sweet ve Fransa'da [Paul] Passy bu teoriyi ana hatlarıyla ortaya koyarken 1928 yılında Lahey'de toplanan Uluslararası Birinci Lengüistik Kongresi'nde bu teori Nikolai Trubetzkoy, Roman Jakobson ve [Mikolaj Habdank] Kruszewski tarafından iyice şekillendirilmiştir (Başkan 2003: 94). Özcan Başkan, (s. 90) fonem teorisinin altyapısını Ferdinand de Saussure'un „Dilde, aykırılıklardan başka bir şey yoktur“ sözünün şekillendirdiğini söyler. Modern fonem teorisinde fonem anlam ayırt edici sestir. Fonem, genel anlamda insana ait olan konuşmanın ve bilimsel anlamda fonolojinin en küçük birimidir. Örneğin, yay sözcüğünün başındaki y sesi onu bay ve ray sözcüklerinden ayırır. Bu durumda y-ay, b-ay, r-ay sözcüklerinde /y/, /b/, /r/ farklı ses birimlerdir² (Eker 2009: 235). Türkiye Türkçesinin resmî alfabesinde 29 fonem vardır. Bu fonemlerden herhangi birini ötekilerden ayırıp incelediğimizde seçtiğimiz bu fonemin geri kalan 28 fonemden en az bir özellik³ bakımından ayrılması gerekir. Bu fark onu kendi başına bir fonem olarak diğerlerinden ayırma gücüne sahiptir. Örneğin, her konuda (oluşum noktaları, süre, çıkış yolu vs.) birbirlerinin aynı olan g/k, f/v, c/ç, p/b gibi fonem çiftleri ses tellerinin titreşip titreşmemesine geldiğinde birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Türkçede gel ile kel, fay ile vay, cayır ile çayır, pir ile bir kelimeleri arasındaki anlam farklarının esas sebebi g/k, f/v, c/ç, p/b fonemlerinin ayırt edici özellikleridir. Dolayısıyla bu kelimelerde kullanılan sesler için şunu söyleyebiliriz: /g/≠/k/, /f/≠/v/, /c/≠/ç/, /p/≠/b/ Fonemleri birbirinden ayırmak maksadıyla kullanılan kelime çiftlerine en küçük ortak çift (minimal pair) adı verilir. Dillerde ortak çiftler bir fonemin farklı bir ses olup anlam farkı yaratmaya muktedir olduğunu test etmeye yararlar. Bu, bir tür doğrulama veya matematiksel tabirle sağlama yapma işlemidir. Alfabede kendine yer bulmuş olan bir sesin

kendisine benzeyen veya benzemeyen öteki seslerin tümünden ayrıldığı ortak çiftler aracılığıyla tespit edilebilmektedir. Yukarıda geçen gel-kel, fay-vay, cayır-çayır, pir-bir yay-bay gibi çiftlerin yanında Türkçede seslileri ayıran farklı çiftler de vardır: resmî „resimle ilgili“ resmi „yükleme hali“ /î/≠/i/ kâr „kazanç“ kar „bir yağış türü“ /â/≠/a/ şûra „danışma heyeti“ şura „yer yön zarfı“ /û/≠/u/

Ancak ses bilgisi tamamen zıtlıklar yaratan fonemlerden ibaret değildir. Ses birimlerin anlam farkı yaratmayan alt sesleri de mevcuttur. Fonem teorisinin önemli bir tarafını oluşturan bir kavram da alofon kavramıdır. Anlam farkı yaratmayan ses birimlere alt ses birim (alofon) denir (Eker 2009: 235). Baudouin“in St. Petersburg“da derslerine devam eden Rus dilbilimci Lev Scerba (1880-1944) hocasının fonem konusundaki psikolojik yaklaşımını kabul etmekle birlikte sonradan fonemin işlevsel yönü üzerine yoğunlaşır. Scerba fonem teorisine tamamlayıcı dağılım (complimentary distribution⁴) terimini eklemiştir. Tamamlayıcı dağılım aynı fonemin farklı fonetik bağlamlarda anlam değiştirmeyen değişik varyantı demektir (Strazny 2005: 830)-831). Bu durumda anlam değiştirmeyen iki ses birbirinin serbest değişimleri (free variation) olarak ortaya çıkarlar. Bu yaklaşım fonem gibi algılanan fakat fonem olmayan seslerin

² Modern dilbilim konvansiyonel olarak sesbirimleri (fonem) iki taksim / / arasında, alt sesbirimleri (alofon) ise iki köşeli parantez [ ] arasında göstermektedir.

³ Vokal olsun konsonant olsun konuşma seslerinin birbirinden farklılığını göstermek için başvuru birden çok ölçüt (bakış açısı) vardır. Bunların en yaygın olanları ünlüler için oluşum noktaları, çenenin durumu, süre, dudakların durumu, yükseklik vs. iken konsonantlar için oluşum noktaları, ses tellerinin durumu, salınım süreleri, ağızdan veya genizden çıkarılmaları vs. gibi bakış açılarıdır. Mesela Türkçedeki 29 sesi a sesinden z sesine doğru bir tabloya sıralasak, her bir sesin altına yukarıdaki ölçütlere göre + (var) ve – (yok) işareti koysak her bir sesin geri kalan tüm seslerden en az bir bakış açısına göre ayrı olduğunu görürüz.

tespitinde geçerli bir ölçüt olmuştur. Aşağıdaki örneklerde farklı gibi gözükten ortak çiftler anlam bakımından aynıdır: cigara=sigara (c=s) jandarma=candarma (j=c) beg=bey (g=y) piştim=biştim (p=b) kaymak=gaymak (k=g) horaz=horoz

(a=0) vs. Bölgesel ağızlardan veya kişisel sebeplerden kaynaklanan söyleyiş farkları kelimeler üzerinde kendilerini ses farklılığı olarak gösterir. Bu ses farklarının çoğu yeni bir sesbirim olmayıp belirli bir sesbirimin alt sesbirimleri yani serbest değişimleridir.

Peki, yukarıda kısaca anlatmaya çalıştığımız fonem teorisinin dili çözümlenmeye yönelik çalışmalarda ne gibi kullanım alanı veya faydaları olmuştur? Her bir sesi bir matematikçi hassasiyetiyle bir rakam gibi tek tek ele alıp bu seslerin büyük dil yapıları içerisindeki etkilerini incelemek dile ait ayrıntıların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Çok genel ve kabataslak bir şekilde „dil, seslerle konuşulur“ genellemesi fonem teorisiyle yerini daha titiz ses çalışmalarına bırakmıştır. Bu ayrıntı sesten büyük yapılara da uygulanmıştır. Her şeyden evvel dilin yalnızca - duymaya çok alışık olduğumuz-sözdiziminden ibaret olmadığı, dilin temelde bir ses dizimi⁵ olduğu, morfolojik, leksikal ve sentaktik dizimin bu ses dizimi temelinde şekillendiği fonem teorisiyle daha açık olarak görülmüştür. Her bir dilbilimsel seviyenin kendini oluşturan daha küçük parçalarının belirlenip tanımlanmasında sesin analizi oldukça önemli bir yer tutar. Aşağıdaki örnekte dilin sadece söz diziminden ibaret olmadığını gözlemleyebiliriz:

1. K-ö-p-e-k-l-e-r-i-m-i-z k-e-d-i-l-e-r-e g-ü-n-l-e-r-c-e n-e-f-e-s a-l-d-ı-r-m-a-m-ı-ş-t-ı. (ses dizimi)
2. Köpek-ler-imiz kedi-ler-e gün-ler-ce nefes al-dır-ma-mış-tı. (morfem dizimi)
3. Köpeklerimiz-kedilere-günlerce-nefes aldırılmamıştı. (söz dizimi)

Bu dizilişlerin her birinde dizilişi oluşturan unsurların (ses, kök-ek, kelime/öge) yerleri belirli oranlarda değiştirildiğinde „anlam“ denen hedefe ulaşma ihtimali azalmaktadır. Unsurların büyüklüğüne bağlı olarak anlam kaybı sesten kelimeye doğru (ses > morfem > leksikon) azalmaktadır. Ama her seviyede değişikliğin derecesi arttıkça ve değişiklik belirli bir noktaya

4 Alfia Abazova tamamlayıcı dağılım teriminin Rus dilbilimci Lev Scerba tarafından ortaya çıkarıldığını söylerken Hadumod Bussmann, Dictionary of Language and Linguistics adlı eserinde (2006: 215, 430) bu terimin N. S. Trubetzkoy tarafından tanıtıldığını söyler. 5 Türk dilcilerden Ömer Demircan'ın Türkçenin ses yapısıyla ilgili kitabını Türkçenin Ses Dizimi diye adlandırması bilindiği kadarıyla „ses

dizimi" tabirinin bir kitap ismi olarak kullanılması bakımından bir ilktir. Araştırmacının bu adlandırmayı fonem teorisinin etkisi altında yaptığını söylemek yanlış olmasa gerek. Şunu belirtelim ki kitabın isminde „dizim“ kelimesi geçerse de Türkçenin ses olaylarını anlatan ve son yılların bu konudaki en kapsamlı kitabı M. Volkan Coşkun'un Türkçenin Ses Bilgisi adlı eseridir. Coşkun, gramerin yalnız fonetik konusuna ayırdığı bu kitabıyla fonetiğin diğer dilbilimsel katmanlarla olan ilişkilerine ve fonetik deneylere geniş yer vermiştir.

gelince anlam tamamen kaybolur. Aşağıdaki birinci (1) cümlede anlam tamamen kaybolmuştur. Anlam taşıyabilme kabiliyeti açısından sesler; morfemlere, kelimelere ve ögelere göre daha anlamsız6 birimler olduğundan seslerin yer değişikliği anlamı daha çabuk yok edebilmektedir. İkinci (2) cümlede anlam biraz uğraştıktan sonra çıkarılabilir. Üçüncü (3) cümlede yer değişikliğinin anlamı çok tam olarak bozmamasının sebebi cümlenin kısa olmasından kaynaklanmaktadır. Öge sayısı çok olan, paragraf uzunluğundaki sıralı ve bağlı cümlelerde sentaktik değişiklikler de anlamı tamamen öldürebilir. Cümlelere sonradan bir ekleme veya çıkarma işleminin yapılmadığına dikkat ediniz:

1. l-k-ö-e-p-i-i-z-r-m-e-k e-i-e-k-e-r-l-d r-g-e-n-l-e-ü-c s-e-f-n-e m-ı-r-d-ı-a-ş-t-ı-m-a-l
2. ler-köpek-imiz e-ler-kedi ce-ler-gün nefes tı-ma-mış-dır-al
3. nefes-köpeklerimiz-kedilere-aldırmamıştı-günlerce

Fonem teorisinin öncülüğünde parçalarüstü sesbirimler, morfemler, alomorflar, monemler, etimonlar, söz öbekleri, ögeler vs. kaba birer dil varlığı olmaktan çıkıp ayırt edici özellikleri dikkate alınarak daha hassas yaklaşımlarla ele alınmıştır. Neredeyse tüm alanlarda varlığın en küçük parçalarına erişme isteği göze çarpmaktadır. Atomun proton ve nötronların dışında daha küçük olan quartzlara veya bunlardan daha küçük parçacıklara ayrıldığı, her şeyde makrodan mikroya, mikrodan nanoya geçildiği dünyada dilin de en küçük parçalarına inme isteği doğal bir durumdur. Türkçedeki yön adlarına bakalım. Yönlerin çok da önemli olmadığı bir mesleği olan kişiler için doğu, batı, kuzey ve güney kelimeleri yönleri ifade etmek için yeterli olabilir. Bu dört ana yön yeterli olmasa bile kuzey-

doğu, güney-doğu, kuzey-batı ve güney-batı gibi arayn gösteren kelimelerinin yeterli olacağını düşünülebilir. Buna mukabil bir meteoroloji uzmanı için bunların yeterli olması düşünülemez. Meteoroloji uzmanının daha ayrıntılı ara yönleri gösteren kelimeler bulması gerekir. Nitekim bu tür bilimlerde normal insanların bilmediği onlarca farklı kelime kullanılmaktadır. Meteorolojide dile dayalı kelimelerin (adların) yetersiz kaldığı noktada matematik dili sayılan rakamlar devreye girer. Hatta rakamların yanında „derece“ ve „dakika“ bildiren işaretler kullanılarak mevcut durum (ayrıntı) ifade edilir. Bu durum matematiğin kendi içinde de gözlenir. Sıradan bir insan için 1, 2, 3, 4...10 vb. düz/doğal sayılar yeterli iken bir matematikçi için 1 ile 2 arasında virgülle ifade edilecek birçok ara sayı vardır (1.01, 1.02, 1.03, 1.04, 1.05, 1.06, 1.07, 1.08, 1.09 - 2). Nano boyutta bu ara sayıların adedi muazzam bir Şekilde çoğalacaktır. Bu durum olaya dışarıdan bakan sıradan insan için gereksiz gibi algılansa da hem işin uzmanı açısından hem de varlık realitesi açısından gereklidir. Farklı bilim dallarındaki emsalleri gibi fonem teorisi de dili anlama adına ayrıntıların fark yaratabilecek özellikte olduğunu gösterme ameliyesidir.

Mesela fonem teorisinin ayırt edici özellikler yaklaşımıyla fiillerin çekimi konusuna bakılınca, Şimdiye kadar genel bir adla geçiştirilen zaman ve kip gibi kavramların aslında ne kadar ayrıntılı olduğu görülebilir. Birbirine yakın gibi görünen fiillerin bile derine inilince öteki fiile göre bir ayırt edici özelliği olduğunu tabir yerindeyse bunun milimetrik bir fark bile olsa mevcut olduğunu görmek mümkündür. Örneğin lmek, vefat etmek, gebermek, nalları dikmek, ebedi istirahatgâhına çekilmek, ex olmak, tahtalı köye gitmek, hayatını kaybetmek, son yolculuğuna

6 Fransız dilbilimci Andr Martinet (1908-1999) 20. yüzyılda İşlevsel Yapısalcılığın en önemli simalarından biridir. Ona göre dil çift eklemli bir yapıdır. Bunlardan ilki anlamlı olan morfemler ve kelimeler düzeyidir. İkincisi ise bu anlamlı yapıları oluşturan anlamsız düzeydir ki bu düzeyi fonemler oluşturur (Crystal 2008: 35). Dolayısıyla anlamsız yapıların yer değiştirmesi durumunda anlam bütünlüğünü takip edebilmek ile anlamlı yapıların yer

değiştirmesinden sonra anlam bütünlüğünü yakalamak arasında büyük farkların görülmesi anormal bir durum değildir.

Çift eklemlilik konusu için bkz. Mehmet Aydın 2007, Dilbilim El Kitabı, s. 29-31 vuğurlanmak, dar-1 bekaya irtihal etmek, göç etmek vs. gibi fiiller aynı anlam ekseninde birbirlerinden farklılık arz eden fiillerdir. Bu fiillerin tümü biyolojik olarak hayatın sonlanması anlamına gelse de her biri bu biyolojik sonlanma olayını ifade eden kişinin bakış açısını yansıtmaya açısından farklılık gösterir. Örneğin aspekt (bakış/görünüş) olayı bugün başlı başına incelenen bir konu haline gelmiştir. Yazımızın başında belirttiğimiz, fonem teorisinin seslerde bulunan ve bulunmayan özellikleri artı (+) ve eksi (-) ile gösterme metodu anlambilimde de kullanılmaktadır. Dilde kesişme veya örtüşme yüzdeleri birbirine çok yakın olan her bir kelimenin bir diğ erinden belirli oranda farklı olma ihtimali bu yöntemle daha açık olarak gösterilme imkânına kavuşmuştur. Sesbilgisinden alınan bu yöntem aşağıdaki iki örnekte birbirine yakın fiillerin ve nesnelere aralarındaki ayrım için kullanılmıştır. Aşağıdaki beş fiil malın/nesnenin transferiyle ilgili detayları göstermektedir:

sahip değiştirme

isteğe bağlı transfer

değiş tokuş

fiyat

özneye geçmesi

al-

+

+

+

+

+

sat-

+

+

+

+

-

çal-

+

-

-

-

+

ver-

+

+

-

-

-

takas et-

+

+

+

-

+

(Riemer 2010: 158). Emel Huber'den aldığımız aşağıdaki kelimeler aynı anlam ekseninde oldukları halde ayrınıt bakımından farklı nesnelere göstermektedir. Huber bunu yapısal dilbilim kapsamında, „anlambirimcik çözümlemesi“ olarak tanımlarken bizim ayırt edici özellik olarak tanımladığımız kavramı „ayırıcı özellik“ diye adlandırır: Sandalye: [+mobilya parçası; +oturmak için; +ayaklı; +sırtlık; -koltuk] Koltuk: [+mobilya parçası; +oturmak için; +ayaklı; +sırtlık; +koltuk] Tabure: [+mobilya parçası; +oturmak için; +ayaklı; -sırtlık; -koltuk]

Şilte: [+mobilya parçası; +oturmak için; –ayaklı; –sırtlık; –koltuk] (Huber 2008: 156-158).

Sonuç

Bu kısa yazıda fonem teorisinin dili anlamaya yönelik iki önemli faydasını anlatmaya çalıştık. Bunlardan ilki dilbilimcilerin bu teori vasıtasıyla en küçük dil unsuru olan sesleri kurallara ve metodolojiye dayanarak tespit imkânı elde etmiş olmalarıdır. İkincisi ise aynı teorinin dilin bir dizgeler bütünü olduğunu ve bunun bütün dilbilimsel seviyelere taşınabileceğini gösteriyor olmasıdır. Başka bir ifadeyle dilin alt yapısını teşkil eden sesin kurallar ve kuramlar dâhilinde açıklanabilmesi dile ait öteki yapıların anlaşılmasının olmazsa olmazıdır. Bir dilin sesler aracılığıyla konuşulduğunu bilmek ile bu seslerin fonetik ve fonolojik özelliklerini kurallar tespit ederek izah edebilmek bir sürecin birbirini takip eden iki önemli aşamasıdır. Fonem teorisi ses olayını bilgi düzeyinden bilim düzeyine geçirmenin en önemli adımı olarak adlandırılabilir. Giriş bölümünde bahsettiğimiz gibi dilbilgisi kitaplarının ses bilgisi bölümleri fonem teorisinin ışığı altında tekrar ele alınmalıdır. Türkçe dâhil hangi dilin fonetiği veya fonolojisi anlatılırsa anlatılsın işe öncelikle fonem teorisinin kavratılmasıyla başlanması gerekir. Türkçede (resmi alfabeye göre) 29 sesin olduğunu öğrenilen bir bilgi olmaktan çıkarıp 29 fonemin her birinin geri kalan 28 fonemden en az bir yönüyle farklı olduğunu teorik desteklemeyle kavranılan bir algı haline getirmek gerekir. Zira teori, pratiğin altyapısını izah etme işlemidir. Bu yaklaşımla elde edilen bilginin derinliği ve kalıcılığı, ezberin ve yüzeyselliğin önüne geçecektir.

KAYNAKÇA

AYDIN, Mehmet (2007), Dilbilim El Kitabı, İstanbul: 3F Yayınevi.

BAŞKAN, Özcan (2003), Lengüistik Metodu, İstanbul: Multilingual.

BUSSMANN, Hadumod (2006), Dictionary of Language and Linguistics, London and New York: Routledge.

COŞKUN, M. Volkan (2010), Türkçenin Ses Bilgisi, İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.

DEMİRCAN, Ömer (2002), Türkçenin Ses Dizimi, İstanbul: Der Yayınları
EKER, Süer (2009), Çağdaş Türk Dili, Ankara: Grafiker Yayınları.
ELDEMİR, Aysu (1980), “Saussure”den sonra yapısal dilbilimde sözdizimi konusunda tutumlar yöntemler ve dönüşümlü üretimsel dilbilgisinde Chomsky” Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları 1, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. Doruk Matbaacılık Sanayii, s.129-148.
HUBER, Emel (2008), Dilbilime Giriş, İstanbul: Multilingual.
KATAMBA, Francis (1993), Morphology, New York: St. Martin's Press.
MIELKE, Jeff (2008), The Emergence of Distinctive Features, New York: Oxford University Press.
RIEMER, Nick (2010), Introducing Semantics, New York: Cambridge University Press. STRAZNY, Philipp (2005), Encyclopedia of Linguistics, New York-Oxon: Fitzroy Dearborn. (Alfia Abazova'nın makalesi).
<http://www.etymonline.com/index.php?search=phoneme&searchmode=none>
(3.11.2010)

Seslerin özellikleri

Her dilde birbirinden farklı özelliklere sahip sesler bulunur. Türkçedeki sesler öncelikle ünlü ve ünsüz olarak iki grupta toplanır:

ÜNLÜLER

Ünlüler, oluşumları sırasında herhangi bir engele takılmayan seslerdir. Türkçedeki ünlüler: *a, e, ı, i, o, ö, u, ü* sesleridir. Bu sesler, kalın-ince; düzyuvarlak; dar-geniş olarak sınıflandırılırlar. Türkçedeki ünlüler tablo hâlinde şu şekilde gösterilebilir:

	DÜZ		YUVARLAK	
	GENİŞ	DAR	GENİŞ	DAR
Kalın	a	ı	o	u
İnce	e	i	ö	ü

Türkçe kökenli sözcüklerde 8 temel kısa ünlü ses birimin varlığı kabul edilir. Türkçenin bakışımı (simetrik) ünlü yapısını bozan kapalı g, Türk dil biliminin önemli sorunlarından biridir. Ölçünlü Türkçe ünlü ses birimlerin sayısı bakımından dünya dilleri arasında orta sıralarda yer alır. Diğer yandan Türkçenin ortografik olarak yani ölçünlü yazım sistemine göre 8 ünlü ses birime sahip olduğu kabul edilmekle birlikte, bu sayı, ses bilimsel bakımdan başka dillerden kopyalanan uzun ünlüler ve yine kopya ön a ünlüsü ile birlikte en az 12'ye çıkmaktadır.

Ünlüler oluştukları yere, dilin veya çenenin yüksekliğine, dudakların durumuna göre biçimlenir. Ünlüler, akciğerden gelen havanın ses tellerinin titreşmesiyle ilk özelliklerini kazandıktan sonra herhangi bir engelle karşılaşmadan ağız boşluğuna gelir ve burada hiçbir nokta ile temas etmeden dilin, alt ve üst çenenin yüksekliğine; dudakların düz ya da yuvarlaklığına göre oluşur.

En temel ünlü ses olarak /a/ kabul edilir. Türkçe için en zayıf ünlü ise /ı/dır. Dilin ön tarafının tümsekleşmesiyle ağzın arka bölgesinde **art (kalın) ünlüler /a, ı, o, u/**, dilin arka tarafının tümsekleşmesiyle ağız boşluğunun ön tarafında **ön (ince) ünlüler /e, i, ö, ü/** oluşur. Alt çene ve üst çenenin birbirinden uzaklaşmasıyla ağız boşluğu genişler, dolayısıyla **geniş ünlüler /a, e, o, ö/**; alt çene ile üst çenenin birbirine yaklaşmasıyla ağız boşluğu daralır ve **dar ünlüler /ı, i, u, ü/** oluşur.

Dudakların yuvarlaklaşması durumunda **yuvarlak ünlüler /o, u, ö, ü/**, düzleşmesi durumunda ise **düz ünlüler /a, e, ı, i/** oluşur.

Ünlülerin söyleniş sürelerinin normal ünlünün iki katı olması durumunda uzun ünlüler meydana gelir. Ünlülerin daha uzun söylenmesine ise uzatma denir.

Türkçedeki ünlü sesler ve özellikleri şöyledir:

a: kalın (**art**), düz, geniş

ı: kalın (**art**), düz, dar

e: ince (**ön**), düz, geniş

i: ince (**ön**), düz, dar

ö: ince (**ön**), yuvarlak, geniş

ü: ince (**ön**), yuvarlak, dar

o: kalın (**art**), yuvarlak, geniş

u: kalın (**art**), yuvarlak, dar

Kopya ünlüler: Diller birbirlerinden sözcük kopyaladıkları gibi, sözcüklerle birlikte bazen kendi özgün ses birim dökümlerinde bulunmayan sesleri de kopyalayabilirler. Türkçedeki uzun ünlüye sahip sözcükler başta Arapça ve Farsça olmak üzere Fransızca, İngilizce gibi dillerden kopyalanmıştır. Bilimsel yazında ön a olarak bilinen ünlü de Arapça kökenli sözcüklerde yer alır.

Türkçe kökenli sözlerde birincil uzun ünlü yoktur. Arapça, Farsçada uzun olan, ancak Türkçeye kopyalanırken kısalan bazı uzun ünlüler (Ar. kayat >) hayat; ancak ha-ya-tım vb. eklenmelerde, açık hece durumunda eski uzun şekillerine döner. Arapçadan kopyalanan bazı sözlerde ise (Ar. me'mur >) memur, (Ar. ma'lum >) malum vb. örneklerde olduğu gibi Türkçede bulunmayan hemze ve ayın ünsüzlerinin düşmesiyle oluşan ikincil uzunluklar vardır.

Dünya dilleri arasındaki ünsüz sayısının 600'den fazla olduğu ortaya konmuştur. Dünya dillerinin ünsüz dökümleri 6 ile 122 arasında değişmektedir. Ortalama ünsüz sayısı 22 ± 3 'tür. Türkçe, ünsüz sayısı bakımından dünya ortalamasında yer almaktadır.

Ölçünlü Türkçenin harf olarak gösterilen ünsüzlerinin sayısı 21'dir. Ancak ölçünlü konuşma dilindeki ünsüz seslerin sayısı daha fazladır: b, c, ç, d, f, i, g, ğ, h, j, k, k, l, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, v, v, y, z. Alfabede harf olarak yer alan j bir iki yansıma ve ödünçlemede, ñ ise kimi ünsüzlerin komşuluğunda /n/nin bir alt ses birimi olarak bulunur. Türkçenin ünsüzleri genel olarak dört ölçüte göre sınıflandırılır:

Oluşum/boğumlanma yerlerine (çıkaklarına) göre

- Ötümlü/ötümsüz (titreşimli/titreşimsiz) olmalarına göre
- Sürekli/süreksiz olmalarına göre
- Ağız/geniz ünsüzü olmalarına göre

Ünsüzler oluşumları esnasında bir engelle karşılaşan sesler olmaları bakımından yukarıdaki sınıflandırma bir bakıma engelin türünü göstermektedir.

Oluşum/boğumlanma yerlerine göre (çıkaklarına göre) ünsüzler: Alt ve üst dudakların birbirine temas ettiği noktada dudak ünsüzleri /b, p, m/, üst dişler ile alt dudağın birbirine temas ettiği noktada ise diş-dudak ünsüzleri /f, v/ oluşur. Diş ünsüzleri adı verilen /d, n, s, t, z/ seslerinin oluşum noktası, üst ön dişlerin arkası /c, ç, j, ş/ ünsüzlerinin oluşum noktası ise üst ön dişlerin hemen üstünde diş eti ile ön damağın birleştiği yerdir. /g, k, l, r/ ön damakta, /ğ, k, l, ğ/ ise art damakta oluşur. Ölçünlü Türkçede gırtlakta oluşan tek ünsüz /h/dir.

Ötümlü/ötümsüz (titreşimli/titreşimsiz, tonlu/tonsuz) olmalarına göre ünsüzler: Ciğerden gelen hava akımı ses tellerine çarpması durumunda, titreşerek şiddetini kısmen yitirir. Bu durumdaki bütün ünlüler ve /b, c, d, i, g, ğ, j, l, l, m,

n, ñ, r, v, y, z/ ünsüzleri ötümlü (titreşimli, tonlu) seslerdir. Ciğerden gelen hava akımının ses tellerini titreştirmemesi durumunda ötümsüz (titreşimsiz, tonsuz) ünsüzler oluşur: /ç, f, h, k, p, s, ş, t/ ünsüzlerinin tamamı ötümsüzdür. Buna göre b-p, c-ç, d-t, ğ-k, g-k, j-ş, v-f, z-s ünsüzlerini birbirinden ayıran özellik, ilk ünsüzlerin ötümlü, ikincilerin ötümsüz olmasıdır.

Sürekli/süreksiz olmalarına göre ünsüzler: Ünsüzler çıkaklarında oluşurken hava akımı kesintili biçimde veya sızarak çıkar. Örneğin /t/ sesinin oluşumunda hava akımı kesintilidir, ancak küçük bir patlama işitilir; /s/ sesi oluşurken ise hava akımı kesintili değil, sızma şeklinde sürekli. Bu nedenle hava akımının kesintili olduğu ünsüzlere süreksiz ünsüzler, hava akımının sızdığı ünsüzlere ise sürekli ünsüzler adı verilir. Buna göre /b, c, ç, d, i, g, ğ, k, p, t/ ünsüzleri süreksiz; /f, ğ, h, j, l, l, m, n, r, s, ş, v, y, z/ ünsüzleri sürekli.

Ağız/geniz ünsüzü olmalarına göre ünsüzler: Akciğerden pompalanan ve ses yolunda ham ses hâline gelen hava akımı ağız boşluğuna yönlendirilirse ağız ünsüzleri, burun boşluğuna yönlendirilirse geniz ünsüzleri oluşur. /m, n, ñ / geniz ünsüzleri, diğer bütün ünsüzler ağız ünsüzleridir. Geniz ünsüzlerinin yanındaki sesler benzeşmeyle genizsilleşebilir. Örneğin, Çankaya sözcüğündeki ilk ünlü a, yanındaki geniz ünsüzü /n/nin etkisiyle genizsilleşerek /Çănkaya/ şeklinde söylenir.

Türkçedeki ünsüzler ve özellikleri şöyledir:

b: ötümlü, çift dudak, süreksiz (patlayıcı), ağız

c: ötümlü, dış eti-damak, süreksiz (patlayıcı), ağız

ç: ötümsüz, dış eti-damak, süreksiz (patlayıcı), ağız

d: ötümlü, dış, süreksiz (patlayıcı), ağız

f: ötümsüz, dış-dudak, sürekli (sızıcı), ağız

- i:** ötümlü, art damak, süreksiz (patlayıcı), ağız (ɣ)
- g:** ötümlü, ön damak, süreksiz (patlayıcı), ağız
- ğ:** ötümlü, art damak, sürekli (sızıncı), ağız, yarı ünlü
- h:** ötümsüz, gırtlak, sürekli (sızıncı), ağız, yarı ünlü
- j:** ötümlü, diş eti-damak, sürekli (sızıncı), ağız
- ķ:** ötümsüz, art damak, süreksiz (patlayıcı), ağız (q)
- k:** ötümsüz, ön damak, süreksiz (patlayıcı), ağız
- l:** ötümlü, art avurt, sürekli (akıcı), ağız
- l:** ötümlü, ön avurt, sürekli (akıcı), ağız
- m:** ötümlü, çift dudak, sürekli (akıcı), geniz
- n:** ötümlü, diş, sürekli (akıcı), geniz
- ñ:** ötümlü, art /ön damak, sürekli (akıcı), geniz
- p:** ötümsüz, çift dudak, süreksiz (patlayıcı), ağız
- r:** ötümlü, ön damak, sürekli (çarpmalı/titrek), ağız
- s:** ötümsüz, diş, sürekli (sızıncı), ağız
- ş:** ötümsüz, diş eti-damak, sürekli (sızıncı), ağız
- t:** ötümsüz, diş, süreksiz (patlayıcı), ağız
- v:** ötümlü, diş-dudak, sürekli (sızıncı), ağız
- û:** ötümlü, çift dudak, sürekli (sızıncı), ağız, yarı ünlü (w)
- y:** ötümlü, ön damak, sürekli (akıcı), ağız, yarı ünlü
- z:** ötümlü, diş, sürekli (sızıncı), ağız
- ĥ:** ötümsüz, art damak, sürekli (sızıncı), ağız, (ölçünlü dilde yoktur)

Boğumlanmaları sırasında diğer ünsüzlerin aksine, herhangi bir engelle karşılaşmayan ve herhangi bir noktada temas gerçekleşmeyen ğ, y, ı gibi ünsüzlere, ünlülere yakınlığı nedeniyle ünlümsü adı verilir.

Hece, *ciğerlerden gelen havanın göğüs kaslarının kasılmasıyla bir seferde çıkardığı ses ya da seslerdir*. Yapısal veya ses bilgisel tanıma göre ise *bir veya birden fazla ses birimin sıralanmasıyla oluşan yapıdır*. Zeynep Korkmaz heceyi “*Bir nefes hamlesi içinde çıkan, tek bir ses veya ses grubundan oluşan, yalnız başına kelime olabilen veya kelime oluşumunda yer alabilen ses birliği*” olarak tanımlar.

Hece genellikle üç parçadan oluşur: Başlangıç, çekirdekten önceki ilk ses veya bazı diller için ilk sestir. Çekirdek, hecenin doruğu, yani hecenin en yüksek oranda duyulduğu bölümdür. Hecenin son parçası ise bitıştır. Her dilde ve her hecede bu üç parça bulunmayabilir, bulunması zorunlu parça, çekirdektir. Heceler birbirlerinden hece sınırı ile ayrılır. Hece sınırı iki hecenin arasındadır. Örneğin kuş/lar sözcüğünde ünlüler hece doruğu; ş ve l arası, hece sınırıdır.

Hecelerin yapısı V (ünlü) ve C (ünsüz) işaretleriyle gösterilir. Ünlü ile biten hecelere açık hece, ünsüz ile veya uzun ünlü ile biten hecelere ise kapalı hece adı verilir. Açık hece (.) işareti ile, kapalı hece (-) işareti ile gösterilir. CV, yani bir ünsüz ile bir ünlüden oluşan açık hece dünya dilleri arasında en yaygın hece türüdür. Her dilde ses birimlerin hece içindeki sıralanışında belirli sınırlamalar vardır. Örneğin CC, CV, CVC, V heceleri her dilde yoktur. Bazı dillerde de heceler ünsüzle bitemez, Arapçada olduğu gibi bazı dillerde hece yalnızca ünsüzlerle başlayabilir. Heceler anlam taşımakla yükümlü yapılar değildir. Örneğin, **kara** bağımsız, sözlüksel bir birimdir, ancak kara sözcüğünü oluşturan *ka* ve *ra* hecelerinin anlamı yoktur. Hece sınırının sözcük ve ek sınırı ile örtüşmesi durumunda ise anlam kendiliğinden ortaya çıkmış olur. Çekimli **gelsin** sözcüğü *gel* ve *sin* hecelerinden oluşur.

İlk hece anlamlı bir sözcüktür, ikinci hecenin bağımlı da olsa anlam ve işlevi vardır. Türkçede altı çeşit hece, bir hecede ise en çok dört ses birim vardır. Türkçe kökenli sözcüklerin tümü bu altı hece türünden birine uyar:

V (ünlü) *o, a*

CV (ünsüz + ünlü) *bu; bu/nu, sa/rı*

VC (ünlü + ünsüz) *al, ol*

CVC (ünsüz + ünlü + ünsüz) *bil, bul; top/tan*

VCC (ünlü + ünsüz + ünsüz) *alt, üst*

CVCC (ünsüz + ünlü + ünsüz + ünsüz) *kalk, Türk*

Türkçede en çok görülen hece türleri CV ve CVC olup bunlar dışındaki hece türleri, hece yapısında değişme olmaksızın sözcük kökü ve gövdesi içinde üst üste gelemez. Hece sonunda iki ünsüz bulunan, yani VCC ve CVCC türündeki hecelerin oluşumu Türkçede hece ve söz sonunda bulunabilen ünsüz çiftleriyle sınırlıdır. Başka dillerden kopyalanan (alıntı) sözcükler bu hece türlerine ait olabilirler. Türkçeye yabancı dillerden kopyalanan ve Türkçenin hece ve ses sistemine uymayan sözcüklerin bir bölümü ise yaygın kullanım alanı bularak söyleyişte ve yazımda *sabr > sabır* veya yalnızca söyleyişte *film > filim* örneklerindeki gibi Türkçeleşmiştir. Bu tür sözcükler, Türkçede hece ve sözler -*br* ve -*lm* ile bitemeyeceği için ünlü türemesiyle hece yapılarını değiştirirler. Nitekim *sabr* ve *film* sözcüklerinin ilk bakışta CVCC türünde görünmesine karşın -*br* ve -*lm*'nin Türkçe söz sonunda bulunabilecek ünsüz çiftleri arasında yer almadığı anlaşılır.

Diller, kendi ses sistemlerine aykırı, kaynak dildeki ses sistemlerine daha yakın sözcükler kopyalayabilirler. Özellikle kopyaların kaynağı; bilim, sanat vb. alanlarda gelişmiş bir ülkenin veya kutsal kitabın prestijli dili ise bu tür sözcükler

adeta dokunulmazlık kazanarak hece yapılarıyla kimi zaman özgün biçimlerine oldukça yakın biçimde, en az değişiklikle kopyalanmaktadır. Türkçe, yazımda ve söyleyişte veya çoğu zaman yalnızca söyleyişte sözcüklerle birlikte bu türden birçok yeni hece türü kopyalamıştır.

CCV (ünsüz + ünsüz + ünlü): *gri, pro/je*

VCCC (ünlü + ünsüz + ünsüz+ ünsüz): *enst/rü/man*

CCVC (ünsüz + ünsüz + ünlü + ünsüz): *flaş, fren, klan*

CCVCC (ünsüz + ünsüz + ünlü + ünsüz + ünsüz): *trans, tröst*

CCCVC (ünsüz + ünsüz + ünsüz + ünlü + ünsüz): *stres*

CVCCC (ünsüz + ünlü + ünsüz + ünsüz + ünsüz): *tekst, kontr*

CCVCCC (ünsüz + ünsüz + ünlü + ünsüz + ünsüz + ünsüz): *sfenks*

Tahsin Banguoğlu'na göre hecelerin sıralanışında genel kural şudur: Sözcükte her ünlü, kendisinden önce gelen ünsüzü ve kendisinden sonra gelen tek veya düzenli iki ünsüzü; *bu, Türk, ge/lin, bü/yü/mek, te/ker/lek* vb. örneklerdeki gibi kurduğu hecenin içine alır. Sözcükler birleşirken kapalı heceyle biten sözcüğün sonundaki ünsüz, birleştiği sözcüğün ilk hecesindeki ünlüyle yeni bir hece kurar. Örneğin, *aşevinden* (aş + evinden) sözcüğü hecelenirken **a/şe/vin/den** olur. Benzer şekilde *Dün akşam üstü bakkaldan üç ekmek aldım* cümlesinde yer alan sözcükler yazıda ayrı ayrı gösterilmesine karşın ulamalarla **Dü/nak/şa/müs/tü bak/kal/dan ü/çek/me/kal/dım** veya **Dü/nak/şa/müs/tü bak/kal/da/nü/çek/me/ kal/dım** vb. şekillerde hecelenerek söylenebilir.

Türkiye Türkçesi ses bilgisi parçalarüstü ses birimler

Ses dizgesi, seslerin bir kural etrafında anlam demetçikleriyle işlenerek dışa doğru sarmal hareketle yapılanmasıdır. Ses dizgesinin yapılanması, ancak sesbirimlerle sağlanmaktadır. Sesbirimler, bir dilde en alt kısımda yer alan anlam ayırt edici tümevarımın ilk muharriğidir. Sesbirimler; parçasal ve parçalarüstü sesbirimler olarak iki alt kategoriden oluşmaktadır. Parçasal birimler; ünlü ve ünsüzlerden parçalarüstü birimler de; vurgu, süre, durak, kavşak, ton ve ezgiden oluşur. Parçasal ve parçalarüstü sesbirimler, birbirinin tamamlayıcısı aynı zamanda birbirinin karşıtıdır. Karşıtlıkları şunlardır:

- Parçasal sesbirimler; işitilir, yazıya yansır ve görülebilir fakat parçalarüstü sesbirimler; sadece işitilir, yazıya dökülmez.

- Parçasal sesbirimler; ses aygıtınca üretilen sesleri ifade ederken, parçalarüstü sesbirimler; üretilen seslerin oluşturduğu hece, sözcük ve tümcelerdeki anlama bağlı nicelik tasarrufları söz konusudur. Bu nicelik anlamda değişmeye yol açabilir.

- Parçasal sesbirimleri; özel, parçalarüstü sesbirimler geneldir. Parçalarüstü birimler; sesin süre, şiddet, frekans gibi akustik özelliklerine bağlı olarak ortaya çıkan ve dilin seslem, sözcük, tümce gibi parçalardan oluşmuş birimleriyle ilgili olan “vurgu, süre, durak, kavşak, ton ve ezgi” gibi birimlerdir (Bek Akdoğan 2017: 15).

Yani parçalarüstü sesbirimler, buldukları sözcüklere özel ifadeler kazandırarak, sözün maksada uygun bir şekilde söylenmesi ve anlaşılmasını sağlar (Bek Akdoğan 2017: 17). Ayrıca parçalarüstü sesbirimlerin tespitinde konuşmanın akustik özellikleri “perde, frekans, süre, şiddet” gibi birimlerden faydalanılır.

perde: Sesin yükseklik, başka bir deyişle, kalınlık ve incelik ölçeği (Karaağaç 2013: 638)

frekans: Ses, akım vb. için birim zamandaki titreşim sayısı, titreşim sıklığı (Püsküllüoğlu 1995: 612).

süre: Ses organlarının belli bir sesin sesletimi için gerekli olan biçimde kaldıkları zaman uzunluğu, bir sesin çıkarılışı sırasında kapladığı zaman dilimidir (Karaağaç 2013: 786).

şiddet: Bir devinimden doğan güç (Püsküllüoğlu 1995: 1429).

Parçalarüstü öğelerin iletişime birçok katkısı vardır. Ayrıca, aynı sözcüğü farklı biçimlerde söylemek suretiyle de anlam farklılıkları elde edilebilmektedir. İşte tam bu anda bürün devreye girer. “Bürün olguları işlevsel bir değer taşıdığı anda bürünbirim adını alır” (Vardar 1982: 80-81). “Örneğin parçalarüstü sesbirimlerden vurgunun bürünbirim olarak kabul edilmesi için bulunduğu dilde ayırıcı işlev üstlenmesi, bunun için de değişkenlik göstermesi gerekir” (Ergenç 2002: 25). Yani, vurgu, süre, durak, kavşak, ton ve ezgi parçalarüstü sesbirimlerin birer bürünbirim olarak kabul edilebilmesi için bulunduğu dilde anlam ayırt edici bir özellik sergilemek zorundadır.

Bürün, konuşma dilinin sinyal sisteminin ayrılmaz bir parçasıdır. Yabancı dil öğretiminde dilin en zor öğrenilen alanlarından biridir. Bunun nedeni ise bürünün, tamamen kullanıldığı dile ait şahsi özellikler sergilemesidir. Bürünsel özellikler açısından her dilin kendine özgü bir sistemi vardır. Her dilin konuşuru kendi ana dilindeki bürünsel özelliklere karşı, doğal dil edinimi sürecinde kazandığı bir bilgi ve sezgiye sahiptir. Anadili konuşurları, sorulduğunda, bürünsel özellikleri doğru belirleyemeseler bile, söyleyişteki farklılıkları ve bu farkların anlamı nasıl etkilediğini bilirler. Buna ek olarak dile özgü bürünsel özelliklerden sapmaları çok doğru biçimde hissederler. Kısacası konuşur, bürünsel öğelere hâkim olarak anlamda ayırt ediciliği sağlamış olup parçalarüstü birimleri yetkin bir şekilde kullanır.

VURGU

Parçalarüstü birimlerin en kapsamlısı olan vurgu, söz içinde soluk hamlelerinin yer yer ve derece derece bir seslemin diğer seslemlere göre daha baskın, şiddetli ve kuvvetli olarak söylenmesidir. Dünya dillerinde vurgu, genel olarak sözcük vurgusu ve sözdizimsel vurgu olarak ikiye ayrılmaktadır. Sözcük

vurgusunda vurgu, bir sözcüğün içindeki bir seslemin diğer hecelere göre daha kuvvetli söylenmesidir (AnTALya, İsTANbul). Sözdizimsel vurgu ise sadece öbekleri değil aynı zamanda tümceyi de ilgilendirmektedir. Sözdizimsel vurguda, öbeğin vurgusu bir seslem üzerindeyken tümcede vurgu ise bir sözcüğün üzerindedir.

Vurgu, konuşucunun o andaki ruhsal durumuna, konuşma ortamına ya da önceden belirlenmiş kimi kurallara bağlı olarak değişebilir. Bir konuşma sırasında kullanılan sözcük ya da tümcenin vurgusuyla aynı sözcük ya da tümcenin eldeki metinden okunuşunda ortaya çıkan vurgu, doğal olarak farklıdır.

Sesin kuvvetliliği veya zayıflığı, alçaklığı veya yüksekliği dinleyicinin her zaman ilgisini uyandırır. Bu bakımdan etkili konuşmada vurgu çok önemlidir. “Çok güzel konuşuyor.”, “Ne kadar akıcı bir konuşması var.”, “Onun gibi konuşmayı çok isterdim.”, “Keşke onun gibi konuşabilsem!”... gibi sözlerle hayranlığımızı kazanan konuşmacıların en önemli özelliklerinden biri, vurguyu yerinde yapmaları ve doğru kullanmalarındadır (Dursunoğlu 2006: 268).

Diller arasındaki en önemli ayrılıklardan biri de vurgudur. Meselâ Çince ve Fransızca gibi dillerde vurgu, Türkçeye oranla daha belirgindir. Türkçede vurgu, daha esnektir. Türkçenin bu özelliğinin ünlülerin ve yumuşak ünsüzlerin çokluğundan kaynaklandığı düşünülebilir. Buna ek olarak vurgu, dillerde anlam ayırıcı bir özelliktir. Örneğin; Türkçede iki tür “verme” biçimi bulunmaktadır. Birinci “VERme”de, “-mA” olumsuzluk biçim birimi vurgusuzdur ve vurguyu kendinden önceki sesleme atar. İkinci “verME”de ise -mA eylemden ad yapım biçim birimi vurguludur ve vurguyu üzerine almaktadır. Örnekte görüldüğü gibi bu iki sözcüğü birbirinden ayırt eden vurgudur.

Sözcükte Vurgu

Bir konuşmanın akışı içinde kullanılan sözcüğün bir seslemini öne çıkarmak için daha baskılı, daha soluklu söylemek biçiminde tanımlanmaktadır (Ergenç 2002: 29). Türkçede tek seslemliler doğal olarak vurguludur ama birden fazla seslemlilerde vurgunun yeri değişmektedir. Türkçede genel

olarak vurgu sona doğru kaymaktadır. Sözcükte vurgu hem sözcüğün kendisini hem de sözcüğe gelen bağımlı biçimbirimleri içermesinden dolayı bu bölümde iki grupta incelenecektir.

Taban Sözcüklerde Vurgu

Bağımlı biçimbirim almamış sözcüklerin oluşturduğu biçimlerdir. Bunlar bir veya birkaç seslemlı sözcükleri içermektedir. Doğal olarak, bir seslem diğer sesleme göre daha baskındır.

a. Yer Adlarında Vurgu

- İki seslemden oluşan yer adlarında vurgu ilk seslemedir. AFyon, İZmir, KONya ... - Üç seslemden oluşan yer adlarında vurgu, genellikle sağa doğru kayarak ikinci seslemin üzerinde yer almaktadır. aDAna, zonGULdak, kuzGUNCuk... - Birleşik sözcük durumundaki yer adlarında vurgu, ilk sözcüğün son hecesindedir. gaZİAntep, kaRAdeniz, paZARbaşı... - Dört seslemden oluşan yer adlarında vurgu ikinci seslemedir. deMİRciler, sağMALcılar, doĞANcılar... - Arapça, Farsça ve Türkçe kökenli birleşik yer adlarında öbek vurgusu yerini korur yani vurgu ilk sözcüğün son seslemi üzerindedir.

(https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/111337/mod_resource/content/0/11.%20Hafta.pdf)

Ses bilimi ve ses bilgisi

1. Ses Biliminin Tanımı

Ses bilimi, ses birimi (fonem, phonem) adı verilen ve anlam ayırd edici özelliği bulunan dil içindeki seslerin işlevlerini/görevlerini inceleyen dil bilimi koludur. Bu yönüyle kimi dilcilerce, görevsel ses bilgisi diye de adlandırılır. Hece yapısı, vurgu, aksan, titremleme ve ses olayları gibi konular ses biliminin inceleme alanında yer alır.

Diller, bir dilin lehçeleri ya da ağızları arasında bile ses dizimi bakımından farklılıklar söz konusudur. Aynı dile ait kelimenin farklı coğrafyalarda farklı seslerle telaffuz edildiğine duyabilirsiniz. **Türkiye Türkçesinde ölçünlü dildeki +%&/()=?_kazak" kelimesinin, İsparta Eğridir'de “gazak”, Senirkent'te ise «kozak» biçiminde telaffuz edilmesi buna örnek gösterilebilir. Yine bir geniz sesi olan nasal n [ñ] ölçünlü dilden kalktığı için, “baña” kelimesi normal n ile “bana” biçimiyle telaffuz edilmektedir.**

2. Ses Değişmeleri

Ses değişmesi, dildeki konuşma seslerinden birinin diğerinin yerine geçmesi ya da türemesi ve düşmesi olarak tanımlanabilir. Dil bilimciler, dillerin çoğunlukla benzer ses değişimlerine uğradığını göstererek konuyla ilgili evrensel kurallar ortaya koymaya çalışmaktadır.

Dil biliminde ses değişmelerine yönelik üç farklı yaklaşım vardır: Yeni Dilbilgiciler (Neogrammarians), Yapısalcılar (Structuralists) ve Üreticiler (Generativists)

2.1. Ses Değişmelerinin Nedenleri

Ses değişmeleri dilin kendi iç dinamiklerinden kaynaklandığı gibi, dil dışı psikolojik, sosyolojik, nörofizyolojik nedenlerden meydana gelebilir. Bir biçim birimi (morfem, Türkçede kelime ve ekler) eş zamanlı ya da art zamanlı olarak ses değişmesine uğrayabilir. Özellikle köken (etimoloji) sözlükleri art zamanlı değişmeleri göstermesi bakımından önemli kaynakları oluşturur. Ses değişmeleri, bir dilin ses dizimi kurallarına uymayan alıntı biçim birimlerinde sıklıkla görülür.

2.2. Ses Değişmelerinin Sınıflandırılması

2.2.1. Aykırılışma (Dissimilation)

2.2.2. Benzeşme (Assimilation)

- a. Kaynaşım (Coalescence)
- b. Eşsöyleyiş (Coarticulation)
- c. Damaksılaşma (Palatalization)
- d. Artdamaksılaşma (Velarization)
- e. Dudaksılaşma (Labialisation)
- f. Önotümlüleşme (Initial voicing)
- g. Sonötümsüzleşme (Final devoicing)
- h. Ünlü Atlaması (Metaphony)
- Ünlü uyumu (Vowel Harmony)
- Tını Değişimi (Umlaut))
- i. Ünsüz Uyumu (Consonant harmony)

2.2.2. Birleşimli Biçim (Sandhi)

- a. Ulama (Liason)
- b. Ünsüz Değişimi (Consonant mutation)
- c. Titremlili Birleşimli Biçim (Tone sandhi)
- d. Ünlü Boşluğu (Hiatus)
- e. Derilme (Synalepha)
- f. Ünlü Düşmesi (Elision)
- g. Ünlü Göçüşmesi (Crisis)
- h. Ünlü Çatışması (Synaeresis)
- Karşıtı: İki Ünlünün Ayrılması (Diaeresis)
- i. İki Ünlü Birleşmesi (Synizesis)

2.2.3. İz Kalıntısı ? (Cheshirisation)

- a. Denkleştirici Uzatma (Compensatory lengthening)
- b. Genizsileşme (Nasalization)
- c. Tonogenesis
- d. Floating tone

2.2.4. Göçüşme (Metathesis): Bir kelimedede seslerin ya da hecelerin yer değiştirmesidir. Genellikle bitişik seslerin yer değiştirdiği görülür. Türkçede köprü=körpü, kibrit=kirbit, toprak=torpak, ekşi=eşki gibi.

2.2.5. Ses Düşmesi (Elision)

- a. Önses Düşmesi (Aphaeresis)
- b. İç Ses Düşmesi (Syncope)
- c. Soneses Düşmesi (Apocope)
- d. Hece Düşmesi (Haplology)
- e. Kaynaşma (Fusion)
- f. Demetçik Daralması (Cluster reduction)

2.2.6. Ses Türemesi (Epenthesis)

- a. Ünlü Türemesi (Anaptyxis)
- b. Ünsüz Türemesi (Excrescence)
- c. Önseste Türeme (Prosthesis)
- d. Soneseste Türeme (Paragoge)
- e. Unpacking
- f. Vowel breaking (diphthongization)

2.2.7. Ses Yumuşaması (Lenition): Birçok dilde görülen ünsüz değişimi türüdür. Benzeşme ile birlikte, dillerin tarihsel değişimlerine öncülük eder.

- a. Ünsüz Aşamalanması (Consonant gradation): Çeşitli derecelerde ünsüz değişiminin olduğu ünsüz değişimi türüdür.
- b. Ünsüz Ötümlüleşmesi ve Ötümsüzleşmesi (Consonant voicing and devoicing): İngilizcede cat+s>ca ts
- c. Sızıcılaşma (Spirantization)
- d. R'leşme (Rhotacism)
- e. L Ötümlüleşmesi (L-vocalization)
- f. Yer Yitimi (Debuccalization)

(<http://www.dilbilimi.net/sesbilimi.htm>)

Türkiye türkçesinin ses bilgisi üzerine notlar

Zeynep Korkmaz

Konuşma organları tarafından üretilen ve dilin temelini oluşturan seslere, dil (konuşma) sesleri denmektedir. Her dilde olduğu gibi Türkçede de ses yapısı, ünlü ve ünsüzler ile bunların dilin belirlediği ölçülere göre ayarlanmış birleşimlerine dayanır.

ÜNLÜLER

Türkiye Türkçesi yazı dilinde, oluşmaları ve boğumlanma özellikleri açısından a, ı, o, u; e, ê, i, ö, ü olmak üzere 9 ünlü bulunmaktadır. Ancak, dilimize Arapça, Farsça gibi yabancı dillerden geçme cahil, fâni, kâmil, kâşif, kâtip gibi sözlerde yer alan uzun ünlüler de hesaba katıldığında dilimizdeki ünlü türlerinin sayısı artmaktadır. Bu ünlü çeşitlenmesi dilimize bir estetik değer kazandırmış ve Türkçenin ses sistemini zenginleştirmiştir. Ünlüler oluşmaları açısından, ses yolunda herhangi bir engele çarpmadan ortaya çıkan ses türleridir. Dilimizin ünlü sesleri taşıdıkları belirgin özellikler açısından başlıca dört ana başlık altında toplanabilir. Bu sınıflandırmada ünlülere nitelik kazandıran husus; ağzın, dilin ve çenenin aldığı şekillerdir. Bu şekillenmeden dolayı ünlüler dört açıdan tasnif edilir:

Ağız Geçidindeki Açıklığa Göre Ünlüler

Alt çene biraz düşük veya ağız boşluğu genişçeyken çıkarılan ünlüler, taşıdıkları boğumlanma özelliği açısından geniş ve dar ünlüler diye adlandırılır. Geniş ünlü (a, e, ê, o, ö), ağız boşluğunun ve çene açısının açık durumunda boğumlanan ünlü türüdür. Ağız boşluğunun ve çene açısının kapalı durumunda boğumlanan ünlüler ise dar ünlülerdir (ı, i, u, ü). Ağaç, oğlan, özel, önem, emek gibi kelimelerde yer alan ünlüler, geniş; için, ılık, büyük, uyku, ümit gibi sözlerde yer alanlar da dar ünlülerdir.

Dilin Durumuna Göre Ünlüler

Dil, arka damağa yaklaştığında boğumlanan ve açık, oğlan, omuz, uçurtma, uzun vb. sözlerde yer alan a, ı, o, u ünlüleri kalın ünlülerdir. Dil ön damağa yaklaştığında boğumlanan ve etek, el, engin, ince, özlü, üzüm, yürek vb. sözlerde yer alan e, è, i, ö, ü ünlüleri ise ince ünlülerdir.

Dudakların Durumuna Göre Ünlüler

Dudaklar düz veya yuvarlak biçimde iken çıkan ünlü türleri, düz ünlüler ve yuvarlak ünlüler olarak sınıflandırılır. Bunlardan açık, alın, elek, yelek, ışıldak, ilik, ince kelimelerinde yer alan a, e, è, ı, i ünlüleri düz; boş, bölük, bölüm, büyük vb. kelimelerde yer alan o, u, ö, ü ünlüleri ise yuvarlak ünlüler diye adlandırılır.

Kısa ve Uzun Ünlüler

Yukarıda gösterilen bütün ünlüler, boğumlanma süreleri açısından uzunluk veya kısalık özelliği de taşıdıklarından, Türkçenin ünlülerini kısa ve uzun ünlüler olarak da sınıflandırabiliriz: a, ā, e, ē, ü, ū gibi. Eğer boğumlanmadaki zaman süresi açısından her ünlüde görülebilen uzunluk-kısalık özelliğini bir yana bırakırsak her bir ünlünün ağız yapısındaki farklı şekillenmelerden kaynaklanan nitelikleri dolayısıyla birbirinden farklı üç özelliği tespit edilebilir. Buna göre a ünlüsü düz, kalın, geniş; e ünlüsü düz, ince, geniş; ı ünlüsü düz, kalın, dar; i ünlüsü düz, ince ve dar olma niteliklerine sahiptir. Buna karşılık o ünlüsü yuvarlak, geniş ve kalın; ö ünlüsü ise yuvarlak, geniş ve ince; u ünlüsü yuvarlak, kalın, dar; ü ünlüsü ise yuvarlak, ince ve dar ünlü niteliği taşımaktadır. Ünlüleri birleştiren ve ayıran özellikler şöyle bir tablo ile de gösterilebilir:

Niteliklerine Göre Ünlüler

	düz		yuvarlak	
	geniş	dar	geniş	dar
kalın	a	ı	o	u
ince	e, è	i	ö	ü

Yukarıda yapılan açıklamalardan sonra her ünlünün taşıdığı temel özellikler şöyle sıralanabilir: a : kalın, geniş, düz bir ünlüdür. e : ince, geniş, düz bir ünlüdür. è : ince, yarı dar, düz bir ünlüdür (él, yél, géce, yèmek, yèşil, yèlek vb.)

ı : kalın, dar, düz bir ünlüdür.

i : ince, dar, düz bir ünlüdür.

o : kalın, geniş, yuvarlak bir ünlüdür.

ö : ince, geniş, yuvarlak bir ünlüdür.

u : kalın, dar, yuvarlak bir ünlüdür.

ü : ince, dar, yuvarlak bir ünlüdür.

Ünlü Uyumu

Türkiye Türkçesinin ünlülerinin kelime içindeki sıralanışlarında, boğumlanma özellikleri açısından birbirine yakın nitelikte olanların art arda gelebilme özelliklerinden dolayı ünlü uyumu kuralı oluşmuştur. Ünlü uyumu, dil benzeşmesi ve dudak benzeşmesi olmak üzere başlıca iki türe ayrılır:

Dil Benzeşmesi (Uyumu)

Ünlülerin kalınlık-incelik durumuna göre oluşan bir uyum türüdür. Taşıdığı temel özellikler şöylece açıklanabilir: a) Bir kelimenin ilk hecesinde kalın bir ünlü varsa onu izleyen hecelerin ünlüleri de kalın olur: alın, yakın, yalan, uyum, uzun, kızak, oyun vb. b) Bir kelimenin ilk hecesinde ince bir ünlü varsa ondan sonraki hecelerde de ince ünlüler yer alır: ekmek, ekin, ilik, ince, üzüm, ölçek vb. Dudak Benzeşmesi (Uyumu) Ünlülerin düzlük-yuvarlık durumuna göre oluşan bir uyum türüdür. Taşıdığı temel özellikler şöylece açıklanabilir: a) Bir kelimenin ilk hecesinde yuvarlak (o, ö, u, ü) bir ünlü varsa ondan sonra gelen hecelerin ünlüleri ya geniş-düz (a, e) ya da dar-yuvarlak (u, ü) ünlü taşımalıdır: oda, olay, oyun, omuz, öfke, önem, soluk, yokuş, ölüm, gönül, ulak, usanç, uyutmak, ünlü, yürek vb. b) Bir kelimenin ilk hecesinde düz (a, e, ı, i) bir ünlü varsa, ondan sonraki hecelerin ünlüleri de düz olur: elek, sevinç, iki, kara, kalın, pişik vb.

Ünlülerle İlgili Ses Olayları:

Ünlüler; boğumlanma yerleri ve özellikleri açısından birbirlerine oranla kalın ünlü-ince ünlü, düz ünlü-yuvarlak ünlü, geniş ünlü-dar ünlü gibi bazı ayrılıklar taşırlar ve birbirlerinden etkilenmeleri sonucunda birtakım değişimlere uğrarlar. Biz bunlara ünlü benzeşmesi, ünlü değişmesi gibi adlar veririz. Bu nitelikteki değişimler, Türkiye Türkçesinin yazı dilinde ünlü incilmesi, ünlü kalınlaşması, ünlü yuvarlaklaşması, ünlü düzleşmesi, ünlü genişlemesi, ünlü daralması şeklinde kendisini gösterir. Ancak, vurgulamak gerekir ki bu değişimler, düzensiz değil, belirli ses kurallarına bağlı düzenli değişimlerdir.

Ünlülerin geçirdiği kurallı başlıca ses değişimleri, aşığıdaki gibi özetlenebilir:

1. Benzeşme

Kelimelerin ünlü yapısında dönemden döneme birtakım benzeşmeler görülür. Bu benzeşmelerin başlıca türleri şunlardır:

Ünlü daralması

Eski Türkçe edgü > eygü > eyü > iyi; kedim > keyim > giyim örneklerinde görüldüğü üzere kendinden sonra gelen y ünsüzünün etkisi ile kelimelerde gerileyici benzeşme olayı sonucunda e > i değişimi olur. Aynı zamanda Türkçenin y, ç gibi ünsüzleri, taşıdıkları daraltma yönündeki boğumlanma özellikleri dolayısıyla, o kelimelerin ses yapısında değişikliğe yol açarlar: ET. çeçek > TT. çiçek; ET. yokarı > TT. yukarı, başla-yor > başlıyor; bekle-yor > bekliyor, ye-y-ecek > yiyecek, ne-y-e > niye vb.

Ünlü genişlemesi

Dar ı, i, u, ü ünlülerinin geniş a, e, o, ö ünlülerine dönüşmesi olayıdır: ET. buka > TT. boğa; ET. kiçe > TT. gece; E.T. ıgaç > TT. ağaç; ET. boğuz > TT. boğaz; ET. töpi > töpe > TT. tepe vb.

Ünlü düzleşmesi

Eski Türkçede dudak uyumunun bulunmaması nedeniyle, birçok kelimedede düz ve yuvarlak ünlüler yan yana bulunmamakta idi. Bu özellik söyleyiş zorlaştıran bir duruma yol açtığı için ünlü düzleşmesi yoluyla birçok kelimenin

söylenişi uyumlu bir duruma getirilmiştir. Eski Türkçede dudak uyumuna aykırı olan birçok kelime, günümüz Türkiye Türkçesinde bu açıdan uyuma girerek düzleşmiş bulunmaktadır: ET. ertür- > erdür- > TT. erdir-; ET. ilgerü > TT. ilerü > ileri; ET. altun > TT. altın; ET. aşur- > TT. aşır-; ET. azuk > TT. azık; ET. erük > TT. erik; ET. yitük > TT. yitik; içkü > TT. içki; ET. bindür-> TT. bindir- vb. Bu değişim dilimize yabancı dillerden geçmiş kelimeler için de geçerlidir: Far. çarşu > TT. çarşı; Far. cadu > TT. cadı; Ar. sanduk > TT. sandık vb.

Ünlü yuvarlaklaşması

Bir kelimenin hecelerindeki düz ünlüler ile yuvarlak ünlülerin yan yana yer almasının yol açtığı uyumsuzluğu gidermek üzere gerçekleşen bir uyum türüdür. Eski Türkçede bu bakımdan kendini gösteren uyumsuzluk, Türkiye Türkçesine uzanan süreçte bu açıdan uyuma girmiş bulunmaktadır: ET. bulıt > TT. bulut; ET. tokı- > TT. doku-; ET. korı- > TT. koru-; ET. bedük > beyük > TT. büyük > büyük; ET. topık > TT. topuk; ET. unit- > TT. unut-; ET. sogı- > TT. soğu-; ET. ulı > TT. ulu-; ET. tozıt- > TT. tozut- vb.

Ünlü incelmesi

Türkçede y, s, ş, ç, n ve l ünsüzleri, taşıdıkları boğumlanma özellikleri dolayısıyla yanlarında bulunan ünlüleri inceltme etkisi gösterebilmektedir. Dilimizdeki bıç- > biç-; alma > elma; yeşıl > yeşil; Far. bulbul > bülbül; Far. duşman > düşman vb. kelimelerde kendini gösteren incelmelerde, söz konusu ünsüzlerin inceltme etkisi bulunmaktadır.

Ünlü kalınlaşması

İnce ünlülerin kalın ünlülere dönüşmesi yolu ile oluşan bir benzeşme türüdür. Dilimize girmiş yabancı kelimelerin bir kısmında bu olayı görmekteyiz: Far. aster > TT. astar; Ar. fitrat > TT. fitrat; Ar. hazir > TT. hazır; Ar. kalip > TT. kalıp; Ar. suret > TT. surat; Ar. gida > TT. gıda; Ar. sadik > TT. sadık; Ar. sila > TT. sıla vb.

2. Ünlü Türemesi

Ses olayları arasında dikkat çeken bir olay da ünlü türemesidir. Bu olayın sebeplerinden biri, yabancı kökenli kelimenin sonunda yan yana bulunan iki ünsüzün söylenişindeki güçlüktür. Türkçede bu söyleyiş güçlüğü araya bir ünlü girmesiyle ortadan kaldırılmıştır: Ar. asl > TT. asıl; Ar. hüzn > TT. hüzün; Ar. fikr > TT. fikir; Ar. zikr > TT. zikir vb.

Ön seste Türkçenin söyleyiş kurallarına ters düşen ve yabancı kelimelerde yer alan çift ünsüzler arasında, Türkçenin ses yapısına uydurulma amacıyla da ünlü türemesi meydana gelir: İt. scala > iskele, Fr. station > istasyon, İt. scarpino > iskarpin, Fr. club > kulüp vb.

Dilimize yine Doğu ve Batı dillerinden geçmiş ve Türkçenin ön ses kurallarına aykırı olan bazı kelimelerde ön ses türeme örneklerine de özellikle ağızlarda rastlanmaktadır: Rum. limon > TT. ağızlarında ilimon; Far. leğen > TT. ağızlarında ileğen; Ar. ramazan > TT. ağızlarında ıramazan; Ar. rüya > TT. ağızlarında ürya; Ar. Rum > TT. ağızlarında Urum vb.

Anlam berkitmesi yapılmış bazı nitelik isimlerinde de böyle bir ses türemesi görülmektedir: düpdüz > düpedüz, güpgündüz > güpegündüz, sapsağlam > sapaşağlam, bir-cık > biricik, dar-cık > daracık, genç-çık > gencecik; az-cık > azıcık vb. Kanımızca bu türlü genişletmelerde, nitelik isimlerini daha etkili duruma getirmeyi amaçlayan estetik bir duygu ağır basmaktadır.

3. Ünlü ve Hece Düşmesi:

Bazı kelime kalıplarında zamanın getirdiği çeşitli etkenlere bağlı olarak ünlü düşmesi, daha doğrusu hece kısalması görülmektedir: Paşa bahçesi > Paşabahçe; Kadı köyü > Kadıköy, Arnavut köyü > Arnavutköy gibi. Burada kelime sonundaki iyelik eklerinin düşmesindeki başlıca etken, bu kelimelerin aşınma yoluyla artık asıl anlamlarını yitirerek birer yer adına dönüşmesi olabilir. E.T. yori-r > TT. -yor; E.T. tur-ur > TT. -Dir, -DUr şeklindeki gelişme de yori- ve tur- yardımcı fiillerinin zamanla birer eke dönüşmüş olmalarından kaynaklanmıştır.

Ayrıca burun-u > burnu, omuz-u > omzu, yalın-(ı)z > yalnız, kıvrır-(ı)m > kıvrım, kavuş-ak > kavşak örneklerinde olduğu gibi orta hece ünlüsünün vurgusuz olmasına bağlı olarak ortaya çıkan ünlü düşmeleri de vardır. Bu olay üç veya daha çok heceli kelimelerin orta hecelerinde yer alan zayıf ve dar ünlülerin düşmesi şeklinde de görülmektedir: ileri-le- > ilerle-, koku-la- > kokla-, sızı-la- > sızla-, diri-lik > dirlik vb. Bazen orta hecedeki geniş ünlüler de düşebilir. Ancak, geniş ünlülerde direnme gücü dar ünlülere oranla daha yüksek olduğu için bu tür düşmeler seyrek: burada > burda, nerede > nerde, yatası > yatsı gibi. Dilimizde seyrek olarak kelimelerin ön seslerinde de düşme görülür: ısıtma > sıtma, ısıcak > sıcak, umutlu > mutlu vb. Ayrıca dilimizde orta hece düşmesi veya erimesi biçiminde kaynaşma olayları da görülmektedir: biri birine > birbirine, gide gide > gitgide, kayın ana > kaynana, kayın ata > kaynata, ne erse ne > nesne vb.

ÜNSÜZLER

Ünsüzler, ciğerlerden gelen havanın ses yolunda (ses telleri, dil, diş, damak vb.) takıntıya uğramasıyla oluşan ve ağız boşluğunun birbirinden farklı yerlerinde şekillenen seslerdir. Bunlar, ağız boşluğunda aldıkları şekillenmelere ve ağız boşluğundaki organların onların boğumlanmasında yaptıkları etkilere göre adlandırılırlar. Bu bakımdan ünsüzler, oluşmalarındaki temel özellikler göz önünde tutularak genellikle şöyle sınıflandırılmıştır:

1. Ses Tellerinin Titreşip Titreşmemesine Göre Ünsüzler

Tonlu ve Tonsuz Ünsüzler: Oluşumları sırasında ses tellerinin titreşiminden kaynaklanan bir özellik kazanarak sese ton verdikleri için b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z sesleri tonlu ünsüzler diye adlandırılır. Bazı ünsüzlerin oluşmasında ise ses telleri titreşmez. Bunlar çarpma ve sürtünme ürünü olan seslerdir. Dolayısıyla tonsuz ünsüzler diye adlandırılırlar. Bu gruba giren ünsüzler ç, f, h, k (ön ve art damak k'ları), p, s, ş, t ünsüzleridir. Aynı noktada boğumlandıkları hâlde bazı ünsüzler tonlu, bazıları da tonsuzdur. Bunlar, ses tellerinin titreşip titreşmemesi açısından birbirinden ayrılırlar. Bunların tonsuz

olanları sıra ile p, ç, t, k, f, s, ş, h tonluları ise b, c, d, g, v, z, j, ğ ünsüzleridir. Bu nitelikteki ünsüzler şematik olarak şöylece gösterilebilir:

p	b
ç	c
t	d
k	g
f	v
s	z
ş	j
h	ğ

Dilimizde bir de tonsuz karşılığı olmayan l, m, n, r ve y ünsüzleri vardır. Bunlardan m ve n ünsüzlerinin boğumlanmasında burun yolu da devreye girdiği için ses bilgisinde bunlara nazal ünsüzler / geniz ünsüzleri denmektedir.

2. Oluşum Noktasına Göre Ünsüzler

Ünsüzlerin sınıflandırılmasında temel oluşturan bir diğer önemli özellik de ünsüzlerin boğumlanmalarında ağzın hangi bölüm veya noktalarının ağırlık kazandığı hususudur. Bu nitelikteki sınıflandırmada, konuşma cihazının en hareketli uzvu niteliğindeki dilin; ağız, dudak, diş, diş eti, damak, küçük dil vb. ile olan ilişkisi söz konusudur. Bu nedenle de söz konusu ilişkilerle ortaya çıkan ünsüz türleri, bu ilişkiye dayanan birer adlandırma ile belirtilir. Bunlar dudak, diş-dudak, diş, diş-damak, ön ve art damak ünsüzleridir.

Dudak Ünsüzleri:

Ciğerlerden gelen havanın ağızda alt ve üst dudağın birleşmesinden kaynaklanan bir patlama ile çıkarılan ünsüzler, b ve p ünsüzleridir. Bu işleme, burun yolunun da katılması ile oluşan üçüncü ünsüz ise m ünsüzüdür. Bu üç ünsüzden p'nin oluşumu sırasında ses telleri titreşmediği ve sese ton özelliği katmadığı için bu ünsüz, tonsuzdur. b ve m'nin oluşumlarında ise ses telleri de devreye girdiği için bu ünsüzler tonluluk niteliği kazanmışlardır.

Diş-Dudak Ünsüzleri:

Bunlar, üst ön dişlerin alt dudağa değdiği noktada oluşan f ve v ünsüzleridir. Bu iki ünsüzden f tonsuz, v ise tonlu ünsüz özelliği taşımaktadır.

Diş ve Diş-Damak Ünsüzleri:

Dil ucunun üst dişlerin arkasına (diş yuvalarına) teması ya da yaklaşmasıyla oluşan d, t, z, s, n ünsüzleri diş; dil ucunun ya da ön tarafının diş etine veya sert damağa temas etmesiyle oluşan c, ç, j, ş ise diş-damak ünsüzleridir.

Damak Ünsüzleri:

Bu gruba giren ünsüzler damağın ön, orta ve art bölümlerinde oluşan g, ğ, k, l, r ve y ünsüzleridir. Bunlardan y ünsüzü dil ortasının ön damağa yaklaşması ile oluşur. Boğumlanma özelliği açısından i ünlüsüne yakın olduğu için ses biliminde yarı ünlü bir ses olarak kabul edilir. k ve g ünsüzlerinin birleştikleri kalın ve ince ünlülere göre boğumlanma noktalarında meydana gelen ayırım dolayısıyla, bu ünsüzler kalın k (k), ince k; kalın g (ğ) ve ince g olarak ayrılırlar. Patlayıcı bir niteliğe sahip olan bu iki ünsüzden k tonsuz, g ise tonludur.

Gırtlak Ünsüzü:

Türkiye Türkçesinde gırtlak ünsüzü h'dir. Bu ünsüz, ciğerlerden gelen havanın, yarı açık durumdaki ses tellerine sürtünmesi ile oluşan tonsuz bir ünsüzdür.

3. Hava Akımının Durumuna Göre Ünsüzler

Ünsüzler, ses yolunun açık veya kapalı oluşuna göre de sınıflandırılmaktadır. b, c, ç, d, g, k, p, t ünsüzlerinin oluşumu sırasında hava akımının geçişi için boşluk yoktur. Ağızdan patlama ile çıkan bu ünsüzler, süreksiz ünsüzlerdir. f, ğ, h, j, l, m, n, r, s, ş, v, y, z ünsüzlerinin oluşumu sırasında hava akımının geçişi için az çok bir aralık olur. Bu sesler, sürekli söylenmeye uygun olduğu için sürekli ünsüzler olarak adlandırılır. Açık ses yolunda oluşan sürekli ünsüzler, ünsüzün boğumlanması sırasında, ses yolunun tam açık ya da yarı açık olmasına göre de fark gösterir. Bu nedenle ses yolu tam açık iken boğumlanan l, m, n, r, y ünsüzleri akıcı ünsüzlerdir. Ses yolunun yarı açık (dar) durumunda boğumlanan f, ğ, h, j, s, ş, v ve z ünsüzleri ise sızıcı ünsüzlerdir.

4. Ağız ya da Geniz Sesi Oluşlarına Göre Ünsüzler

Seslerin boğumlanması sırasında, yerine göre ağız yanında burun da görev yüklediği için bu görevlenme durumuna göre ünsüzleri ağız ve burun ünsüzleri diye bir sınıflandırabiliriz. Ünsüzlerin boğumlanması sırasında, eğer hava akımı yalnız ağız yolundan geçiyorsa bu ünsüzler ağız ünsüzleri diye adlandırılır. Bu nitelikteki sınıflandırmaya göre başlıca tonlu ve tonsuz ağız ünsüzleri şunlardır: b, c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, l, p, r, s, ş, t, v, y, z. Burun ünsüzleri ise boğumlanma sırasında küçük dilin ağız yolunu kapatması ve hava akımının burun yolundan geçmesiyle oluşan m ve n ünsüzleridir. Ünsüzler taşıdıkları temel özellikler yönünden şöyle sıralanabilir:

b : süreksiz, tonlu bir dudak ünsüzüdür.

c : süreksiz, tonlu bir diş-damak ünsüzüdür.

ç : süreksiz, tonsuz bir diş-damak ünsüzüdür.

d : süreksiz, tonlu bir diş ünsüzüdür

f : sürekli, tonsuz bir diş-dudak ünsüzüdür.

g : süreksiz, tonlu bir ön damak ünsüzüdür. ğ : süreksiz, tonlu art damak ünsüzüdür.

ğ : sürekli, tonlu art damak ünsüzüdür.

h : sürekli, tonsuz bir gırtlak ünsüzüdür.

j : sürekli, tonlu bir diş-damak ünsüzüdür.

k : süreksiz, tonsuz ön damak ünsüzüdür.

ķ : süreksiz, tonsuz art damak ünsüzüdür.

l : sürekli, tonlu ön damak ünsüzüdür

m : sürekli, tonlu bir dudak ünsüzüdür.

n : sürekli, tonlu bir diş ünsüzüdür.

p : süreksiz, tonsuz bir dudak ünsüzüdür.

r : sürekli, tonlu ön damak ünsüzüdür.

s : sürekli, tonsuz bir diş ünsüzüdür. ş : sürekli, tonsuz bir diş-damak ünsüzüdür.

t : süreksiz, tonsuz bir dış ünsüzdür.

v : sürekli, tonlu bir dış-dudak ünsüzdür.

y : sürekli, tonlu ön damak ünsüzdür.

z : sürekli, tonlu bir dış ünsüzdür.

Niteliklerine Göre Ünsüzler

		süreksiz		sürekli	
		tonlu	tonsuz	tonlu	tonsuz
dudak	çift dudak	b	p	m	
	dış dudak			v	f
dış	dış	d	t	z, n	s
	dış-damak	c	ç	j	ş
damak	ön damak	g	k	l, r, y	
	art damak	ğ	ğ	ğ	
gırtlak					h

Ünsüzlerle İlgili Ses Olayları

1. Ünsüz Düşmesi Kelimedeki ünsüzlerden birinin düşmesi olayıdır. Mesela r ve l akıcı sesleri bazı kelimelerde düşmüştür: berk > bek > pek, birle > bile, erser > ise, keltür- > getir-, oltur- > otur- vb.

2. Ünsüz Türemesi Dilimizde birbirinden farklı nedenlere bağlı olarak oluşan birtakım ünsüz türemesi olayları vardır. Bunları oluşma nedenleri, yerleri ve türleri ile şöyle gösterebiliriz: Ön türeme: Bu olay, ünlü ile başlayan bazı kelimelerde, ön seste y, v, h ünsüzlerinin türemesi şeklinde oluşmaktadır.

a) y ünsüzünün eklendiği kelimeler daha çok ılkı > yılkı, ırak > yırak, ılan > yılan, ıldız > yıldız gibi kelime başındaki güçsüz ünlüleri, ünsüz desteği ile güçlendirme amacına dayanmaktadır.

b) Çeşitli geniş ünlülerle başlayan bazı kelimelere h- ünsüzü eklenerek oluşturulan aveng > hevenk, örgüç > hörgüç gibi örneklerde göze çarpan değişimlerdir.

İç türeme:

Dilimizde belki de söylenen kelimeyi güçlendirmek amacı ile iç sese bir n eklenmesi ile oluşturulan ve fişek > fişenk, kılıç > kılınç, tüfek > tüfenk, bakır >

makır > mangır, ortaca > ortanca gibi örneklerde görülen eklemelerdir. Dilimizde yine yabancı kelimeleri Türkçenin ses kurallarına uydurmak amacıyla gerçekleşen ünsüz türemeleri de görülmektedir: faide > fayda, taife > tayfa, kaim-i makam > kaymakam, mai > mavi, piano > piyano vb.

3. Göçüşme

Göçüşme, kelime içinde ünsüzlerin birbiri ile karşılaşmasından kaynaklanan söyleyiş güçlüğü giderme amaçlı bir olaydır. Daha çok r, l, gibi akıcı ünsüzlerin bulunduğu kelimelerde görülür: bulgur > burgul, çömlek > çölmek, kibrit > kirbit, perhiz > pehriz, ekşi > eşki, yaprak > yarpak, köprü > körpü vb.

4. Benzeşme

Türkiye Türkçesinde bazı ünsüzler, boğumlanma noktaları bakımından kelime içinde birlikte buldukları ünsüzlerle benzeşirler. Bir diş sesi olan n, dudak sesine dönüşür (n > m): anbar > ambar, canbaz > cambaz, tenbel > tembel, çarşenbe > çarşamba, perşenbe > perşembe vb. Ayrıca n ünsüzü sözlü dilde ön damak seslerini etkileyerek onları kendine benzeştirir: yanlış > yannış, anlat- > annat-, dinlet- > dinnet-, dinlen- > dinnen-, önlük > önnük vb.

5. Aykırılışma

Ünsüzler arasındaki benzeşmenin zıddı bir olaydır. Bu olay boğumlanma noktaları aynı ya da yakın olan ünsüzlerden birinin başka bir boğumlanma noktasına geçerek benzeri sestən uzaklaşması olayıdır. Bu olay söz konusu kelimelerde benzer veya eşit nitelikte seslerin yan yana gelmesinden kaynaklanan ses itişmesi (kakofoni) olayını engelleme amacına dayanan bir ses değişmesidir. Bu nedenle ayrışma niteliğindedir: aşçı > ahçı, tepme > tekme, derşür- > devşir-, attar > aktar, tannur > tandır, murdar > mundar vb.

HECE TÜRLERİ

Türkçedeki heceler, ya tek bir ünlüye yahut da bir ünlü ile bir veya birden fazla ünsüzün belirli ölçüler içinde birleşmelerinden oluşan bir şekillenmeye dayanır: a-kan, kor-ku, ke-mik, Türk vb. Türkçede ünsüzler kendi başlarına hece

oluşturamazlar. Ancak ünlüler ile farklı biçimlerde birleşerek heceyi ve hecenin türlerini oluştururlar. Dilimizde bir hece içinde varlık gösteren sesler, hece doruğunun sağ ve solunda açıklık derecelerine göre sıralanarak yer alırlar. Türkçenin heceleri şu, iş, kaç, üst, sarp, kırk vb. örneklerde görüldüğü üzere hep tek doruklu hecelerdir. İngilizcenin slide, Arapçanın akl (akıl), sabr (sabır), fecr (fecir), Farsçanın zehr gibi kelimelerinde görülen çift doruklu sözler Türkçede yoktur.

Türkçede o, ay, bu, söz, üst, kalk- örneklerinde görüldüğü gibi farklı altı çeşit hece vardır. Bu hece türleri içinde bir ünlü ile sonuçlanan heceler açık, bir ünsüzle sonuçlanan heceler de kapalı hece diye adlandırılır. Türkçeye yabancı dillerden geçmiş bazı kelimelerin orijinal biçimlerinde düzensiz hece türleri vardır. Bu nitelikteki heceler çift doruklu hecelerdir. Bu tür alıntı kelimeleri Türkçenin düzenli hece kalıbına sokmak için station > istasyon, scala > iskele, scarpino > iskarpin, akl > akıl, nakl > nakil, emr > emir, kayd > kayıt, rabt > rabıt, tromba > tulumba vb. örneklerinde görüldüğü üzere gereken yerlere ünlü eklenmiştir.

Türkçede hecelerin birleşmesi de belli bir kurala bağlıdır. Türkçenin hece oluşturma sisteminde, her ünlü kendinden önce gelen bir ünsüzle kendinden sonra gelen bir veya iki ünsüzü kendi hecesi içine alır: ör-tü, yır-tık, bu-nalt-mak, tu-ta-nak, yo-rul-mak vb.

Yukarıda belirtilen seslerin ve hecelerin birleşme kuralı, eğer ulama varsa birleşik kelimelerde de aynı şekilde varlık gösterir: yol ağzı > yo-lağ-zı, yol almak > yo-lal-mak, gelin odası > ge-li-no-da-sı, taş ocağı > ta-şo-ca-ğı, yer elması > ye-relma-sı vb. Aynı durum konuşmada art arda dizilen kelimelerin komşu heceleri için de söz konusudur: be-nis-ter-sem, ör-ne-ko-la-rak vb.

Hece Kaynaşması (kontraksiyon, büzüşme)

Bu türlü hece birleşmelerinde birleşime katılan kelimelerden birincinin son sesi yahut da ikincinin ön sesi düşerek, ilgili kelimeler büzülme yoluyla birer

kaynaşmaya uğrarlar: ne asıl > nasıl, sütlü aş > sütlaç, kahve altı > kahvaltı, sekiz on > seksen, güllü aş > güllaç vb.

VURGU, TON, DURAK

Vurgu Konuşma sırasında varlık gösteren soluk gücü, yer yer birtakım farklılıklar taşır. Bazen bir kelimenin bazı hecelerinde herhangi bir etkisi görülmezken bazı hecelerinde de güçlü bir etki biçiminde varlık gösterir. Bu nedenle belirtmek gerekir ki vurgu ve ton, söze başka bir anlam incelik, anlam derinliği ve ahenk katan ses olaylarıdır. Ayrıca, kelimeler arasındaki anlam ayrılıklarını belirtme açısından da özellikle vurgunun önemli bir payı vardır. Vurgu, söz içindeki yerine göre kelime vurgusu, ek vurgusu, cümle vurgusu gibi birtakım türlere ayrılır. Ancak, genel olarak vurgu, konuşmaya ve anlama ayrı bir değer katan ses bilgisi ögesidir. Şimdi türlerini ve dildeki işleyişini bazı örneklerle değerlendirmeye çalışalım:

1. Kelime Vurgusu

Tek heceli kelimelerin çoğu vurguludur. Çok heceli kelimelerde ise hecelerden biri mutlaka vurgu alır: geLİN, biÇİM, PASta, fırılDAK, yapışKAN, TARla vb.

a) Son hecesinde vurgu bulunan kelimeler çeşitli ekler ile genişletildiklerinde son hecedeki vurgu, eke veya eklerin son hecelerine doğru kaymak suretiyle yer değiştirir: orMAN, ormanDA, ormanLIK, ormanlıkTA; seZEN, sez-GİN, sezginLEŞ-, sezginleşTİR-, sezginleştiriCİ; yaBAN, yabanCI, yabancıLIK vb.

b) Son hecesinde vurgu taşıyan kelimeler, bazı ek türleri ile genişletildiklerinde ise bu ekler, bundan önceki grupta gördüğümüz ekler gibi kelimenin son hecesindeki vurguyu kendi üzerlerine çekmezler. Bu türlü eklerle vurgusuz ekler denir. baBA / baBAca, çoCUK / çoCUKça, burKUL- / burKULunca, uYU- / uYUmadan, düşÜN- / düşÜNmeden vb.

2. Öbek Vurgusu

İsim tamlaması, sıfat tamlaması, zarf grubu vb. kelime öbeklerinde vurgulama ölçüsü değişir ve yeni bir düzene girer. Söz gelişi kaPI kolu, anneMİN hırkası, sevimLİ bebek, Damat İbraHİM Paşa vb. belirtme öbeklerindeki vurgulu heceler, belirtenin vurgulu heceleri durumundadır. Daha eski dönemlerde kaynaşmış olan sözlerde de vurgunun son hecede yerleştiği görülür: dokSAN, sekSEN, kahvalTI, sütLAÇ vb.

2. Cümle Vurgusu

Dilimizde cümle vurgusu denilen bir vurgu türü daha vardır. Bu vurgu türü, cümleye özel bir anlam ve bütünlük özelliği katar. Cümle vurgusu, cümledeki anlam ayrılıklarına göre yer değiştirebilir. Yarın kardeşimle tiyatroya gideceğiz cümlesindeki kelimelerin anlamla bağlantısı çerçevesinde vurgu yerleri de değişmektedir. Eğer cümlede kardeşime ağırlık vermek istiyorsak, o zaman yarın tiyatroya kardeşimle gideceğiz diyerek kardeşimle kelimesini yükleme yaklaştırırız. Eğer cümlede gitme zamanına ağırlık vermek istersek, o zaman da cümleyi kardeşimle tiyatroya yarın gideceğiz biçimine sokarız. Böylece kelimelerin yükleme olan yakınlığı, anlamı etkileme özelliği kazanır. Buna da pekiştirme vurgusu denir.

3. Abartma Vurgusu

Konuşma sırasında eğer bazı kelimelere özellikle bir ağırlık vermek istersek, o zaman o kelimeyi ya da kelimedeki bir heceyi vurgularız: eyVAH, MAHvoldum; iÇİM yanıyor; miniCİK bir yavru; ağzını bıÇAK açmıyor; kafam alLAK bulLAK oldu vb. Abartma vurgusunda özellikle vurgulanan kelimelerdeki hecelerin ünlüleri de uzatılır: eyvaaah, maahvoldum, güzeeel vb. Konuşma sırasında ve özellikle vezinli edebî parçalarda, anlamla bağlantılı duraklarda ahenk vurgusu veya ritmik vurgu denilen bir vurgu türü daha vardır: Eğil DE / kulak VER / bu sakit yığın / Bir vatan kalbinin / attığı YERdir ifadelerinde yer alan bu türlü ritmik vurgulara manzum eserlerde fazlasıyla rastlanır.

Tonlama

Konuşmada heceler arasında, vurgular açısından olduğu gibi sesin yükseklik ve alçaklığı bakımından da birtakım derece ayrılıkları göze çarpar. Yani, konuşmada yer alan kelimelerden her birinin bazı hecelerinin ses yapısı, vurgu dışında ton açısından da birbirine oranla yükselip alçalan bir ayrılık gösterir. İşte cümleyi oluşturan kelimelerin söylenişi sırasında heceler birbirine oranla gösterdiği ahenk ayrılığına da tonlama diyoruz. Konuşma sırasında kullandığımız cümlelerde belirtmek istediğimiz anlam inceliklerine göre gerektiğinde ton ayarlaması da yaparız. Böylece, konuşmaya daha anlamlı ve etkin bir nitelik katılmış olur. Bazen bir soru ögesi kullanmadan yalnızca yükselen tonda bir konuşma ile de soru cümlesi oluşturulabilir: Evin anahtarı? Kızımın yemek çantası? Şemsiyenin kılıfı? vb. Bazı birleşik cümlelerde, birinci cümle basit alçalan tonla, ikinci cümle ise yükselen tonla biter: Bakarak öğrenirsen, daha iyi yaparsın. Gelirken kitabı da getirirsen, beni sevindirirsin. Yorgunsan yat, biraz dinlen vb. Çeşitli konuşma türlerinde alçalan ve yükselen ton biçimlerine rastlanır. Böyle alçalan-yükselen sıralamasındaki farklı şekillenmeler de konuşmaya müzikal bir anlatım havası katar.

Durak

Sözlü konuşma ve yazılı anlatımda yer yer birbirinden farklı duraklamalar yer alabilir. Cümle içindeki bu duraklamalar, genellikle kullanılan cümle türlerine ve bunların anlamla olan ilişkisine bağlı bulunmaktadır.

(https://www.tdk.gov.tr/wp-content/uploads/2021/02/Zeynep-Korkmaz_-_TR-T%c3%9cRK%c3%87ES%c4%b0N%c4%b0N-SES-B%c4%b0LG%c4%b0S%c4%b0-%c3%9cZER%c4%b0NE-NOTLAR-2-13.pdf)

Türkçe ses bilgisi öğretiminde ses olaylarının sınıflandırılması

Dr. Süleyman Efendioğlu

Dr. Adem İşcan

Ses bilgisi dilbilgisinin temelini oluşturur. Çünkü bir dili tanımanın ilk şartı öncelikle o dilin seslerini ve ses yapısını iyi kavramaktan geçer. Türkçede ses bilgisi konularının bolluğu ve çeşitliliği, öğretimde bilimsel tasnifi zorunlu kılmaktadır. Ses bilgisi konularının en önemli kısmını oluşturan ses olaylarının ise sınıflandırma yapılmadan aktarılması bütün bilgilerin birbirine karışmasına sebep olabilmektedir. Şu ana kadar genel dilbilgisi kitaplarında ve Türkçe/Türk Dili ders kitaplarında sesler çoğu zaman yüzeysel bilgilerle geçiştirilmekte ses olayları ise eş zamanlı-art zamanlı oluşları bile dikkate alınmadan rastgele sunulmaktadır. Ses olaylarının özüne inilmeden ve içerik sınıflandırması yapılmadan verilmesi ise, öğrencilerde zihin karmaşası oluşturmaktadır. Örneğin “burun>burnum” örneğindeki ünlü düşmesiyle “tabışgan>tavşan” örneğindeki * ω ünlü düşmesi hadisesi aynı şey midir? “zan etmek>zannetmek, sır>sırrını” örneklerindeki ünsüz türemesiyle “mai>mavi, pianiste>piyanist” gelişimindeki ünsüz türemeleri aynı başlık altında mı verilmelidir? Türkçedeki ünlü uyumunun veya ünsüz benzeşmelerinin sebebi nedir? Bu uyum ve benzeşmelerin diğer ses olaylarından farkı var mıdır? Türkçe kelimelerin kökünde ikiz ünsüz olmaması veya çok heceli öz Türkçe kelimelerin sonunda “p” ünsüzünün bulunmayışı ses bilgisi konularının neresinde işlenecektir. “ile” edatının ekleşmesiyle ya da ek eylemin birleşik fiil çekimlerinde düşmesiyle oluşan ses hadiseleri eş zamanlı ses olayına mı art zamanlı ses olayına mı örnektir? Maalesef bu soruların bugün Türk dilbilgisinde net bir cevabı yoktur. Makalemiz hem bu sorulara cevap vermeye çalışacak hem de söz konusu karışıklığı giderebilmek gayesiyle bir sınıflandırma denemesi sunacaktır. Elbette ki yapacağımız sınıflandırma sadece bir taslaktan ibaret olacaktır. Böyle bir çalışma ancak sahadaki bilim adamlarının dikkatleri ve mutabakatlarıyla anlamını bulacaktır. Çalışmanın temel gayesi dil bilgisi ve

Türkçe/Türk dili ders kitaplarında ses bilgisi işlenirken eksikliği, karmaşıklığı en aza indirilmiş ortak kabul gören bilimsel bir yöntem ve anlatımın ortaya konabilmesidir.

Ses Bilgisi Konularının Sınıflandırılması:

Kanaatimizce ses bilgisinde Türk dilinin diğer dünya dilleri arasındaki farkını ve yerini ortaya koyması açısından ilk olarak dilin genel ses özellikleri sıralanmalı, daha sonra seslerin tanıtımına geçilmelidir. En sonda da dildeki ses olayları içerik sınıflandırmasına göre sırayla izah edilmelidir. Böylece Türkçe ses bilgisi konuları ilk aşamada şu üç ana grupta toplanabilir: 1. Türkçenin genel ses özellikleri 2. Türkçenin sesleri 3. Türkçede ses olayları Bu makalede ele aldığımız asıl konu ses olaylarının sınıflandırılması olduğu hâlde yukarıdaki birinci ve ikinci maddeler üzerinde de kısaca durmak istiyoruz.

Türkçenin Genel Ses Özellikleri:

Bu başlık altında Türkçenin kendine has ses özellikleri sıralanarak dilimizin genel anlamda nasıl bir ses yapısına veya ses düzenine sahip olduğu gösterilmeye çalışılmalıdır. Burada sıralanacak özellikler Türkçenin dünya dilleri arasındaki yerini belirlemede de ölçüt olmalıdır. 1. Türkçe oldukça sistemli ses uyumlarına sahiptir. a) Ünlü Uyumu b) Ünsüz Uyumu c) Ünlü-Ünsüz Uyumu gibi.

Hatta çoğu eserde bu ikisi tam bir karmaşa içerisinde birbiri yerine geçebilmektedir.

2. Türkçe kelimelerde birincil (aslî) uzun ünlü bulunmaz.
3. “o, ö” ünlüleri Türkçe kelimelerin yalnız ilk hecelerinde bulunabilir.
4. Türkçe kelimelerin başında “c, ğ, l, m, n, r, v, z” ünsüzleri bulunmaz.
5. “f, h, j” ünsüzleri Türkçede aslî olarak yoktur; bu ünsüzler Türkçe için ikincildir.
6. Türkçede söz sonunda “b, c, d, g” ünsüzleri bulunmaz.
7. Çok heceli öz Türkçe sözcüklerin sonunda “p” ünsüzü bulunmaz.

8. Ayın ve hemze sesleri Türkçede yoktur dolayısıyla kesme işareti öz Türkçe kelimelerde olmaz. (kur'an, mü'min, san'at, kat'i, sun'i gibi.)

9. Türkçede iki ünlü yan yana gelemmez. Yani Türkçede hiatus yoktur. (reel, fuaye, kristaloit, reaktör, podösüet, teori gibi sözcükler aslen yabancıdır.)

10. Türkçede tek hecede çift ünlü bulunmaz. Yani Türkçede diftong yoktur. (Ör. you, see, euro, check out, bienal, road, clear gibi.)

11. Türkçe kelimelerin kökünde ikiz ünsüz yoktur. (assı, anne, elli gibi kelimeler değişime uğramış istisnalardır.)

12. Türkçede sözcük ya da hece sonunda sadece belli ünsüz çiftleri (lç, lk, lp, lt, nç, nk, nt, rç, rk, rp, rs, rt, st, şt) bulunabilir.

13. Türkçede sözcük ya da hece sonunda yan yana üç ünsüz bulunmaz. (Ör. sfenks, kontr, glimps, prickly, scratch, kontekst gibi.)

14. Türkçe kelimelerin başında iki ünsüz veya üç ünsüz bulunmaz. (Ör. kriter, grup, tren, plaj, psikoloji, kronoloji, strüktür, stratus, strateji, gibi.)

15. Türkçede vurgu genelde son hece üzerindedir.

Türkçenin Sesleri:

Türkçenin sesleri tanıtılırken çoğu zaman sesle harf birbirine karıştırılır ve bu yüzden Türkçede toplam 29 sesin var olduğu iddia edilir. Ayrıca sesin kulağa harfin ise göze hitap ettiği açık olduğu hâlde sesli harf, sessiz harf, tonlu harf, tonsuz harf gibi

2Türkiye Türkçesinde aslî uzun ünlü bulunmasa bile dilimize giren birçok yabancı kelimedede uzun ünlü kullanılmaktadır (Ör. fera:gat, haya:li:, ka:mu:s, la:leza:r, mesa:fe, neva:le, takdi:r vs.) Ayrıca yumuşak ge (ğ) ünsüzü çoğu yerde düşerek kendinden önceki ünlüyü uzatmakta böylece Türkçe kelimelerde de ikincil uzun ünlü oluşmaktadır: (ağlamak>a:lamak, bağırma>ba:ırmak, iğne>i:ne, öğretmen>ö:retmen, boğa>bo:a, düğme>dü:me, seğmen:se:men vs.)

3 “c ğ l m n r v z” ünsüzleri Eski Türkçeden günümüze bazı ses yansımaları sözcükler (cıvıltı, cızırtı, lıkır lıkır, mırıltı, miyavlamak, rap rap, vızıldamak, vıdı vıdı, zonklamak, zırıltı vs.) ve birkaç istisna kelime (ne, niçin, nasıl, meme, mama,

cici vb.) dışında söz başında kullanılmamıştır. "vermek, varmak, vurmak" gibi kelimelerdeki (v) ünsüzü ise (b>v) değişimiyle meydana gelmiştir.

4 Bugünkü Türkiye Türkçesinde öz Türkçe kelimelerde ikiz ünsüz bulunmamasına karşın yabancı dillerden girmiş birçok kelimedede ikiz ünsüz bol bol kullanılmaktadır: millet, şeffaf, kubbe, zerre, bakkal, şiddet, sikke, tıbbiye, sarraf, teşekkül, muayyen, temenni, madde, seyyar, ümmet gibi. Ayrıca Türkiye Türkçesi ağızlarında da birtakım kelimelerde ikiz ünsüz veya ünsüz ikizleşmesi görülebilmektedir: yeddi, sekkiz, hammal, eşşek, amma, aşşağı, bunnar, şıggıltı, möggem, Memmet, yassi vb. ω mantık dışı tabirler kullanılır.

5 Oysa bugün modern dilbilim çalışmaları artık ispatlamıştır ki her dilde sonsuz denecek sayıda ve birbirinden çok ince farklar ile ayrılmış sesler bulunmaktadır ve en gelişmiş sesçil alfabeler bile konuşma dilini birebir yansıtamamaktadır.

6 Aslında ağız çalışmalarında konuşma kayıtlarını metne dökmeye çalışan herkes bu gerçeği hisseder. Ağız çalışmalarında büyük mesaisi olan Prof. Dr. Mukim Sağır sadece Türkiye Türkçesi ağızlarında 50 civarında ünlü, 90 civarında ünsüz tespit etmiştir.

7 Öte yandan Standart Türkiye Türkçesinin sesleri üzerine çok önemli laboratuvar çalışmalarında bulunmuş olan Volkan Coşkun yayınladığı "Türkiye Türkçesinde Ünlüler ve Ünsüzler" başlıklı makalesinde Türkiye Türkçesinde kapalı e (è) ile beraber 9 normal ünlünün var olduğunu ve bu ünlülerin kapalı e (è) dışında her birisinin -gerek dilimize başka dillerden girmiş kelimeler vesilesiyle gerekse yumuşak ge (ğ)'nin Türkiye Türkçesinde çoğu yerde eriyerek kendinden önceki ünlüyü uzatması sebebiyle- bir de uzun biçimlerinin bulunduğunu böylece Türkçede ünlü çeşidinin 17'ye çıktığını dile getirmektedir.

8 Ayrıca Coşkun, dilimize girmiş birtakım yabancı kelimelerde inceye kaçan kısa {, ò, ù, (Ör. dikk{t, h{rf, g{rp, sa{t, hakik{t, ferag{t, şefk{t, h{d, ròl, gòl, alkòl, mentòl, alkòl, glòkom, sembòl makbùl, melùl, ampùl, lùnapark vs.) ünlüleriyle bu sayının 20'yi bulduğunu, dilimize Arapçadan girmiş bazı kelimelerde görülen hem ön hem uzun ses değeri taşıyan ({: (Ör. il{:ve, arzuh{:l, hik{:ye, yeg{:ne) ünlüsüyle de Türkiye Türkçesindeki ünlü sayının 21'e ulaştığını ifade etmektedir.

9 Kanaatimizce Türkçedeki kapalı e (è) ünlüsünün de diğer ünlüler gibi (ğ)'nin önünde -bu ünsüzün erimesiyle- söylenişi uzamaktadır. (Ör. yèğ>yè:, yèğen>yè:en, yèğnlik>yè:inlik, yèğlemek>yè:lemek, yèğrek>yè:rek vs.) Yine söylenişte inceye kaçan ön a ({}), ünlüsünün yanında, ön u (ù) ünlüsü de Türkçeye girmiş bir takım yabancı asıllı kelimelerde uzun 5 Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz.: Ömer Demircan, Türkçenin Ses Dizimi, Der Yay., İstanbul-2001, s. 28-30. 6Özcan Başkan, Dilbilim (Lengüistik Metodu), Multilingual Yay., İstanbul-

2003, s. 91; Volkan Coşkun, “Fonetik, Fonoloji ve Türkiye Türkçesinin Ünsüzler Matriksi”, Türk Dili Dergisi, TDK Yay., Ankara-2000, C. 2000/II-Aralık, S. 588, s. 589-590. 7Mukim Sağır, “Anadolu Ağzlarında Ünlüler”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, TDK Yay., Ankara-1995, s. 377-390; Mukim SAĞIR, “Anadolu Ağzlarında Ünsüzler”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, TDK Yay., Ankara-1995, s. 391-409; Mukim Sağır, “Türkiye Türkçesi Ağzlarının Ünlü Varlığı”, Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/3 Spring 2008, s.563-578. 8Volkan Coşkun’a göre “a:, {:, i:, u:” ünlüleri Türkçeye yabancı dilerden girmiş kelimeler vesilesiyle Türkiye Türkçesinde zaten var olan uzun ünlülerdir. (ğ) bunlara ilaveten dilimize Türkçe kelimelerde kullanılan e:, ı:, o:, ö:, ü: uzun ünlülerini de kazandırmıştır. Ayrıca sadece alıntı kelimelerde kullanılan (a:, i:, u:) uzun ünlülerinin Türkçe kelimelerde de kullanılmasını sağlamıştır. (Örnekler: (a:) ada:let, a:ida:t, bağlamak>ba:lamak, ({:}) ahv{:}l, arzuh{:}l, ahl{:}ki:, (e:) eğer>e:er, eğreti>e:reti, değer>de:er, (ı:) yığın>yı:ın, tığ>tı:, sığır>sı:ır, (i:) ali:m, edebi:, iğne>i:ne, (o:) doğmak>do:mak, doğa>do:a, yoğurt>yo:urt, (ö:) öğrenci>ö:renci, öğle:ur, (ü:) düşün>dü:ün, düğme>dü:me, güğüm>gü:üm vs. bkz. Volkan Coşkun, “Türkiye Türkçesinde Ünlüler ve Ünsüzler”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, TDK Yay., Ankara-1999, C: I-II, S: 42, s. 41-50. 9 bkz. Coşkun agm., s. 41-50.

şekliyle kullanılabilmektedir: billù:r, meskù:n, sülù:k, meşkù:r, meşkù:k vb. 10 Dolayısıyla Volkan Coşkun’un 21 ünlüye ulaştığı sayının kapalı e (è) ve (ù) ünlülerinin uzunlarıyla beraber 23 olması gerektiğini düşünüyoruz. Bu ünlülerden inceye kaçan {, ò, ù ünlülerinin anlam ayırıcı olmadığını düşünüp bunları alofon kabul etsek bile bugün Türkiye Türkçesinin, dokuz kısa ünlü “a, e, è, ı, i, o, ö, u, ü”; dokuz uzun ünlü “a:, e:, è:, ı:, i:, o:, u:, ü:” olmak üzere en az on sekiz ünlü foneme sahip olduğunu rahatça söyleyebiliriz.

Örnekler:

(a) → araba, kabak, anahtar, hala (babanın kız kardeşi), adem (yokluk), alem (bayrak), çanta, arkadaş, amaç, kapı, sararmak, amca vb.

(a:) → a:dem (insan), a:lem (evren), a:let, ada:let, a:ida:t, a:va:re, ba:de, ca:hil, da:vetiye, fa:cia, ga:fil, ga:ile, ga:ip, ga:ye, ha:la: (henüz), ka:til, ka:dir,

ka:ide, ha:ne, ha:rika, insa:f, insa:niyet, hata:, ha:tıra, ma:tem, muamma:, mua:yene, müsta:fi:, na:zik, reba:p, ra:yiha, reka:bet, süva:ri, zerda:li vb.

(e) → etek, ekmek, kelebek, dede, el (organ), pencere, bel (ses şiddeti birimi), beklemek, deneme, eldiven, kemik, kereste vb.

(e:) → eğer>e:er, eğreti>e:reti, eğitim>e:itim, değer>de:er, değin>de:in, meğer>me:er seğmen>se:men, seğırtmek>se:irtmek, teğmen>te:men, me:zu:n, me:mu:re, te:diye vb.

(è) → èl “yabancı”, bèl “vücutta orta bölüm”, èrken, dèdi, gece, ètmek, sèl, dèv, èşleşmek, èşek, gèri, vèrmek, gèyik, gèçim, günèy, birèy, şey, èpèy, yèlek, yèşerme, yèm11 vb.

(è:) → yèğ>yè:, yègen>yè:en, yèğnilik>yè:inlik, yèğlemek>yè:lemek, yèğrek>yè:rek, yèğni>ye:ni, yèğniltmek>ye:niltmek vb.

(i) → ırak, ılgıt, kısık, kırık, ıtır, balık, ılık, tıkanmak, kaşık, kandırmak, bayılmak, ıslak, tıpkı, kıraç, sıfır, ısırgan, ırmak vb.

(i:) → çığ>çı:, yığın>yı:ın, tığ>tı:, sığır>sı:ır, sığınak>sı:ınak, lığlanmak>lı:lanmak, çığlık>çı:lık, çığırtı>çı:ırtı, vb.

(i) → iki, iri, ibibik, içindekiler, ilgisiz, ileri, bilgili, kilim, sinek, kirli, sicil, silgi, simitçi, sindirim, sinirli, şiddetli vb.

(i:) → ali:m, asli:, defı:ne, edebi:, faki:h, hazi:ne, k{fi:, kabi:l, kari:ha, l{fzi:, ma:nevi:, ma:ni:dar, medeni:, milli:, mi:de, mi:a:t, mi:l{t, müri:t, na:di:de, nakli:, nasi:p, nazi:re, ni:met, tağyi.r, tafsi:l{t, tahri:k vb.

(o) → oturmak, okul, oyun, boya, soru, konuşuyor, dolap, oba, ordu vb.

10. Dilimize başka dillerden girmiş sesler, kelimeler ve uzunluklar artık Türkçenin malı olmuş durumdadır. Dolayısıyla Türkiye Türkçesinin ses ve kelimelerini incelerken yerli ve yabancı şeklinde ayrıştırıcı bir tutumdan ziyade bütünleyici bir yaklaşımla hareket edip dilimizdeki bütün ses ve kelimeleri Türkçenin engin dil mozaiği içinde görmek durumundayız.

11. Türkçede kelime başında (y) ünsüzünden sonra gelen (e) harfi her zaman kapalı /è/ sesini verir: yeşil, yemek, yenge, yèl, yètim, yèni, yètenek, yètişkin, yèter, yètki, yèdi, yètmiş, yèr, yèrgi, yèngeç, yèmlik vs.

(o:) → doğmak>do:mak, doğa>do:a, yoğurt>yo:urt, soğuk>so:uk, soğan>so:an, boğulmak>bo:ulmak, doğru>do:ru, çoğul>ço:ul, koğuş>ko:uş, oğlak>o:lak, oğul>o:ul, yoğrulmak>yo:rulmak vb.

(ö) → ötmek, körpe, ölüm, görüntü, öküz, bölük, ölçek, özel, göz vb.

(ö:) → öğrenci>ö:renci, öğleçö:dürmek, döğmek>dö:mek, söğmek>sö:mek, söğüt>sö:üt, söğüşlemek>sö:üşlemek vb. (u) → ulus, uyku, ulumak, uygun, kuruntu, tuzluk, sulu, buyurmak vb.

(u:) → a:gu:ş, arzu:, ayyu:k, efsu:n, efl{:tu:ni:, erganu:n, fersu:de, gayu:r, ka:mu.s, mahmu:r, mahru:m, meczu:p, meftu:n, mesu:liyet, meşru:ba:t, nüfu:s, ufu:net, ma:mu:r, şu:le, zühu:l, uğur>u:ur, uğramak>u:ramak, tuğ>tu: vb.

(ü) → üzgün, üzüm, küpe, güldürmek, güneş, ülke, ünlü, ürkütücü vb.

(ü:) → düğün>dü:ün, düğme>dü:me, güğüm>gü:üm, uğrüm>ü:rüm, züğürt>zü:ürt vb.

Ünsüzlere gelince (g, k, l) harfleri Türkçede çift ses değerine (foneme) sahiptir. Çünkü bu ünsüzlerin ön damaklı (ince) ve art damaklı (kalın) şekilleri kulakta hissedilir derecede bir fark oluşturur. Fakat Türkçe kelimelerde kalın ünlüler sadece art damaklı ünsüzlerle ince ünlüler de sadece ön damaklı ünsüzlerle bir araya gelebildikleri için bu harflerin çift ses değeri taşımaları yazı dilinde herhangi bir sorun oluşturmaz.

Örnekler: kabadayı, kalabalık, kırmız, kıkırdak, kılavuz, akmak, akşam, kurtarmak, kuraklık, ekmek, ekenek, eklenmek, kekelemek, gacırdamak, gaga, gargara, gıcık, gıdıklanmak, gırtlak, gocunmak, guguk, guruldamak, gecikmek, geçici, gedik, gelenek, gelinlik, geniş, gerilim, gibi, girişken, lakırdı, laçın, langırt, loş, lığlanmak, lıkırdamak, alan, alaca, alay, alıcı, alımlılık, alışkın, alkış, ılık, ılıman, ılgın, ılgıt, elek, elçi, eleştirir, tilki, ilgi, iletişim, ilginç, ilişki, ülkü, ülke vb. Bu özellik Türkçede ünlü/ünsüz uyumunun varlığını gösterir. Bu kurala aykırı olmayan yabancı kelimeler dilde herhangi bir sorun oluşturmazken uyumsuz kelimeler çeşitli telaffuz güçlükleri doğurmakta ve imlada düzeltme (inceltme) işaretiyle yazılmaktadır. Örnekler: kâtip, kâğıt, hikâye, kâr, mahkûm, mekân,

dükkân, sükûn, sükût, Kâzım, Kâmil, rüzgâr, yegâne, bigâne, agâh, gâvur, dergâh, Zira lüzumsuz harf kalabalığı yazı dilini kolaylaştırmaz bilakis karmaşaya sebep olur. Dildeki bütün ayrıntı sesleri işaretlemeye çalışarak oluşturulan alfabeler ancak ilmî transkripsiyon alfabeleridir ve bu alfabeler sadece bilimsel çalışmalarda kullanılabilir.

Dilimizdeki ünlü-ünsüz uyumunu dikkate alarak hazırlanmış olan alfabemiz Türkçenin yazı dilini en güzel şekilde yansıtabilecek biçimde oluşturulmuştur. tezgâh, yadigâr, Nigâr, Lâle, Nalân, İslâhiye vs. Art damak /k/ sesinin yanında ince ünlü bulunduran bir takım Arapça kelimeler ise Türkçeleştirilmiştir: fakir>fakir, haķir>hakir, şevķ>şevk, zevķ>zevk vs. Böylece (k, g, l) harfleri dilimizde ikişer ünsüz ses (fonem) karşıladıklarından bugün ölçünlü Türkiye Türkçesindeki ünsüz sayısı da 21’den 24’e çıkmaktadır.

Ancak geleneksel sesbilgisi öğretiminde her harf eşittir bir ses mantığıyla hareket edildiği ve “Türkçede 29 harf vardır eşittir 29 ses eder.” gibi basit bir yaklaşımla konu geçiştirildiği için sürekli aynı yanlışlık birçok kitapta tekrarlanmaktadır. Bu büyük hata Türkiye’deki neredeyse bütün öğrencilerin Türkiye Türkçesindeki sesleri eksik öğrenmelerine sebep olmaktadır. Hâlbuki burada öncelikle öğrenciye harf ile sesin aynı şey olmadığı iyice belletilmeli, bazı harflerin birden fazla sesi karşılayabileceği çeşitli dillerden de örneklerle iyice izah edilmelidir. Bütün bu bilgilerin ışığında günümüz ölçünlü Türkiye Türkçesinin seslerini (fonemlerini) şu şekilde tasnif etmek doğru olacaktır. Kısa Ünlüler: “a, e, ê, ı, i, o, ö, u, ü”

Kalın (Art)				İnce (Ön)			
Düz		Yuvarlak		Düz		Yuvarlak	
Geniş	Dar	Geniş	Dar	Geniş	Dar	Geniş	Dar
a	ı	o	u	e	i	ö	ü
					ê		

15 Yazım kılavuzununun 24. baskısından itibaren ince (l) ünsüzünden sonra gelen kalın ünlülerin üzerindeki düzeltme işareti kaldırılmış, sadece kişi ve yer adlarında korunmuştur.

16 Bazı araştırmacılar dilimizdeki (ğ) yumuşak ge harfinin de iki ayrı ses değeri (fonem) taşıdığını belirtmektedirler. Örneğin Tahsin Banguoğlu, Türkçenin Grameri adlı çalışmasında (k, g, l) harflerinin yanına (ğ) harfini de eklemiş ve yumuşak ge harfinin de ön ve arka damaktan çıkan iki ayrı sesi (fonem) karşıladığını ifade etmiştir: “Mesela Yeni Türkçede (k g ğ l) harflerinden her biri ön ve art damaktan çıkan, fakat renkleri benzeyen ikişer ses temsil ederler: kış kir, gaga güz, dağ çiğ, bal dil kelimelerinde olduğu gibi”

Ancak ölçünlü Türkiye Türkçesinde artık yumuşak ge (ğ)’nin kalın ünlülerin yanında çoğu yerde kendinden önceki ünlüyü uzatarak düştüğü; ince ünlülerin yanında ise bazen kendinden önceki ünlüyü uzatarak düştüğü bazen de (y) ünsüzüne dönüştüğü kesindir. (Örnek: yağmur>ya:mur; dağcı>da:cı, seğirme>se:irme, düğme>dü:me, eğlence>eylence vb.)

Uzun Ünlüler: “a:, e:, é:, ı:, i:, o:, ö:, u:, ü:”

Kalın (Art)				İnce (Ön)			
Düz		Yuvarlak		Düz		Yuvarlak	
Geniş	Dar	Geniş	Dar	Geniş	Dar	Geniş	Dar
a:	ı:	o:	u:	e:	i:	ö:	ü:
					é:		

Ünsüzler: “b, c, ç, d, f, g, ğ, ğ, h, j, k, k, l, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z”

	Titreşimli (Yumuşak)			Titreşimsiz (Sert)	
	Sürekli		Süreksiz	Sürekli	Süreksiz
	Akıcı	Sızıcı	Patlayıcı	Sızıcı	Patlayıcı
Çift Dudak	m		b		p
Diş Dudak		v		f	
Diş Eti	l, n, r	z	d	s	t
Diş Damak	l	j	c	ş	ç
Ön Damak	y		g		k
Art Damak		ğ	ğ		k
Gırtlak				h	

Türkçenin Belli Başlı Ses Olayları:

Bilindiği üzere ses olaylarının bir kısmı dillerin gelişim süreci içerisinde art zamanlı (diyakronik) oluşurken bir kısmı dilin kullanım anında eş zamanlı (senkronik) ortaya çıkar. Bir kısım ses olayları da vardır ki dillerin yapısından (tek heceli, bükünlü, eklemeli vs.) kaynaklanır ve dilin doğasında var olduğu kabul edilir. Dolayısıyla Türkçenin ses olayları 17 üç ayrı grupta incelenmelidir:

1. İşletimsel (eş zamanlı) ses olayları,
2. Tarihi (art zamanlı) ses olayları,
3. Yapısal (Türkçenin yapısından kaynaklanan) ses olayları.

Bu çalışma Türkiye Türkçesinin yazı dili ile sınırlı olduğu için ağızlardaki ses olaylarıyla konuşma dilindeki ses olaylarına yer verilmemiştir. Türkçe dilbilgisi kitaplarının bir kısmında ölçünlü Türkiye Türkçesi ses olayları işlenirken yöresel dile ait olduğu izah edilmeden ağızlardan, söyleyişe hitap ettiği açıklanmadan konuşma dilinden örnekler de sunulmaktadır. Bu durum Türkçe ses bilgisi öğretiminde karmaşaya sebep olan bir diğer önemli husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

1. Türkçenin İşletimsel (Eş Zamanlı) Ses Olayları

İşletimsel (eş zamanlı) ses olayları, dili işletirken meydana gelen anlık ses olaylarıdır. Bu ses hadiseleri dilin kullanım anında ortaya çıkar. Dolayısıyla bunları “kullanımsal” veya “gramerlik” ses olayları¹⁸ şeklinde de isimlendirebiliriz. Dilin kullanım anında meydana geldiği için bu ses olayları konuşucu-dinleyici veya yazıcı-okuyucu tarafından da rahatlıkla fark edilebilir. Örneğin boyun kelimesini “boynum ağrıyor” cümlesinde kullanan kişi boyun kelimesindeki (u) sesinin o an düştüğünü anlar. Eş zamanlı ses olayları dilin işletildiği an ortaya çıkması sebebiyle sadece işletim (çekim) eklerinin ve bazı söz gruplarının etrafında teşekkül eder. Bu yüzden yapım eklerinin kelime türetirken oluşturduğu ses hadiseleri eş zamanlı değil art zamanlıdır. Türkiye Türkçesinde oluşan işletimsel ses hadiselerini üç kısımda incelemek mümkündür: ses türemesi, ses düşmesi, ses değişmesi.

1.1. Ses Türemesi: İşletimsel (eş zamanlı) ses türemesi olayı sadece ünsüz türemesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Eş zamanlı dilbilgisinde gördüğümüz kaynaştırma (koruma) ünsüzleri de bir çeşit ünsüz türemesi olmasına rağmen aşağıda ayrı bir başlık altında verilmiştir. Bunun sebebi kaynaştırma ünsüzlerinin farklı bir nedenle ortaya çıkmaları ve dilimizde özel bir yere sahip olmalarıdır.

1.1.1. Ünsüz türemesi:

Arapçadan dilimize girmiş son ünsüzü şeddeli yani ikiz ünsüzlü kelimeler Türkçede ikizliğini kaybeder ve tek ünsüzle kullanılır. hiss>his, zann>zann, sırr>sır, hakk>hak gibi. Ancak bu kelimeler ünlüyle başlayan bir ek ya da yardımcı eylem aldıklarında tekrar asıllarına dönerek ikiz ünsüzlü telaffuz edilirler. Arada türeyen bu ikinci ünsüz dilimizde eş zamanlı ünsüz türemesini meydana getirir. Ör. zan etmek>zannetmek, his etmek>hissetmek, sır>sırrını, af etmek>affedilmiş, hat>hattı, tıp>tıbbın vs.

1.1.2. Kaynaştırma ünsüzü türemesi:

Kaynaştırma en eski dönemlerden bugüne Türkçenin önemli bir ses özelliğidir. Türkçe kelimelerde iki ünlü yan yana gelemediği için, ünlü karşılaşması durumunda ünlülerden birisi ya düşer ya da araya kaynaştırma ünsüzü girer. Türkçede asıl kaynaştırma ünsüzü (y) dir. Buna mukabil belli durumlarda (s), (n) ve (ş) ünsüzleri de kaynaştırma ünsüzü olarak görev yapmaktadır. Ancak (s), (n) ve (ş) ünsüzlerinin çok özel ve sınırlı kullanımlara sahip olduklarını unutmamak gerekir. Şöyleki (s) ünsüzü sadece 3. tekil kişi iyelik ekinde görülmektedir. (Ör. çanta+sı, araba+sı, anne+si gibi). Buradaki (s) ünsüzünün aslında ana Altaycadaki eski bir çoğul “Gramerlik ses olayları” tabirine Mustafa Öner ile Kenan Koç ve Oğuz Doğan’ın çalışmalarında tesadüf ettik. Zira şu ana kadar inceleme fırsatı bulduğumuz dil bilgisi kitaplarından sadece Mustafa Öner’in Bugünkü Kıpçak Türkçesi adlı eseriyle; Kenan Koç ve Oğuz Doğan’ın Kazak Türkçesi Grameri adlı eserlerinde ses olaylarının oluşum zamanına göre sınıflandırılarak verildiğini gördük. Bu kitaplarda ses olayları,

“Tarihî Ses Olayları”, “Gramerlik Ses Olayları” ve “Konuşma Dilindeki Ses Olayları” şeklinde üç farklı gruba ayrılarak ele alınmaktadır. bkz.; Mustafa Öner, Bugünkü Kıpçak Türkçesi, TDK Yay., Ankara-1998; Kenan Koç, Oğuz Doğan, Kazak Türkçesi Grameri, (Redaktör: Ayabek Bayniyazov), Gazi Kitabevi, Ankara-2004. Tahsin Banguoğlu, Türkçenin Grameri, TDK Yay., Ankara-1998, s. 74. ekinin veya eski bir işaret zamirinin kalıntısı olduğu ya da zaten ekin kendisinden var olduğu iddia edilmektedir. (n) ünsüzü ise üçüncü kişi iyelik eki ile ad durum ekleri arasında, aitlik eki +ki ile ad durum ekleri arasında, ünlüyle biten sözcüklere eklenen ilgi hâlinden önce ve “bu, şu, o” adlarından sonra görülür. “Pronominal n”, “zamir n”si, “zamir ünsüzü”, “iyelik zamiri n”, “adıl n”si, “zamircil n”, “zamirsel n”, “yardımcı konsonant n”, “yardımcı ünsüz n”, “koruma ünsüzü n”, “türeme ünsüzü n” ... olarak adlandırılan bu (n) ünsüzüyle ilgili şu ana kadar birçok araştırma yapılmış ve birçok görüş ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden en önemlisi 3. kişi iyelik ekinin aslında ana Altay dilindeki 3. kişi zamiri *in’den geldiği yönündedir. *bi(n) “ben”, *si(n) “sen”, *i(n) “o”. Dolayısıyla buradaki (n)’nin eski 3. kişi zamirinden oluşma arkaik 3. kişi iyelik ekinin kalıntısı olduğu düşünülmektedir.

Pronominal n veya zamir n’si gibi tabirler buradan gelmektedir. Talat Tekin, Şinasi Tekin, Muharrem Ergin, Zeynep Korkmaz, Vecihe Hatiboğlu, Gürer Gülsevin gibi birçok dilci böyle düşünmektedir.²³ Gülsevin, “Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanılışı” başlıklı makalesinde 3. kişi iyelik ekinin başındaki (s) ünsüzüyle beraber artık +(s)I(n)+ şeklinde gösterilmesi gerektiğini vurgulayarak Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ekin hal eki almadan +(s)I(n)+ şeklinde kullanıldığına dair örnekler de vermiştir: “İsa’yı resulün muştıcı+sın kıldı. Ali’yi resulün pehlivan+ın kıldı. Beytü’l-mamurı amelin yer+in kıldı. Bana sensüz cihan mülk+in gerekmez.”²⁴ İkinci önemli görüş Efrasiyap Gemalmaz’a aittir. Gemalmaz’a göre +(s)I eki Türkçede iyelik değil tamlanan/nitelenen ekidir. Oradaki iyelik eki +(s)I ekinden sonra gelen +(n) ekidir. Ancak bu +(n) eki Türkçede yalın kullanımlarda düştüğü için

gerçekte nitelenen eki olan +(s)I, iyelik eki gibi görünmektedir. 25 Ayrıca Gemalmaz, söz konusu (n) ünsüzünün 3. tekil veya çoğul şahsı eklenerek temsil etmiş olan bir iyelik sıfatının kalıntısı olabileceği görüşündedir: Öte yandan; bu nitelenen (+nnn) hali eki, üzerine doğrudan diğer hal eklerini aldığı anda; lehçe ve ağızların birçoğunda, “zamirsel (=pronominal) “n” adı verilen bir sesin, bu ekler hal eki arasında yer aldığı *bi(n), *si(n), *i(n) zamirlerindeki (n)’nin parantez içinde gösterilmesinin sebebi ise aslında bu ünsüzün Türkçede tekliği işaretlemesidir. Birinci ve ikinci çoğul şahıs zamirlerinin (bi+z, si+z) sonunda bulunan (z) sesi de çoğul eki (z)’dir. Bu 'n' sesinin; Türkçenin genelinde, bilinen tarihi boyunca herhangi bir ses bütünlüğü ile işaretlenmemiş olduğu için bugün /ø/ ile gösterebileceğimiz teklik ve/veya çokluk 3. şahsı eklenerek temsil etmiş olan, tarihin karanlık devirlerinde işaretli olduğunu düşündürebilecek bir iyelik sıfatının (ş+k+he: +ilg), yani “...+(y)A ait olan” anlamındaki bir sıfat fiilin (=participle) kalıntısı olması kuvvetle muhtemeldir.”

Diğer taraftan zamir n’si üzerine önemli bir bildiri sunan Cengiz Alyılmaz da bu konuda Gemalmaz’la aynı kanaati taşıdığını belirterek; bu, şu, o zamirlerinden sonra gelen ve ilgi hali (n)In ekinin başında karşımıza çıkan (n) sesinin ise (bi+n>ben, si+n>sen) zamirlerinin sonunda bulunan arkaik teklik eki /+n/ olduğunu vurgulamıştır.

(ş) kaynaştırma ünsüzüne gelince bu ünsüz sadece üleştirme sayı sıfatlarında karşımıza çıkmaktadır ve hiç şüphesiz üleştirme sayısı beşer’den heceleme ve yanlış çözümlenme ile elde edilmiştir: be-şer takiben altı-şar, yedi-şer ve buradan alınarak iki-şer. Eski Türkçe döneminde iki ve altı sözcüklerine üleştirme eki +rer, +rar şeklinde eklenirdi: ikirer, altırar. Bu şeklin ortaya çıkmasında da birer (hecelenmesi bir-er) yapısının etkisi ortadadır.²⁸ Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere Türkçedeki asıl ve gerçek kaynaştırma (koruma/bağlama) ünsüzü (y)’dir. Fakat (s), (n) ve (ş) ünsüzleri de çeşitli arkaik yapılardan ve eklerden geliyor olsalar bile bugün asıl işlevlerinden sıyrılarak kaynaştırma ünsüzü göreviyle kullanılmaktadırlar. Dolayısıyla biz bu ünsüzleri

de (s, n, ş) makalemizde kaynaştırma ünsüzü olarak değerlendiriyoruz. Kaynaştırmaya Örnekler: kapı(y)a, pencere(y)i, tahta(y)ı, silgi(y)i, çanta(y)a, elbise(y)e, boya(y)acak, besle(y)ecek, ara(y)an, gözle(y)en, ağla(y)ınca, inle(y)ince, başla(y)arak, bekle(y)erek, oku(y)uş, dinle(y)iş, baba(y)ım, anne(y)im, okulda(y)ız, evde(y)iz, yakala(y)ıp, özle(y)ip, araba(y)la, sıra(y)la, mucize(y)le, paşa(y)sa, anne(y)se, görevde(y)ken, çanta(s)ı, anne(s)i, makine(s)i, kumbara(s)ı, baba(s)ı(n)da, para(s)ı(n)ı, kova(s)ı(n)ın, kendi(s)i(n)i, evdeki(n)i, sendeki(n)de, o(n)u, bu(n)u, şu(n)un, şu(n)lar, o(n)suz, bu(n)ların, amca(s)ı(n)ın, soba(n)ın, gemi(n)in, deve(n)in, kendi(n)ce, valiliği(n)ce, kardeşi(n)i, okulu(n)a, iki(ş)er, altı(ş)ar, yedi(ş)er, yirmi(ş)er, elli(ş)er vb. 1.2. Ses Düşmesi: Eş zamanlı dilde ses düşmesi hadisesi sadece ünlü düşmesi şeklinde görülür. Bunun örnekleri de üç çeşittir: Birincisi vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesi, ikincisi “ile” edatının ekleşmesi, üçüncüsü ek eylemin (i-) düşmesi hadisesidir.

1.2.1. Ünlü düşmesi

Ör. burun>burnum, akıl>aklım, gönül>gönlünü, oğul>oğlunu, boyun>boynunda, zihin>zihninde, fikir>fikrimiz, annem ile>annemle, araba ile>arabayıla>arabayla, pense ile>pense(y)le, çalışır iken>çalışırken, inceler iken>incelerken, yorgun idi>yorgundu, öğretmen idi>öğretmendi, kalacak imiş>kalacakmış, gelecek imiş>gelecekmış, okudu ise>okuduyise>okuduyusa>okuduysa, öğrenci ise>örenciyise>öğrenciyse vb.

1.2. Ses Değişmesi:

İşletimsel dilde ses değişmesi iki farklı şekilde oluşmaktadır: 1. Ünlü daralması, 2. Ünsüz yumuşaması. Ünlü daralmasında (y) ünsüzünün daraltıcı etkisine şahit olunurken yumuşamada ünlülerin tonlu ünsüz tercih etmesi sebebi dikkate çarpar. Çünkü ünlüler kendileri gibi titreşimli/sedalı/ötümlü yani tonlu olan seslerle daha rahat birliktelik kurmaktadırlar.

1.3.1. Ünlü daralması: Türkçede -a, -e geniş ünlüleriyle biten fiiller /-yor/ şimdiki zaman ekini aldıklarında sondaki geniş ünlü daralarak -ı, -i, -u, -ü seslerine dönüşür. Bu olay ünlüyle biten fiillere gelen ve kaynaştırma ünsüzü “y”

ile başlayan eklerin önünde de görülür. Ancak bu daralma “de-” ve “ye-” fiillerinin dışında yazıya aksettirilmez. Ünlü daralmasında (y) ünsüzünün daraltıcı etkisi önemlidir. Ancak burada /-(I)yor/ ekindeki bağlayıcı dar ünlünün de (-I) bir etken olabileceği gözden ırak tutulmamalıdır.

Ör. bekleyor>bekliyor, kollayor>kolluyor, söyleyor>söylüyor, boyayoruz>boyuyoruz, yazmayor>yazmıyor, yeyenler>yiyenler, deyecekler>diyecekler vb.

1.3.2. Sert ünsüzlerin yumuşaması:

Türkçede kelime sonunda yer alan süreksiz sert ünsüzler (p, ç, t, k), kelime ünlüyle başlayan bir ek alınca iki ünlünün arasında kaldıklarından yumuşayarak (b, c, d, g/ğ) ye dönüşürler. Bu olaya dilimizde sert ünsüzlerin yumuşaması adı verilir. Bu ses olayının sebebi süreksiz sert ünsüzlerin yapı itibariyle ünlülere en uzak sesler olmalarıdır. Çünkü ünlüler titreşim frekansı yüksek sesler iken süreksiz sert ünsüzler titreşimsizdirler. Bu sebeple süreksiz sert ünsüzle biten kelime ünlüyle başlayan bir ek aldığında kelime sonunda ünlü-ünsüz çatışması yaşanır ve telaffuz zorluğu oluşur. İşte bu zorluğu gidermek için dil yumuşama olayını devreye sokar. Gerçi f, s, ş, h gibi ünsüzler de titreşimsizdir, ama bunlar aynı zamanda sızıcı olduklarından nispeten ünlülerle uyuşur ve yumuşamazlar (tarafını, çarşafa, meslektaşımız, sırdaşına, otobüsün, atlası, silahı, sabaha gibi). Dilimizdeki sesleri ses tellerinin titreşme durumuna göre sınıflandırırsak mesele daha iyi anlaşılabilir olur: Ünlüler /a, e, ı, i, o, ö, u, ü/ (ses kirişlerindeki titreşim frekansı yüksek)

Sert Karşılığı Olmayan Yumuşak Ünsüzler (Yarı Ünlüler)

/l, m, n, r, y/ (ses tellerindeki titreşim frekansı orta)

Sert Karşılığı Olan Yumuşak Ünsüzler

/b, c, d, g, ğ, j, v, z/ (ses tellerinin titreşim frekansı az) Sürekli Sert Ünsüzler
/f, s, ş, h/ (ses kirişlerinde titreşim yok, sızma var)

Süreksiz Sert Ünsüzler /p, ç, t, k/ (ses kirişlerinde titreşim yok).

Süreksiz Sert Ünsüzlerin Yumuşamasına Örnekler: kap>kabı, sarkaç>sarkacı, öğüt>öğüdü, soğuk>soğuğa, kulaç>kulacı, söğüt>söğüdün, ekmek>ekmeği, ta cevap>cevabın, dolap>dolaba, ağaç>ağacı, kaşık>kaşığının, kebab>kebabı, dört>dördünüz, icat>icadımı vb. Yukarıdaki örneklerin dışında sözcük sonunda (n) ünsüzünden sonra gelen ç, k sesleri bir ünlü ile karşılaşınca iki ünlü arasında kalmamasına rağmen yumuşarlar. Fakat burada (k) sesinin (ğ)’ye değil de (g)’ye dönüşmesi dikkat çekicidir. (ör. genç>genci, basınç>basınca, sevinç>sevencimiz, bilinç>bilincini, denk>dengi, renk>rengi, cenk>cege, ahenk>ahengini vb.)

2. *Türkçenin Tarihî (Art Zamanlı)*

Ses Olayları Diller insanoğluyla beraber var olup onlarla yaşayan, sürekli değişerek gelişen dinamik bir yapıya sahiptirler. Hiçbir dil sabit değildir. Bugün dünya üzerinde yaşayan hiçbir dil ilk olduğu dönemdeki veya tarihî devrelerindeki şekli gibi değildir. Her dil var olduğu müddetçe gerek iç etkenlerle (dil kendi bünyesinden gelen doğal sebepler, en az çaba yasası) gerek dış etkenlerle (diğer diller, uluslar, kültürler, farklı coğrafyalar, iklimler; çeşitli toplumsal, ekonomik, teknolojik çalkantılar vs.) pek çok kelimesini ve gramer birliğini değiştirir, geliştirir. Türk dili de ilk dönemlerinden bugüne kadar gerek iç gerek dış sebepler neticesinde birçok kelimesini kullanımdan düşürmüş, yerine yenilerini türetmiş veya başka dillerden ödünçlemiştir. Ayrıca mevcut kelimelerinin birçoğunu da ses ve söyleyiş yönüyle değiştirmiş farklılaştırmıştır. Tabii bu ses değişimlerinin en önemli sebebini de dildeki ekonomi (en az çaba yasası) oluşturmuştur. Ekonomi kanununa göre; “mümkün olduğu kadar az enerji ve madde sarfıyla, birim zamanda, mümkün olduğu kadar çok ve eksiksiz mesaj kodlayıp iletme bütün doğal ve yapay dillerin eğilimidir.” 30 Örneğin sekkiz on söz grubunu sürekli bu şekilde uzunca ifade etmek zorlayıcı olduğundan zamanla dil, bu gruptaki bazı sesleri düşürmüş, kısaltmış ve bu iki sözcüğü kaynaştırarak seksen yapmıştır. Yine yabancı bir dilden aldığı kaim-i makam terkiibini törpüleyerek kaymakam sözcüğüne dönüştürmüştür. Tabii bütün bu değişiklikler

Türkçenin yüzlerce yıllık gelişim süreci içerisinde teşekkül etmiştir. Dolayısıyla bu tip söyleyiş değişiminden kaynaklanan ses hadiseleri yaşayan dille değil, art zamanlı dille ilgilidir. Art zamanlı ses olayları arkaik metinlerin incelenmesiyle tespit edilebileceği için “tarihî ses olayları”; sözcüklerin köken araştırmasına gidileceği için de “etimolojik ses olayları” şeklinde isimlendirilebilir.³¹ Türkçenin art zamanlı ses olaylarını da üç başlık altında toplamak mümkündür: ses türemesi, ses düşmesi, ses değişmesi.

2.1. Ses Türemesi

2.1.1. Ünlü türemesi:

Türkçenin gelişim süreci içerisinde özellikle yabancı kelimelerde gerek sözcük başında gerekse sözcük ortasında birtakım ünlülerin türediği görülür. Ünlü türemesinin temel sebebi dilin ses sistemine (ses dizimine) uymayan yapıların giderilmesidir.

2.1.1.1. Ön seste ünlü türemesi

Ör. scarpina> iskarpın, scarto> ıskarta, stavros>istavroz, statistikue>istatistik, scala>iskele, station>istasyon, zmirnaiskelet, rişte>erişte, ruze>oruze>oruç gibi. 2.1.1.2. İç seste ünlü türemesi Ör. akl>akıl, fikr>fikir, sabr>sabır, şükr>şükür, neşr>neşir, tabl>tabıl>davul, term>terim, şehhr>şehir, sapsağlam>sapasağlam, güpgündüz>güpegündüz, bircik>biricik, genççik>gencecik, azcık>azıcık, vb.

2.1.2. Ünsüz türemesi:

Türkçede kelime başında yükselen hece izlenimi oluşturmak; kelime ortasında ise karşılaşılan ünlüleri birbirine kaynaştırmak amacıyla çeşitli ünsüz türemesi hadiselerine rastlanır. Kelime başında ünsüz türemesi olayına Türkçede çok sık rastlanılmasa da, kelime ortasında özellikle yabancı kelimelerde bu ses hadisesi oldukça bol örneğe sahiptir.

2.1.2.1. Önseste ünsüz türemesi

Ör. aşlama>haşlama, örgüç>hörgüç, öyük>höyük, urmak>vurmak gibi.

2.1.2.2. İç seste ünsüz türemesi

Ör. dialogue>diyalog, pianiste>piyanist, acaib>acayıp, zaif>zayıf, mai>mavi, dialect>diyalekt, piece>piyes, biologue>biyolog, aişe>ayiştuvalet vb.

2.2. Ses Düşmesi

2.2.1. Ünlü düşmesi:

Eski Türkçe döneminden günümüze kadar Türk dilinin gelişim süreci içerisinde ünlü düşmesi olayı büyük bir öneme sahiptir. Takip ettiğimiz metinler bize gösteriyor ki bugünkü kelimelerimizin çoğu gerek ön seste gerek iç seste gerekse son seste bazı ünlülerini düşürmüştür. Bunun temel sebebi dildeki ekonomi (en az çaba) yasasıdır.

2.2.1.1. Ön seste ünlü düşmesi

Ör. ısıtma>sıtma, ısıcak>sıcak, umutlu>mutlu, iç edik>çedik (papuç)

2.2.1.2. İç seste ünlü düşmesi

Ör. ayır->ayırı>ayrı, buyur->buyuruk>buyruk, çevir->çevire>çevre, kavuş->kavuşak>kavşak, koku>kokula->kokla-, sızı>sızıla->sızla-, ileri>ilerile->ilerle-, yumurta>yumurtala->yumurtla-, biri birine>birbirine, sarı ar->sarar-, tarıglag>tarıla>tarla, tiriglik>dirilik>dirlik, kayın ana>kaynana, tokkuz on>doksan, yatısı>yatsı, tabiye>tabya, tavışgan>tavışan>tavşan, busitan>bostan, ayine>ayna, çehar şenbe>çarşanba>çarşamba, penc şenbe>pençşembe>perşembe gibi.

2.2.1.3. Son seste ünlü düşmesi

Ör. dilbilimi>dilbilim, toplumbilimi>toplumbilim, kadıköyü>kadıköy, şişkebabı>şişkebab, topkapısı>topkapı, taşkömürü>taşkömür, çengelköyü>çengelköy vb.

2.2.1.4. Aşınma:

Aşınma da aslında iç seste bir ünlü düşmesi hadisesidir. Ancak bu olayda iki ayrı anlam birimin yan yana gelmesi ve iki ünlünün karşılaşması durumu vardır. Karşılaşan iki ünlüden birisinin zamanla aşınarak düşmesi bu olayı diğer ünlü düşmelerinden ayırır.

Ör. bu ara>bura, şu imdi>şimdi, kahve altı>kahvaltı, sarıarmak>sararmak, sütlü aş>sütlaç, karında eş>kardeş, dalda eş>dadaş, arkada eş>arkadaş, ne için>niçin, ne asıl>nasıl gibi.

2.2.2. Ünsüz düşmesi:

Türkçe tarihi devrelerinden günümüze birçok yerli ve yabancı kelimedede çeşitli ünsüzleri düşürmüştür. Bu olayın da yine en önemli sebebi kolayca kaçma, daha az enerji harcama, sözü kestirmeden ifade etme, yani “en az çaba yasası”dır. Aşağıda ön seste, iç seste ve son seste görülen ünsüz düşmesi olaylarından birkaç örnek sunulmuştur:

2.2.2.1. Ön seste ünsüz düşmesi

Ör. bile>ile, bolmak>olmak, yırak>ırak, yin->in-, yinçü>inci, yilic>ilic, volta>olta gibi 2.2.2.2. İç seste ünsüz düşmesi Ör. küçükçükminicik, yüksek->yüksel-, sıcacık>sıcacık, yumuşacık>yumuşacık, ufakraksalıcak, hammal>hamal, sarraç>saraç, debbağ>tabak, alçakal->alçalmak, ast teğmen>asteğmen, üst teğmen>üsteğmen, eşgek>eşek, tirgek>direk, taşgaru>taşaru>dışarı, kulgak>kulak, belgölük>belli, oltur>otur vb.

2.2.2.3. Son seste ünsüz düşmesi

Ör. sub>suv>su, ekşig>ekşi, kurug>kuru, yaylak>yayla, kışlak>kışla, tatırlık>tatırlı>tatlı, hiss>his, zann>zan, sırr>sır, hakk>hak, afv>af gibi.

2.2.2.4. Hece yutumu:

Hece yutumu diğer ünsüz düşmesi olaylarından farklıdır. Burada dikkat edilirse (ünsüz+ünlü)’den oluşan bir hece düşmektedir. Türkçe genelde benzer hecelerden birini zamanla yutmaktadır. Aşağıda hece yutumuyla ilgili birkaç örnek sıralanmıştır:

Ör. pazar ertesi>pazartesi, çehar şenbih>çarşamba, çader-i şeb>çarşaf, pek iyi>peki, bilek yüzükü>bilezik, ne erser ne>nesne, hastahane>hastane, eczahane>eczane, postahane>postane vb.

2.3. Ses Değişmesi:

Türk dilinin gelişimini en eski yazılı belgelerimiz olan eski Türkçe döneminden itibaren aşama aşama izleyebiliyoruz. Böylece bugünkü Türkçede var olan kelimelerin çoğunun başından geçen olayları ve ses değişikliklerini bilimsel anlamda tespit edebilmekteyiz. Bugün kullandığımız hemen her kelime çeşitli sebeplerle birtakım ses değişikliklerine maruz kalmış ve bu kelimelerin hepsinin kendince bir hikâyesi oluşmuştur. Bunların hepsini sıralamak kapsamlı bir etimolojik sözlük hazırlamak demek olacaktır. Bu sebeple meraklılar bu alanda hazırlanmış etimolojik sözlüklere bakmalıdır. Aşağıda dilimizde ses değişikliğine uğramış gerek yerli gerek yabancı kelimelerden birkaç örnek sunulmuştur:

2.3.1. Türkçe kelimelerde ses değişimi

Ör. barmak>varmak, kılabez>kılavuz, adgır>aygır, küneş>güneş, öpkehangı, temür>demir, kemi>gemi, koşnı>konşu>komşu, badram>bayram, keçe>gece, tokkuz>dokuz, tirig>diri, tağ>dağ, kipi>gibi, atım>adım, ber->ver-, edgü>iyi, batırak>bayrak, adak>ayak, kerek>gerek, ekki>iki, keltür->getir-, adgır>aygır, kettür->götür-, kör->gör-, taşgaru>dışarı, içün>için, altun>altın, şışman>şışman, ana>anne, alma>elma, bedük>büyük, bıçık>buçuk, könlek>gömlek, uçuz>ucuz, tenri>tanrı, yorı->yürü-, atlı karoçça>atlı karınca, küçük>küçük, kerü>geri, kevrek>gevrek, kez-gir-, tamğa>damga, tavar>davar, tayak>dayak, tarık->darıl-, tavrın-değirmen, tegüldazlak vb.

2.3.2. Yabancı kelimelerde ses değişimi (Türkçeleşme)

Ör. divar>duvar, haste>hasta, hace>hoca, gayb>kayıp, taife>tayfa, biologie>biyoloji, faide>fayda, penbe>pembe, anbar>ambar, canbaz>cambaz, çenber>çember, div>dev, delegue>delege, degenerare>dejenere, daftar>defter, megaphone>megafon, makedonesi>maydanoz, pontiki>findık, boruzen>borazan, kleidi>kilit, teneşuy>teneşir, tennur>tandır, dest gah>tezgah, kelbeteyn>kerpeten, nerdüban>merdiven, benefşe>menekşe, humbere>kumbara, fokaccia>poğaç, kırbal>kalbur, fortuna>fırtına, pareçe>parça, cameşuy>çamaşır, can aver>canavar, kettan>keten, üsture>ustura,

ebrişum>ibrişim, cevan>civan, bargir>beygir, kedhüda>kahya, kefgir>kevgir, nevbet>nöbet, anoikter>anahtar, mathere>matara, türşi>turşu, sehur>sahur, daru'ssına>tersane, pulad>polat, posite>posta, rahina>rehine, rümatizm>romatizma, şambrer>şambrel, chaize longue>şezlong, debbağ>tabak, televisionpeştamal, mandarine>mandalina, portokallo>portakal, malezime>malzeme, mancanık>mancınık, monasteri>manastır, bezzazistan>bedesten vs.

Ses değişmelerinin bir kısmı sözcük içindeki seslerin birbirlerini etkilemesiyle veya birbirlerine benzemeye çalışmasıyla bir kısmı da en az çaba yasası gereği dilin doğal gelişimiyle meydana gelmiştir. Kelime içindeki seslerin birbirine benzeşerek değişmesi olayı birkaç farklı biçimde gerçekleşebilmektedir:

Tüm (Tam) Benzeşme:

Sözcükteki bir sesin tamamen değişerek yanındaki sesle aynı olmasına tüm benzeşme denir (Ör. docteur>doktor, haste>hasta, afv>aff “affina”),

Yarı Benzeşme: Sözcükteki bir sesin yalnızca bazı nitelikleri yönünden başka bir sese benzemesine denir (Ör. çenber>çember, zeytun>zeytin),

İlerleyici Benzeşme: Sözcük içindeki bir sesin kendisinden sonra gelen bir sesi değiştirerek kendisine benzetmesine denir (Ör. motör>motor, çünkü>çünkü, yalın öz>yalınız>yalnız),

Gerileyici Benzeşme: Sözcük içindeki bir sesin kendisinden önce bulunan bir sesi etkileyerek kendisine benzetmesine denir (Ör.pantolon>pantolon, içkur>uçkur),

Benzeşmezlik: Sözcük içindeki aynı ya da benzer seslerin değişmesine aykırılışma veya benzeşmezlik denir (ör. makkap>matkap, muşamma>muşamba, attar>aktar).

3. Türkçenin Yapısal Ses Olayları:

Türkçenin eklemeli dil özelliğinden kaynaklandığını düşündüğümüz, bu sebeple Türkçenin doğasında var olduğunu kabul ettiğimiz ses olayları. Bu ses

olayları, ses benzeşmeleri başlığı altında “ünlü uyumları”, ünsüz uyumları” ve “ünlü-ünsüz uyumu” şeklinde ele alınacaktır.

3.1. Ses Benzeşmeleri:

Türkçede bir sözcük içerisinde bulunan ünlüler ve ünsüzler birbirlerini etkileyerek benzeşir. Bu benzeşme konuşurken uyulan en az çaba yarasından kaynaklanır. Türk dilinin yapısı bütün Ural-Altay dilleri gibi eklemelidir. Yani Türkçede sabit duran kökler (bağımsız ögeler) ve bu köklere ulanarak ona tabi olan ekler (bağımlı ögeler) vardır. Dilin türetimi ve işletimi hep bu eklerle yapılır. Bunu bir trenin lokomotifini ile ona takılmış vagonlar şeklinde düşünebilirsiniz. Lokomotif nereye giderse vagonlar onu takip etmek, ona uymak zorundadır (Ör. gör-ev-len-dir-il-miş-ler-di). İşte bu yapı, eklerin gerek ünlü yönünden gerekse ünsüz yönünden köke uymasını köke benzemesini zorunlu kılar. Dilde köklerin anlam, eklerin ise görev elemanı olarak yer alması köklerdeki seslerin bilgi değerinin eklerle nazaran çok daha yüksek olmasını sağlamıştır. Eklerdeki seslerin bilgi yükünün az olması ise onlara, rahatça şekil değiştirip köklere uyabilme kıvraklığı kazandırmıştır.

Kök ve eklerdeki seslerin çıkış ve boğumlanma noktaları birbirlerine ne kadar yakın olursa bitişken dillerde konuşma da o kadar kolay olur. Zira ses benzeşmeleri söyleyişi kolaylaştırma eğiliminden kaynaklanır. Söyleyişi kolaylaştırma ve sesleri birbiri ardı sıra daha rahat çıkarabilme eğilimi de daha ziyade eklemeli dillerde görülür. Çünkü bitişerek birbirini takip etmek zorunda olan ayrı biçimbirimlerin ağızdan hızlıca çıkarılabilmesi neredeyse mümkün değildir. Böylece bütün eklemeli dillerde, ünlü uyumları (kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık vb.) veya ünsüz uyumları (sert ve yumuşak ünsüz benzeşmesi vb.) ortaya çıkar. Zaten bu sebeptendir ki Türkçede eklerin hemen hepsi çok şekillidir. /-dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü/, /-miş, -miş, -muş, -müş/, /-dan, -den, -tan, -ten/, /-cı, -ci, -cu, -cü, -çı, -çi, -çu, -çü/ gibi. Türkçe köklerin bazılarının iki hatta üç heceden oluşması durumunda kelime içinde ünlü veya ünsüz uyumları görülür. Bunun sebebi kelimenin sadece ilk hecesinin gerçek kök; diğerlerinin aslında ek

iken zamanla köke kaynaşmış olmasıdır. Yani bu tip kelimelerde de gene ekler köke göre uyuma girmiş olur. Öz Türkçe kelimelerin hemen hepsinin tek heceye kadar götürülebilmesi bu düşünceyi doğrular. Aşağıdaki ünlü, ünsüz uyumlarını bu mantıkla irdelemek gerekir.

3.1.1. Ünlü uyumları

3.1.1.1. Kalınlık-incelik uyumu (Büyük ünlü uyumu):

Türkçede kelimeler kalın ünlüyle başlıyorsa kalın ünlüyle; ince ünlüyle başlıyorsa ince ünlüyle devam etmek zorundadır. Dilimizdeki bütün Türkçe kelimeler ve ekler birkaç istisna haricinde bu kurala uyarlar. Ayrıca yabancı kelimelerin birçoğu da Türkçeleştirilerek bu kurala tabi kılınmıştır. Uyumun olmadığı kelimelerde ise ekler sözcüğün son hecesine göre uyuma girer (Ör. kardeş+lerimizden, kitab+ımızda, kalorifer+lerdeki gibi). Kalınlık-İncelik Uyumu, Türkçenin en eski dönemlerinden beri hiç değişmeyen ve hemen hemen bütün lehçelerde sağlam şekilde kendini gösteren, istisnası çok az bir yasa olduğu için “büyük ünlü uyumu” ismiyle de adlandırılmaktadır. Ayrıca büyük ünlü uyumu küçük ünlü uyumuyla beraber Türkçenin ses düzeninde güçlü bir ahenk oluşturmuştur. Örnekler: kandırılmışlardı, bekleyeceklermiş, görüşmediklerimizdenmiş, konuşalım, karanlık, kelebekler, kurutulsun, üzümçülük, arabalarımız, kunduracılık, eteklerinde vb.

3.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu (Küçük Ünlü Uyumu):

Türkçe kelimeler içindeki ünlüler, kalınlık incelik uyumunun yanında düzlük-yuvarlaklık yönünden de sistematik benzerlik gösterirler. Öyle ki Türkçe kelimeler düz ünlüyle başlıyorsa yine düz ünlüyle devam etmek zorunda; yuvarlak ünlüyle başlıyorsa ya düz-geniş ya dar-yuvarlak ünlüyle devam etmek zorundadırlar. Yuvarlak ünlüden sonra geniş-yuvarlak ünlülerin gelmemesi (o-ö) ünlülerinin Türkçede ilk hecenin dışında bulunmaması sebebiyledir. Küçük ünlü uyumuna gene birkaç istisna haricinde dilimizdeki bütün Türkçe kelimelerle ekler boyun eğer. Yabancı kelimelerin de yine birçoğu bu kurala uydurularak Türkçeleştirilmiştir. Uyum bozan kelimelerin üzerine gelen ekler ise sözcüğün

son hecesine göre uyuma dâhil olur. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu, Türk dilinin bütün devrelerinde ve bütün lehçelerinde görülmediği için kapsama alanı kalınlık-incecik uyumu kadar geniş değildir. Bu sebeple “küçük ünlü uyumu” diye adlandırılmıştır. Örnekler: ürkütücü, konuşuldu, ağaçlık, yumurta, tabaklarımızı, çağırıldıklarımızdan mısınız, gümüşlüğünüz, tekerleklerdendir, görüşelim, sobacılar, bildirilmişti vb. Büyük Ünlü Uyumu, Küçük Ünlü Uyumu başlıkları altında Türkçenin bu önemli ses özellikleri öğretilmeye çalışılmaktadır. Bu özellikleri bilmek önemlidir, ancak öğrencilere “Bu özellikleri bilmeniz niçin önemlidir?” denildiğinde hiçbir öğrenci bu soruya doğru cevap verememekte, dolayısıyla da bu tür çalışmaları yersiz, gereksiz bulmaktadır. Türkçeyi diğer dillerden ayıran özellikler olarak, bu uyumların bilinmesinin gerektiği öğrencilere vurgulanmalı, uyum özellikleri de bu çerçevede kavratılmalıdır.

3.1.2. Ünsüz Uyumları:

Türkçe ünlü uyumlarının yanında ünsüz uyumlarıyla da dikkat çekmektedir. Şöyle ki Türkçede sert (titreşimsiz/tonsuz) ünsüzlerden sonra sert; yumuşak (titreşimli/tonlu) ünsüzlerden sonra yumuşak ünsüzler gelmektedir. Bu uyum ünsüzle başlayan ekler için önemlidir, bu yüzden birçok ekin yumuşak ve sert ünsüzlü iki şekli vardır: (+da,+de,+ta,+te / +dır,+dir,+tır,+tir / +ca,+ce,+ça,+çe / +gın,+gin,+kın,+kin) gibi.

Ünsüz uyumunu bozan ekler genelde sert karşılığı olmayan ünsüzlerle başlayan eklerdir. Bu ünsüzler güçlü titreşime sahiptirler ve sert karşılıkları yoktur. Bunlar: l, m, n, r, y ünsüzleridir. Dikkat edilirse geriye kalan ünsüzlerin hepsinin yumuşak ve sert karşılıkları bulunmaktadır: (b-p), (c-ç), (d-t), (g-k), (ğ-h), (j-ş) (v-f), (z-s). Karşılığı bulunan ünsüzler dilimizde 8 çifttir ve toplam 16 harf ile alfabede temsil edilir. Karşılığı bulunmayan ünsüzler ise 5 harftir. Yani ek “l, m, n, r, y” ünsüzlerinden biriyle başlıyor ve sert ünsüzle bitmiş bir kelimeye ulanıyorsa uyumu bozmaktadır (ör. sokak+lar, tat+lı, bak-mış, yap-ma-, sor-malı) gibi. Yine sürekli sert ünsüzlerden (s) ünsüzüyle başlayan ekler de uyumu bozabilmektedir (Ör. tuz+suz, sakal+sız, uy+sal, bil-se) gibi. Ayrıca bazı işlek

olmayan eklerin önündeki süreksiz sert ünsüzler de uyumu bozabilmektedir (Ör. cıvıl+tı, şangır+tı, hay+kır-, süm+kür-, sallan-tı, bulan-tı, kay-pak) gibi. Son olarak ünsüz uyumlarının kelime içinde de var olduğunu belirtelim (yenge, gündüz, eski, başka, yufka vb.) Ancak ünsüz uyumları Türkçede ünlü uyumları kadar sağlam ve istikrarlı değildir. Bu yüzden gerek yerli gerek yabancı kelimelerde bu kuralın birçok istisnası vardır.

3.1.2.1. Sert Ünsüzlerin Benzeşmesi:

Türkçede sert ünsüzlerden (p, ç, t, k, f, s, ş, h) sonra gene sert ünsüzlerin (p, ç, t, k, f, s, ş, h) gelmesi olayıdır. Bu olay esasen Türkçe kelimelerde görülmesine rağmen bazı yabancı kelimeler de bu kurala uydurulur (Ör. tesbih>tespih, lehce>lehçe). Sert ünsüz benzeşmesi sözcüğe ulanan eklerin yanında sözcük içinde de görülür. Sözcük sonu örnekleri: ağaçta, sınıfça, kitapçı, çalışkan, yurttaş, baskı, tutkun vb. Sözcük içi örnekleri: başka, bohça, çapkın, göster-, yüksük, çift, yufka, tepsi, ıssız, köstek, testere, defter, kasket vb.

3.1.2.2. Yumuşak Ünsüzlerin Benzeşmesi:

Türkçede yumuşak ünsüzlerden sonra (b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z) gene yumuşak ünsüzlerin (b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z) gelmesi olayıdır. Bu olay da esasen Türkçe kelimelere has bir durumdur. Ancak bir takım yabancı kelimelerin de kurala uyduğu görülür: mankal>mangal, enkinar>enginar gibi. Yumuşak ünsüz benzeşmesi de hem sözcük sonunda hem sözcük içinde görülebilmektedir. Sözcük sonu örnekleri: kilimde, okulca, oduncu, evden, bilgi, silgi, avcı, yangın, saygın, İngilizce, Almanca vb. Sözcük içi örnekleri: yıldız, iğne, gövde, minder, çiğdem, pergel, baldıran, damga, boncuk, cazgır, dingil vb.

3.1.3. Ünlü-Ünsüz Uyumu

Türkçenin yapısında (doğasında) var olan bir diğer özellik de ünlü-ünsüz uyumudur. Şöyle ki Türkçe kelimelerde kalın ünlüler ancak kalın (artlı) ünsüzlerle; ince ünlüler de ancak ince (önlü) ünsüzlerle bir araya gelebilir. Türkçede bütün ünsüzlerin çift boğumlanma noktaları (önlü ve artlı) vardır.

Dolayısıyla bütün ünsüzler aslında ɔ kalın ünlülerin yanında artlı, ince ünlülerin yanında önlü boğumlanır.

Şöyleki (ba/be, ca/ce, ça/çe, da/de, fa/fe, ga/ge, ğa/ĝe, ha/he, ja/je, ka/ke, la/le, ma/me, na/ne, pa/pe, ra/re, sa/se, şa/şe, ta/te, va/ve, ya/ye, za/ze) hece çiftlerindeki ünsüzlere dikkat edilirse bu ünsüzlerin mahreçlerinin, kalın ve ince ünlülerle bir araya gelirken çok küçük farkla da olsa birbirinden ayrıldıkları hissedilir. Ancak (k, g, l) ünsüzlerindeki bu önlülük ve artlılık önemli ölçüde fark eder ve bu sebeple (k, g, l) ünsüzleri Türkçede iki ayrı ses değeri (fonem) oluştururlar. Ancak Türkçedeki ünlü-ünsüz uyumu gereği; ğ, l) ünsüzleri sadece → (a, ı, o, u) ünlüleriyle (k, g, l) ünsüzleri sadece → (e, i, ö, ü) ünlüleriyle bir araya gelebilir. Yukarıdaki cetveldən de anlaşılacağı üzere örneğin ince (k) hiçbir zaman Türkçe kelimelerde kalın (a) ünlüsüyle yan yana gelemmez. Gelirse (kâ veya âk) diye bir ses oluşur ki bu Türkçenin tanımadığı bir hecedir. Bu yüzden içinde bu tip hecelerin bulunduğu kelimeleri doğru telaffuz etmek için düzeltme işareti kullanırız. Dolayısıyla dilimizde bu uyumu bozan kelimelerin hepsi aslen yabancıdır. Yani diğer bir deyişle üzerinde düzeltme işareti gördüğümüz tüm kelimeler aslen yabancıdır (kâtip, kâğıt, hikâye, kâfir, dükkân, Kâzım, dergâh, agâh, rüzgâr, nagâh, tezgâh, yadigâr, Nigâr, Hilâl, Lâle, hâlâ, hâl) gibi. Ayrıca (t, r, d) ünsüzlerinin önlüleri de bazı Arapça kelimelerde kalın ünlüyle yan yana gelerek uyumu bozan kelimeler oluşturabilmektedir. Ancak bu kelimelerde önemli bir söyleyiş kusuru oluşmadığı için düzeltme işareti kullanılmaz. (saat+iniz, dikkat+le, hakikat+li, harf+lerimiz, harp+te, hadd+ ini vs.) Dikkat edilirse bu kelimelerde (t, r, d) ünsüzleri önlü (ince) olduğu için önündeki (a) sesinin de inceye kaçmasına sebep olmuş ve kelimenin üzerine gelen ekler de ince sıradan gelmiştir. Türkçe kelimelerden örneklerle ünlü-ünsüz uyumunu pekiştirmiş olalım: karanlık, kandırmak, aklamak, kambur, kamçı, akşam, kabak, kapışmak, kedi, kelebek, ekmek, kemik, kuşluk, kürek, gacırtı, gagalamak, Gagavuz, gıcık, gıdıklamak, gırtlak, genç, geveze, engebe, egemen, gece, genellemek, gerçek, laçın, lakırdı, loş, al, almak, altın, alımlı, ulak, ulus, eklem,

ilerlemek, iletişim, bekletilmek, takıntı, tarak, tartışma, tekerlek, tekne, terlemek, ar, er, aramak, erimek, dayanak, değnek, dış, dış vb. Sonuç: Ses bilgisi belki de dilbilgisinin en titiz çalışma gerektiren koludur. Çünkü dilin en küçük birimleriyle uğraşmayı gerektirmektedir. Bu sebeple bir dilin seslerini, ses özelliklerini ve ses olaylarını incelerken çok dikkatli olmak, hiçbir detayı atlamamak gerekir. Ancak şu ana kadar Türkiye’de yayımlanmış birçok genel dilbilgisi kitabında ve Türkçe/Türk Dili ders kitaplarında Türkçenin sesleri ve ses olayları çoğu zaman yüzeysel bilgilerle geçiştirildiği için ses bilgisi öğretiminde birçok konu ya eksik ya hatalı aktarılmakta ya da özünden saptırılmaktadır. Tespit edilen kusurların önemlileri aşağıda dikkatlere sunulmuştur:

Türkçenin sesleri tanıtılırken sesle harfin birbirine karıştırılması ve bu yüzden Türkçede toplam 29 sesin var olduğunun iddia edilmesi. Oysa fonetik laboratuvarlarda yapılan bilimsel deneyler artık ispatlamıştır ki bugün ölçünlü Türkiye Türkçesinde anlam ayırıcı en az on sekiz ünlü, yirmi dört ünsüz ses vardır. Dolayısıyla dil eğitimi ve öğretiminde sesleri belirtirken, ya da çeşitlendirirken “harf” terimi kesinlikle kullanılmamalıdır.

2. Türkçenin yapısından kaynaklanan ve en önemli ses özelliğini oluşturan uyum ve benzeşme konusunun diğer ses olaylarıyla aynı grupta değerlendirilmesi. Hâlbuki bütün Ural-Altay dillerinde görülen ve bu dillerin eklemeli yapısından kaynaklandığı açıkça belli olan ünlü uyumlarının, ünsüz uyumlarının ve ünlü-ünsüz uyumlarının sebep-sonuç sorgulamasının muhakkak yapılması gerekmektedir. 3. Türkçedeki ses olaylarının eş zamanlı ve art zamanlı oluşları dikkate alınmadan karma hâlde verilmesi. Böylece öğrencilerde zihin karmaşası oluşturulması. Örneğin sözcük içi ünlü düşmesi işlenirken burunağzı, alınoğlum, beyinçevre, devir->devrim, buyur->buyruk, ayır->ayrı, koku>kokla-, sızıyumurtla-, sarı>sarar-, pek iyi>peki, kahve altı hocafendi, hoca hanım>hocanım vs. 4. Ses olaylarıyla ilgili örneklendirmeler yapılırken Türkiye Türkçesi yazı dili esas alındığı halde herhangi bir açıklama yapılmaksızın yer yer ağızlardan ve konuşma dilinden misaller getirilerek konunun çarpıtılması. Örnek

olarak sözcük başında ünsüz türemesi işlenirken ıldız>yıldız, ilan>yılan, urmak>vurmak, aşlama>haşlama, öyük>höyük örneklerinin yanında ayvahambar, ücrafikir, ömr>ömür örneklerinin hemen yanında konuşma dilinden şu örneklere geçilebilmektedir: tren>tiren, traktör>tıraktör, frenbıroşür, kontrolfilm, grevtayfa, faide, fayda, zayıf>zayıf, acaib>acayıp, bionik>biyonik, toilet>tuvalet, kılıç>kılınç, tüfek>tüfenk, fişek>fişenk, fırsat, firsant, pamuk>pambuk, saat>sahat vs. Oysa burada ağızlardan veya lehçelerden de örnek verilmesi isteniyorsa yazı dili ile diyalektlerin muhakkak belirtilmesi gerekmekte ve örneklerin ayrı gruplar şeklinde verilmesi icap etmektedir. Yukarıdaki sorunların hiç değilse ders kitaplarında düzeltilmesi gerektiğini düşünüyoruz.

KAYNAKÇA:

ALTUN, Mustafa, “Dilbilgisi Kaynaklarına Göre Türkiye Türkçesinin Ünlü ve Ünsüzleri”, <http://www.dilbilimi.net/makaledeneme.htm>.

ALYILMAZ, Cengiz, “Zamir n’si Eski Bir İyelik Ekinin Kalıntısı Olabilir mi?”, Türk Gramerinin Sorunları II, TDK Yay., Ankara-1999, s. 403, 415.

BANGUOĞLU, Tahsin, Türkçenin Grameri, TDK Yay., Ankara-1998.

BAŞKAN, Özcan, Dilbilim (Lengüistik Metodu), Multilingual Yay., İst.-2003. C

OŞKUN, Volkan, “Fonetik, Fonoloji ve Türkiye Türkçesinin Ünsüzler Matriksi”, Türk Dili Dergisi, TDK Yay., Ank.-2000, C. 2000/II-Aralık, S. 588, s. 589-594.

“Türkiye Türkçesinde Ünlüler ve Ünsüzler”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, TDK Yay., Ankara-1999, C: I-II, S: 42, s. 41-50.

DEMİRCAN, Ömer, Türkçenin Ses Dizimi, Der Yay., İstanbul-2001.

GEMALMAZ, Efrasiyap, “Türkiye Türkçesinde Ses Olayları ve Ses Olaylarıyla İlgili Kurallar”, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum-1999, Sayı: 13, s. 1-25.

“Türkçede İsim Tamlamalarının Derin Yapısı”, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum-1996, Sayı: 4, s. 165-173.

GÜLSEVİN, Gürer, “Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanılışı”, Türk Dili Dergisi, TDK Yay., Ank.-1990, Kenan, Oğuz Doğan, Kazak Türkçesi Grameri, (Redaktör: Ayabek Bayniyazov), Gazi Kitabevi, Ankara-2004. ÖNER, Mustafa, Bugünkü Kıpçak Türkçesi, TDK Yay., Ankara-1998. SAĞIR, Mukim; “Anadolu Ağızlarında Ünlüler”, TDAY-Belleten, TDK Yay., Ankara-1995, s. 377-390.

“Anadolu Ağızlarında Ünsüzler”, TDAY-Belleten, TDK Yay., Ankara-1995, s. 391-409.

“Türkiye Türkçesi Ağızlarının Ünlü Varlığı”, Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/3 Spring 2008, s.563-578.

İlköğretim Okullarında Türkçe Dil bilgisi Öğretimi, Nobel Yay., Ankara-2002. ŞENSOY, Ayşe, “Ses biliminde Eş zamanlı ve Art Zamanlı Kural Ayırımına Bir Örnek”, Genel Dilbilim Dergisi, Sayı: 2, Ankara Dilbilim Çevresi Derneği, Ankara-1978.

TEKİN, Şinasi, “Eski Türkçe”, Türk Dünyası El Kitabı, (İkinci Cilt), TKAE Yay., Ankara-1992.

TEKİN, Talat, “Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine”, Makaleler 1, (Yayıma Hazırlayanlar: Emine Yılmaz, Nurettin Demir), Grafiker Yay., Ankara-2003, s. 131-138.

TEMİR, Ahmet, “Ural-Altay Dilleri Teorisi”, Türk Dünyası El Kitabı (İkinci Cilt), TKAE Yay., Ankara-1992. ÜÇÖK, Necip, Genel Fonetik (Ana Çizgileri), Ankara Üniversitesi, DTCF Yay., İstanbul-1951.

YÖNEL, Selçuk, “Türkçenin Yazımsal Fonemleri”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, TDK Yay., Ankara-1974, s. 319-336.

(<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/33519>)

SON SINAV

---

1. Dilin daha çok fizyolojik yapısı ile yaklaşır ve bu açıdan bakar....

A Sesçil fonetik

B Boğumlama

C Betimsel ses bilgisi

2. İletişimsel Ses Bilgisi ne ile uğrar?

A Konuşmanın kolaylaşmasını ve bu becerinin sürekliliğini sağlamak için çabalar.

B Dilde bulunan seslerin yayılması ve konuşmasının sesini planlama yaparak kendisinin algılayabileceği bir durum getirmektir.

C Bilgi ve veri alışverişi sırasında sesin yapısını düzenler.

3. İnsan sesleri içinde konuşma organları tarafından üretilen ve dil sisteminin temelini oluşturan seslere ..... adı verilir.

A konuşma sesleri

B sesleri

C ses birimleri

4. Sesler arasındaki anlamlı zıtlıklar ile insanların sesleri ayırt edebilme kabiliyetinin manifestosuna ne denir?

A ses birimi

B ayırt edici özellikleri

C ses

5. Fonemleri birbirinden ayırmak maksadıyla kullanılan kelime çiftlerine ne adı verilir?

6. Anlam farkı yaratmayan ses birimlere alt ses birim denir.

A Doğru

B Yanlış

7. Ahenk vurgusu, duygu ve düşüncenin şiddetini, derecesini göstermeye yarayan vurgudur.

A Sesçil fonetik

B Boğumlama

C Betimsel ses bilgisi

8. Konuşmanın kolaylaşmasını ve bu becerinin sürekliliğini sağlamak için çabalar.

A Dilde bulunan seslerin yayılması ve konuşmasının sesini planlama yaparak kendisinin algılayabileceği bir durum getirmektir.

B Bilgi ve veri alışverişi sırasında sesin yapısını düzenler.

C O, bir daha buraya gelecek olursa mutlaka, bana haber verin.

D Sana, arkadaşlarına ne söyleyeceğimi bilmiyorum.

9. Hangi cümlede cümle vurgusu yer tamlayıcısı / dolaylı tümleç (yer tamlayıcı) görevindedir?

A Ayşe az önce Üsküdar'a vapurla geçti.

B Az önce Üsküdar'a vapurla Ayşe geçti

C Ayşe az önce vapurla Üsküdar'a geçti.

D Ayşe Üsküdar'a vapurla az önce geçti.

10. Hece, bir kaç ekspiratuar dürtü temelinde yakın bir fonetik birlik oluşturan bir veya daha fazla sestem oluşan nominal, telaffuz bir konuşma birimidir.

A Doğru

B Yanlış

11. Bir hecenin havanın ekshalasyon itmesi olduğu hece teorisi, ancak en yüksek sonisiteye sahip ses hecenin tepesini oluşturur. ....

A sonorous (akustik) teorisi

B kas teorisi

C artikülasyon-akustik teorisi

12. Aşağıdakilerden hangisi “yeşilay” kelimesinin hecelerinden biridir?

A yeş

B ay

C çi

13. Aşağıdaki cümlede ünsüz yumuşaması kuralına uymayan sözcükle i belirleyiniz.

Hakikate giden yol ilimdir.

A Hakikate

B giden

C ilimdir

14. Aşağıda verilen sözcükte görülen ses olaylarını bulunuz.

Gönlü

A ünlü daralması

B ünlü türemesi

15. Aşağıda verilen sözcükte görülen ses olaylarını bulunuz.

sıcacık

A ünlü daralması

B ünlü türemesi

A ünsüz düşmesi

B ünsüz benzeşmesi (sertleşmesi)

C ünsüz yumuşaması

SINAV SORULARI

---

1. Ses bilgisi: amacı ve ödevleri
2. Ses bilgisinin dalları. Ses bilgisi ve diğer bilimler
3. Ses bilimi (fonoloji) ve dalları
4. Konuşma sesleri ve ses birimleri
5. Fonem teorisinin amacı. Fonem teorileri
6. Ses birimi. Ayırt edici özellikler. En küçük ortak çift metodu
7. Alt ses birimi. Tamamlayıcı dağılım. Serbest değişimleri
8. Alt ses birimlerin sınıflandırılması
9. Ünsüz ve ünlü. Ünsüz: sınıflandırılması
10. Ünsüz ve ünlü. Ünlü: sınıflandırılması
11. Ses olayları. Ünlülerle ilgili ses olayları
12. Ses olayları. Ünsüzlerle ilgili ses olayları
13. Hece: genel bilgi. Hece çeşitleri
14. Hece teorileri
15. Hece bölünmesi kuralları
16. Vurgu: genel bilgi. Sözçük vurgusunun çeşitleri
17. Sözçük vurgusu kuralları
18. Tonlama kavramı
19. Ton çeşitleri
20. Cümle vurgusu

КАУНАКҘА

---

1. Севортян Э.Ф. Фонетика турецкого литературного языка. Изд. АН СССР. Москва, 1955. 147 с.
2. Покровська І.Л. Фонетика сучасної турецької мови: навч. посіб. з аудіо матеріалами. Київ : Вид.- во «Четверта хвиля», 2012. 101 с.
3. Гржебичек Л. Фонологическая структура турецкого слова. Перевод с английского М. С. Полинской. *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва : «Прогресс», 1987. Выпуск XIX. С. 48-58
4. Demirci K. Fonem teorisinin önemi hakkında. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 6/2, 2011, p. 359-366
5. Sezer N. Fonetik ve Diksiyon. İstanbul, 2019. 455 s.
6. Şermin Tekinalp, Güzel Konuşma Bir Markadır, İstanbul : Beta Yayınları 2014. 150 s.
7. Nejat Gencan T. Dilbilgisi. İstanbul : Tekağaç Eylül Kitap ve Yayınevi, 2007. 223 s.
8. Tunalı M., Konuşma Sanatı, İstanbul : Yediveren Yayınları, 2015. 235 s.
9. [http:// www.dersturkce.com-CuMLEDE_VURGU-1](http://www.dersturkce.com-CuMLEDE_VURGU-1)
10. <https://www.turkceci.com/9-sinif-ses-bilgisi-ve-telaffuz-konu-anlatimi.html>
11. [http:// www.turkedebiyati.org](http://www.turkedebiyati.org)
12. https://unilib.library.pdpu.edu.ua/list.php?IDlist=Q_3#up

Навчальне видання

Юмрукуз Анастасія Анатоліївна, Ердогду Сефахат

Теоретична фонетика турецької мови

Авторська редакція

Підписано до друку 30.06.20. Формат 60*90 1/16.

Печать офсетна. Папір типографський № 3.

Тираж 300 екз.

Копіювальний центр «Магістр»

М.Одеса, вул.Торгова, 3

тел. 732-18-27